

V I S N Y K
OF THE LVIV
UNIVERSITY

**Philosophical
Political studies**

Issue 33

Scientific journal

Published since 2011

Ivan Franko
National University of Lviv

В І С Н И К
ЛЬВІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

**Філософсько-політологічні
студії**

Випуск 33

Збірник наукових праць

Видається з 2011 року

Львівський національний
університет імені Івана Франка

Видавничий дім
«Гельветика»
2020

ЗАСНОВНИК: ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Включено до переліку наукових фахових видань України (категорія «Б»)
з філософських та політичних наук (спеціальності: 033 «Філософія», 052 «Політологія»)
відповідно до Наказу МОН України від 14.05.2020 № 627 (Додаток 2).
Друкується за ухвалою Вченої Ради
Львівського національного університету імені Івана Франка
№ 4/2 від 03.02.2021 р.

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща).

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com
від польської компанії Plagiat.pl.

Висвітлено актуальні проблеми методології політичної науки, проаналізовано стан розвитку політичної
науки та сучасні теоретико-методологічні напрями дослідження політичних процесів та інститутів в Україні.

The current problems of the methodology of the Political Science were highlighted. The development of the
Political Science and modern theoretical and methodological approaches of the research of political processes and
institutions in Ukraine were analysed.

Редакційна колегія:

Андрущенко Т. В., доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичної психології та соціально-правових технологій, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; Дорош Л. О., кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології та міжнародних відносин, Національний університет «Львівська політехніка» (головний редактор); Батрименко О. В., доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Івасечко О. Я., кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології та міжнародних відносин, Національний університет «Львівська політехніка»; Карівець І. В., доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії, Національний університет «Львівська політехніка»; Мельник В. В., доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та психології, Горлівський інститут іноземних мов, ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»; Неліпа Д. В., доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри державного управління, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Глухман Василь, доктор філософських наук, професор, Інститут етики і біоетики, Пряшівський університет (Словацька Республіка); Макарієв Пламен, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії, Софійський університет Святого Климента Охридського (Болгарія); Прокоп М. В., кандидат політичних наук, доцент, інститут міжнародних відносин та публічної політики, факультет права та суспільних наук, Університет Яна Кохановського в Кельцах (Кельце, Польща); Шипунов Г. В., доктор політичних наук, доцент, в. о. завідувача кафедри теорії та історії політичної науки, Львівський національний університет імені Івана Франка (голова ред. ради).

Адреса редколегії: Editorial office address:

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, кім. 204,
79000, Львів, Україна,
тел.: (38) (032) 2394462

Ivan Franko National
University of Lviv,
Universytetska Str. 1, room 204,
79000, Lviv, Ukraine,
tel.: (38) (032) 2394462

Редактор Д. КАРПИН
Редактор (англ. анотацій) С. БЕКАР
Технічний редактор С. ВОЗНЯК
Комп'ютерний макет С. БЕКАР
Коректор Д. КАРПИН

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (048) 709 38 69,
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.

Підписано до друку: 08.02.2021 р.
Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 14,30.
Тираж 100 прим. Зам. 0221/59

© Львівський національний
університет імені Івана Франка, 2020

ISSN 2307-1664

ЗМІСТ

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

<i>Богдан Білобровець</i> ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПТУ «КУЛЬТУРНОЇ ПОЛІТИКИ» У ХХ СТ.....	7
<i>Георгій Григоров</i> ФЕНОМЕН ДИСТАНЦІЙНОЇ ОСВІТИ: СПРОБА ФІЛОСОФСЬКОЇ РЕФЛЕКСІЇ.....	16
<i>Ілля Дишлевий</i> ПСИХІКА І БЕЗПРАВ'Я.....	24
<i>Лариса Діденко</i> ЛІНІЇ ОНТОЛОГІЇ: (3) ТЕРМІНОВКОРІНЕННЯ.....	33
<i>Надія Козаченко</i> КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ І БУДЕННА НЕКОМПЕТЕНТНІСТЬ.....	42
<i>Тамара Кушерець</i> РЕІНТЕРПРЕТАЦІЯ КЛАСОВОГО АНАЛІЗУ У ФІЛОСОФІЇ Ф. ДЖЕЙМИСОНА.....	48
<i>Ірина Лященко</i> КОНЦЕПЦІЯ КУЛЬТУРИ І СИНЕРГЕТИКА.....	55
<i>Ірина Севрук, Юлія Соколовська</i> ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВИХ: ПОШУК ШЛЯХІВ ПРАКТИЧНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ У СМИСЛОВОМУ ПОЛІ УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЙ.....	62
<i>Олексій Сукенніков</i> ПРОБЛЕМА ОСОБИСТОСТІ В ПАРАДИГМІ МОДЕРНУ.....	70
<i>Лариса Харченко</i> ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ СУТНОСТІ КОМУНІКАТИВНОГО ВИМІРУ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА.....	79
<i>Антон Шаповал</i> ДО ПИТАННЯ ПРО ІСТОРИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ ПСИХІЧНОЇ РЕАЛЬНОСТІ.....	86

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

<i>Микола Вегеш, Роман Кополовець</i> ДЕМОКРАТИЧНИЙ ТРАНЗИТ У КРАЇНАХ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ: ГЕНЕЗА, МОДЕЛІ, ЕТАПИ.....	94
<i>Леся Дорош, Богдана Воят</i> ІНСТРУМЕНТИ ГІБРИДНОГО ВПЛИВУ РОСІЇ: ДО ПРОБЛЕМИ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ.....	101
<i>Василь Климончук</i> НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЗА УМОВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ: ДИЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ.....	108

<i>Наталія Конопка</i> СИРІЙСЬКА КРИЗА В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ СЕРЕДЗЕМНОМОРСЬКОЇ СТРАТЕГІЇ РЕСПУБЛІКИ ІТАЛІЯ.....	115
<i>Юрій Копинець</i> МІСЦЕВІ ВИБОРИ 2020 РОКУ В ЗАКАРПАТСЬКІЙ ОБЛАСТІ: ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ СУБ'ЄКТІВ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ ТА АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ.....	126
<i>Наталія Лепська</i> ГЕОПОЛІТИЧНА МАРГІНАЛІЗАЦІЯ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ СВІТОУСТРОЮ.....	136
<i>Світлана Пришляк</i> ДОКАЗОВА ПУБЛІЧНА ПОЛІТИКА ТА ЇЇ РОЛЬ У ВИРОБЛЕННІ ОБҐРУНТОВАНИХ УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ.....	144
<i>Андрій Савчук</i> ОСНОВНІ ВЕКТОРИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ЧЕСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ НА ШЛЯХУ ДО МІЖНАРОДНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ (1993–2004 РР.).....	151
<i>Андрій Сухарина</i> ПОЛІТИЧНА НАУКОВА ТЕОРІЯ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ХАРАКТЕРИСТИКИ.....	156
<i>Ольга Тіхонова</i> ПРОЦЕСИ РОЗВИТКУ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У СВІТОВОМУ ТА УКРАЇНСЬКОМУ ПРОСТОРІ.....	162
<i>Анастасія Хмель, Микита Білоусов</i> МЕХАНІЗМИ ТА ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСТУ ІНФОРМАЦІЇ В ЄС.....	167

CONTENTS

PHILOSOPHY SCIENCE

<i>Bohdan Bilobrovets</i> FORMATION OF THE CONCEPT OF “CULTURAL POLICY” IN THE XX CENTURY.....	7
<i>Heorhii Hryhorov</i> THE PHENOMENON OF REMOTE ILLUMINATION: THE TRIAL OF PHILOSOPHICAL REFLECTION.....	16
<i>Illia Dyshlevyi</i> PSYCHE AND POWERLESSNESS.....	24
<i>Larysa Didenko</i> THE LINES OF ONTOLOGY: (3) TERM-ROOTING.....	33
<i>Nadiia Kozachenko</i> CRITICAL THINKING AND ORDINARY INCOMPETENCE.....	42
<i>Tamara Kusherets</i> THE REINTERPRETATION OF CLASS ANALYSIS IN THE PHILOSOPHY OF F. JAMESON.....	48
<i>Iryna Liashchenko</i> THE CULTURE’S CONCEPT AND SYNERGETIC.....	55
<i>Iryna Sevrjuk, Yuliia Sokolovska</i> RESPONSIBILITY OF MILITARY SERVANTS: SEARCH OF WAYS OF PRACTICAL IMPLEMENTATION IN THE CONTEXT OF UKRAINIAN REALITIES.....	62
<i>Oleksii Sukennikov</i> THE PROBLEM OF PERSONALITY IN THE MODERN PARADIGM.....	70
<i>Larysa Kharchenko</i> PHILOSOPHICAL REFLECTION ON THE ESSENCE OF THE COMMUNICATIVE MEASUREMENT OF MODERN SOCIETY.....	79
<i>Anton Shapoval</i> ON THE QUESTION OF HISTORICAL FEATURES OF THE FORMATION OF METHODOLOGY OF RESEARCH OF MENTAL REALITY.....	86

POLITICAL SCIENCE

<i>Mykola Vegesh, Roman Kopolovets</i> DEMOCRATIC TRANSIT IN THE COUNTRIES OF THE POST-STATE SPACE: GENESIS, MODELS, STAGES.....	94
<i>Lesia Dorosh, Bohdana Voiat</i> INSTRUMENTS OF RUSSIA’S HYBRID IMPACT: TO THE PROBLEM OF SYSTEMATIZATION.....	101

<i>Vasyl Klymonchuk</i> NATIONAL IDENTITY IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION: DILEMMAS AND PROSPECTS OF MODERN UKRAINE.....	108
<i>Natalia Konopka</i> THE SYRIAN CRISIS IN THE CONTEXT OF THE IMPLEMENTATION OF THE MEDITERRANEAN STRATEGY OF THE ITALIAN REPUBLIC.....	115
<i>Yurii Kopynets</i> LOCAL ELECTIONS OF 2020 IN TRANSCARPATHIAN REGION: CHARACTERISTICS OF THE MAIN SUBJECTS OF THE ELECTION PROCESS AND ANALYSIS OF RESULTS.....	126
<i>Nataliia Lepska</i> GEOPOLITICAL MARGINALIZATION OF A STATE IN THE CONDITIONS OF THE WORLD ORDER TRANSFORMATION.....	136
<i>Svitlana Pryshliak</i> EVIDENCE-BASED POLICY AND ITS ROLE IN MAKING SOUND MANAGEMENT DECISIONS.....	144
<i>Andrii Savchuk</i> MAIN VECTORS OF THE CZECH REPUBLIC FOREIGN POLICY ON ITS WAY TO INTERNATIONAL INTEGRATION (1993–2004).....	151
<i>Andrii Sukharyna</i> POLITICAL SCIENCE THEORY: FEATURES AND CHARACTERISTICS.....	156
<i>Olha Tikhonova</i> PROCESSES OF DEVELOPMENT OF PUBLIC ORGANIZATIONS IN THE WORLD AND UKRAINIAN SPACE.....	162
<i>Anastasiiia Khmel, Mykyta Bilousov</i> MECHANISMS AND LEGAL PROTECTION OF INFORMATION IN THE EU.....	167

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 130.2:141.155

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.33.1>

ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПТУ «КУЛЬТУРНОЇ ПОЛІТИКИ» У ХХ СТ.

Богдан Білобровець

*Житомирський державний університет імені Івана Франка,
історичний факультет, кафедра філософії та політології
вул. Шевченка, 85, 10024, м. Житомир, Україна*

У статті здійснено аналіз розвитку концепту «культурної політики» від його появи до кінця ХХ ст. Простежено походження термінів *politics* та *policy* та їхнє використання в історичній перспективі, що зумовило сучасне розділення *cultural politics*, *politics of culture* та *cultural policy*. Вивчено соціально-історичні причини появи концепту культурної політики в європейському контексті. Серед причин можна виділити створення публічного поля та розвиток громадянського суспільства, що символізували нові відносини між суспільством та державою, деколонізаційні процеси, які сприяли створенню нових держав, поширення демократичних ліберальних цінностей та глобалізаційні процеси, що трансформували міжнародні економічні відносини й культуру.

Попри ідеологічну війну між двома супердержавами, після Другої світової війни мир став одною з основних цінностей, що змінили динаміку міжнародних відносин. Такі нові організації, як ООН та ЮНЕСКО, зробили мир у світі основним ідеологічним завданням їхньої діяльності, що у разі ЮНЕСКО насамперед повинно було реалізовуватись завдяки освіті, науці та культурі.

Особлива увага зосереджена на дослідженні діяльності ЮНЕСКО та його ролі у формуванні концепції «культурної політики» у ХХ столітті. Автором було виявлено, що саме ЮНЕСКО стало тією платформою, завдяки якій стало можливо провести аналіз стану культури, порівняти дані різних країн, поширити ідею культури серед міжнародної спільноти, визначити шляхи, методи адміністрування та фінансування культурної сфери й креативного сектору та наповнити концепт «культурної політики» сучасним змістом.

Було проаналізовано відображення концепту «культурної політики» в правовому полі Європейського Союзу. Попри те, що в правових документах ЄС немає конкретного визначення культури, існує п'ять вимірів культури, яким відповідають різні культурні політики. Описано декілька підходів до розгляду «культурної політики», а саме сприйняття «культурної політики» з боку митців та в рамках естетичного та антропологічного реєстрів.

Ключові слова: культурна політика, ЮНЕСКО, ЄС, глобалізація, культура.

Актуальність дослідження продиктована багатогранністю терміну «культурна політика», що постійно змінюється та доповнюється через мінливість сучасного світу та постійні дискусії щодо його змісту та завдань як на міжнародному, так і на національному рівнях. Сьогодні культурна політика є стратегічно важливою для економічного, соціального та культурного розвитку будь-якої держави. Розвиток поняття «культурної політики» є майже не дослідженим у вітчизняній літературі, як і роль ЮНЕСКО в його створенні, що є важливим для розуміння як сучасних міжнародних відносин, так і для формування національної культурної політики.

Метою статті є аналіз розвитку концепту *культурної політики*, визначення ролі ЮНЕСКО та ЄС у його формуванні впродовж другої половини ХХ ст., з'ясування факторів, що впливали на наповнення змісту поняття культурної політики.

Аналіз літератури. Історією та значенням ЮНЕСКО у процесі формування та змістовного наповнення поняття культурна політика займалися Г. Вестхейм та Дж. Т. Сільва. Лінгвістичним аспектам поняття «культурна політика» присвятили свої праці П. Апхонен, А. Кангас, Е. Альдерсон та Д. МакГуіган. Джим МакГуіган проводив дослідження походження термінів *police, policy, and politics* в англійській та французькій мовах. П. Апхонен, А. Кангас, Е. Альдерсон акцентували увагу на важливості правильного використання термінології та поняття культурної політики, адже воно тісно пов'язане з практикою використання у публічній сфері. С. Роменвіль виділила п'ять вимірів культури в правовому полі Європейського Союзу, що доповнило зміст концепції культурної політики. Питання самоорганізації культури в рамках культурної політики висвітлив Ю. Богуцький.

Виклад основного матеріалу. ХХ століття було насичене подіями, що кардинально змінили світ у всіх сферах суспільного життя. Його початок характеризувався економічною, культурною та політичною кризами, що супроводжувались битвами ідеологій, кульмінацією чого стали дві світові війни. Вони привели до мільйонів людських жертв, краху інфраструктури більшості європейських країн, створення та застосування ядерної зброї, територіального перерозподілу та деколонізаційних процесів, що зумовили появу на світовій мапі нових країн. Всі ці фактори змінили вектор міжнародних відносин. З одного боку, після Другої Світової почалась Холодна війна між двома супердержавами, а саме Радянським Союзом та США, що у політичному вимірі символізувало перехід від мультиполярної до біполярної міжнародної системи. З іншого боку, створення таких організацій, як ООН, МВФ, НАТО, ЮНЕСКО, а також ЄС, підкреслювало тенденцію до об'єднання та міжнародної кооперації.

Дві ідеологічні (комунізм / соціалізм та лібералізм / капіталізм) системи намагались універсалізувати власні ідеї та перебудувати весь світ, чим штовхали до його глобальної інтеграції. Ліга Націй, що була створена після Першої Світової війни, та пізніше ООН мали на меті збереження миру та вирішення міжнаціональних конфліктів. Вони бачили інтегрований, ліберальний світ, в якому панує мир та безпека. Глобалізаційні процеси призвели до технологічних, економічних, екологічних, культурних, політичних та соціальних перетворень, відкрили кордони для людей, капіталу, ідей, технологій та інформації. Більшість країн, як ті, що виникли внаслідок деколонізаційних процесів, так і ті, які з'явилися в результаті розпаду Радянського Союзу, приймали демократії в неоліберальному варіанті. Створення світу ринків праці, капіталу, товару та послуг глобалізувало ринок, підвищилась інтенсивність світової торгівлі, що сприяло появі міжнаціональних корпорацій. Отже, поступово змінювалась і роль національних держав, які втрачали свою владу. Зигмунд Бауман описав цей стан як "integregnum" (міжвладдя), коли старе вже не працює, а нове ще не народилося [1]. Мистецтво також повністю змінило свою форму, чим розмило його розділення на «низьке» та «високе». Масова та популярна культура сприяли розвитку суспільства споживання та посилення комерційного складника.

Всі ці зміни радикально трансформували світову культуру та сприяли перегляду і доповненню цього поняття. Це вплинуло також на появу нових політичних орієнтирів, адміністрування, внутрішньої та зовнішньої політики держав. Важливим моментом було те, що ці зміни почали обговорюватись міжнародною спільнотою та її акторами. Обговорення та дискусії світових трансформацій, як і узагальнення даних практичного втілення нових векторів державного управління, приводили до теоретичного обґрунтування та постійного вдосконалення цих політик. Культура, креативна індустрія стали прерогативами діяльності ЮНЕСКО, що і дало поштовх до появи, теоретизації та реалізації проектів *культурних політик* більшістю країн світу.

Сьогодні «культурна політика» є тим інструментом, що визначає дії держави у культурній сфері. В історичній перспективі культурні політики поширювались та впроваджувались задля вирішення основних проблем культури та суспільства, підтримки культурної сфери та поширення інформації про її значення. За словами професора Дж. П. Сінгха, «культурна влада (power) та політика (policies) – це ключові поняття до розуміння онтології глобальної політики, що набуває сили в наші дні» [10, с. 14]. Все ж формування розуміння та змісту культурної політики, його популяризація та практичне втілення пройшли довгий час і лише зараз починають в повній мірі досліджуватись. Передумовами та причинами становлення культурної політики було формування сучасних національних держав, поширення західної ліберальної демократії, поглиблене розуміння поняття культури, особливо в антропологічному та соціологічному аспектах, а також глобалізаційні процеси та політика ідентичності. За словами Пітера Спінка та Габрієля Толедо Сільви, «дрейф до державної політики (public policy) почав діяти незадовго до, під час і значною мірою після Другої світової війни, коли низка провідних демократичних держав перейшли до консолідації нового типу відносин держава-суспільство-громадянин-уряд» [9, с. 3].

Попри те, що поняття «культурна політика» (cultural policy) використовується в офіційних документах та має доволі конкретне значення, насправді за своєю суттю є надзвичайно неоднозначним та розпливчастим. По-перше, термін культура має велику кількість смислів і може по-різному трактуватись, а по-друге, поняття «політика» (policy) пов'язане з великими зрушеннями, що стались в європейській історії, починаючи з Великої французької революції.

Англіїці запозичили старе французьке слово *police* в XVI ст. для позначення уряду загалом, а пізніше застосували до політики (*policy*). Наприклад, для позначення уряду його використовував Джонатан Свіфт в 1732 році. Пізніше Янг, посилаючись на есе Адама Сміта в 1792 році, вже використовував його в значенні політики (*policy*). У французькій мові слово 'politique' означає як *politics*, так і *policy*. Чоловіча форма даного слова 'le politique' позначає інституціоналізовану політику, тоді як жіноча форма 'la politique' означає науку про політику і *policy*. Навіть більше, ця пізніша французька версія політики (*politics*) як *policing* повертається до грецького слова "polis" як місто-держава [5, с. 6–7]. *Policy* – це дія, яка планується заздалегідь.

Ці конотації важливі тому, що в історичній перспективі культурну сферу дуже часто відділяли від політики, зазвичай для розширення свободи автора та мистецтва загалом. Все ж, як зазначає професорка культурного аналізу та соціальних наук Джима МакГуїгана, *policy* як *policing* підкреслює аполітичність культурної політики, її технічний та адміністративний аспекти, тоді як *policy* по відношенню до *politics* вказує на суперечку між конкуруючими дискурсами, ідеологіями та інтересами [5, с. 7]. По-перше, саме цей аспект підкреслює, в яких умовах розвивався концепт культурної політики та відбувалось його практичне втілення, насамперед завдяки ЮНЕСКО під час Холодної війни. По-друге, він дає можливість зрозуміти відмінність та конфлікти різних культурних політик у контексті поступового включення культурної політики як важливого елементу зовнішньої політики держав. В тому числі з політикою пов'язане поняття політизації, що означає переосмислення явища з політичної точки зору. Політизація – це інтерпретаційна дія, яка відкриває нові ігрові майданчики та показує, що є місця та час для дій [3, с. 10].

Термін «культура» почав популяризуватися в XIX столітті. З того часу загальноприйнятим стало розуміння культури як мистецтва. Мистецтво вважалось найвищим рівнем розвитку культури, належало еліті та рухало суспільство вперед. Культурні політики держав того часу були пов'язані з формуванням національних держав, були централізова-

ними та служили об'єднанню різних прошарків населення через мову, літературу, національні символи і так далі.

З іншого боку, публічна сфера визначала межі національної політики і в контексті культури. Наприклад, в більшості скандинавських країн «націоналізація культури» відбувалась через державну систему субсидій, підтримуючи окремих митців. Після Другої світової війни націоналізована культурна політика зіткнулась з проблемами насамперед через застаріле розуміння поняття культури. Саме тоді постало питання локальних та регіональних культур, що поступово означало децентралізацію та демократизацію культури. Демократизація культури в першу чергу означала надання доступу до культури всім соціальним групам, включаючи регіональні та локальні спільноти. Проблеми демократизаційного тренду замінила «культурна демократія», в рамках якої політика формувалася відповідно до культурних потреб населення та їхнього повсякденного життя [7, с. 11–16]. Саме 1960-і роки стали переломними для формування культурної політики, перш за все завдяки ЮНЕСКО.

ЮНЕСКО є міжнародною організацією, яка була створена в 1946 році та має на меті досягнення миру завдяки міжнародній кооперації у сфері освіти, культури та науки. В 1946 році Конституцію ЮНЕСКО підписало 20 країн, сьогодні ж її учасниками є майже 200 країн та величезна кількість комісій, неурядових організацій, експертів, консультантів та різноманітних спільнот. Сьогодні діяльність ЮНЕСКО насамперед асоціюють із збереженням культурної спадщини, освітніми й культурними програмами та поширенням цінностей толерантності й культурного різноманіття. Серед основних інструментів ЮНЕСКО є міжнародні нормативні документи та рекомендації у сфері політичного регулювання. Її методи включають наукові публікації, семінари, окремі місії експертів, розбудова партнерства з міжнародними та регіональними інститутами, польові дослідження, опитування, розробка та підписання контрактів з державами-членами та різноманітними організаціями, а також статистичні та порівняльні дослідження [9, с. 6].

У перший період своєї діяльності (1953–1959) ЮНЕСКО виконувало надзвичайно важливу функцію міжнаціонального діалогу в період Холодної війни та деколонізаційних процесів, результатом чого стала активна участь в ній неєвропейських учасників. Налагодження діалогу було важливе також для усвідомлення світовою спільнотою проблем культури та культурних ідентичностей. Починаючи з 60-х років ЮНЕСКО брало участь в консолідації ідеї «третього світу», що спричинило створення низки програм розвитку для цих країн. У 1967–1968 роках ЮНЕСКО починає активно прив'язувати культуру до ідеї розвитку. Все ж популяризація ідеї оригінальності кожної культури ще не мала конкретних практичних завдань, зокрема і через розмитість поняття культури [9, с. 7–8]. Необхідно підкреслити, що до 60-х років питання освіти та науки для ЮНЕСКО були першочерговими, на відміну від проблем культури.

Ці проблеми вимагали *нової форми для обрамлення культури та громадських дій*. Отже, перед ЮНЕСКО постало два основних завдання: розібратись з проблемою визначення культури та визначити шляхи її операціоналізації. Ідея «культурної політики» не була нагальною, а виникла в рамках необхідності дослідження умов сприяння художній творчості [9, с. 8–9]. Навіть більше, в перших документах ідея «культурної політики» не згадувалась, а використовувалось ширше поняття «культурної кооперації». Причиною була не лише нестача даних та розмитість поняття культури, а і намагання ЮНЕСКО зберігати нейтралітет в рамках політичної ворожнечі Холодної війни. Все ж, попри це, тексти декларацій містили в собі ідеологію Західної ліберальної демократії [11, с. 176–177].

У сфері культурної політики для ЮНЕСКО основними стали інституціональні, фінансові та адміністративні проблеми. Ці та інші питання були розглянуті в рамках

проекту 3.331.2 під назвою «Допомога художній творчості в сучасному світі». Актуальність документу пояснювалась радикальною зміною у культурних вимогах та потребах людей [9, с. 10].

Поступове післявоєнне відновлення європейських країн та економічний розвиток США сприяли появі нових форм культури. Глобалізація та розвиток технологій зумовили популяризацію нових культурних та мистецьких форм, включаючи радіо, телебачення та кінематограф. У контексті розвитку суспільства споживання, масового, інформаційного суспільства, формування популярної культури, а також збільшення можливостей певних груп населення формувались нові потреби людей та нові вектори розвитку сучасних суспільств.

Важливою у сфері формування культурної політики була 14 Генеральна Асамблея ЮНЕСКО в 1966, що поставила завдання запровадити публічну культурну політику в старих і нових націях. На відміну від декларації 1966 року, результати круглого столу в Монако 1967 року вже мали конкретні практичні завдання. Кожна країна повинна була проводити власну культурну політику згідно з цінностями, завданнями та потребами окремих націй. Виділявся також демократичний аспект, що підкреслював доступ до культурного життя для кожного. Отже, культура стала інтегрованою частиною політичного планування. Іншим важливим елементом було розширення культурної політики, яка не тільки стосувалась естетики та мистецтва, а також повсякденного життя пересічних громадян. Культура повинна була сприяти соціальному, політичному та економічному розвитку [11, с. 178–179]. Таке розуміння культурної політики було пов'язано з поширенням антропологічного смислу культури.

Перша міжурядова конференція щодо культурної політики відбулась у Венеції в 1970 році. Тут першу роль відігравали не експерти, а міністри, отже її можна вважати значною мірою політизованою. Результатами конференції у Венеції були: відміна принципу *laissez-faire* (невтручання) в справі культури; культурні права були включені в загальні права людини; члени-учасники повинні були розширити поняття культури, що включало раніше лише спадщину та образотворче мистецтво; культурна політика повинна була стати частиною загальної політики (*policy making*); було наголошено на зв'язку між освітою та участю в культурній діяльності; підкреслено важливість відповідної освіти та практики для митців разом із забезпеченням свободи артистів; оголошено рівність усіх культур [11, с. 185–186].

Конференція в Хельсінкі 1972 року продовжила роботу щодо ширшого включення людей в культурну сферу, відхилила ідею елітарної культури та необхідності розширення доступу до культури. Ідея відкритості до культури була прив'язана до культурного розвитку та інновацій. Також були підняті питання ролі авторів для розвитку суспільств, методи для аналізу культурних політик. Відкритими залишалися питання балансу між масовою культурою та медіа й традиційними формами культури, що могли постраждати [11, с. 185–187]. Питання методів дослідження культурних політик залишається проблематичним і до сьогодні, що вказує на існування окремого академічного поля, а саме *policy analysis*.

Отже, результатом цих конференцій стало поступове поширення та включення культурної політики до національних політик, демократизація культури, що включала свободу автора, підготовку митців та пошук способів залучення людей до культурної сфери, а також розширення самого поняття культури.

В публічному полі ідея культури трактувалась дуже по-різному громадськими акторами на національному та міжнародному рівнях. Враховуючи інтерес до культури, особливо з середини 1960-х років, що супроводжувався великою кількістю конференцій, дис-

кусій, документації та експертних оцінок, ЮНЕСКО вдалось зібрати та порівняти дані з різних країн, що допомогло даній організації зайняти центральне місце в цьому дискурсі. Отже, діяльність ЮНЕСКО та їхнє заохочення національних держав та інших міжнародних суб'єктів забезпечити нації ефективними рекомендаціями щодо впровадження культурних політик допомогли цій концепції «стати значущою оперативною категорією за межами діяльності, пов'язаної з самим ЮНЕСКО» [9, с. 5].

Іншим міжнародним утворенням, що вплинуло на формування поняття «культурної політики» був Європейський Союз. На відміну від ЮНЕСКО, яке намагалось дати конкретне визначення чи розширити поняття культури для всіх, ЄС заявив, що не буде брати участь в академічній полеміці з цього питання. Зважаючи на це, доктор юридичних наук та науковий співробітник Національного фонду наукових досліджень (F.R.S.-F.N.R.S) Селін Роменвіль проаналізувала європейське право та виокремила різні виміри поняття «культури» та «культурної політики». Поняття «культури», згідно з думкою дослідниці, має п'ять вимірів. Перший вимір культури пов'язаний з ідентичністю та з антропологічним визначенням культури, що включає знання, вірування, мистецтво, мораль тощо, які вона набуває як член певного суспільства. Ідентичність це те як людина чи соціальна група розуміє та усвідомлює себе. Цей вимір дозволяє зрозуміти, чому саме людина вкладає в щось значення та надає цінність. До цього виміру також відносяться питання доміантної культури та національних меншин. Другий вимір це естетика, що вказує на художнє вираження та елементи спадщини. Цей вимір включає питання інституціоналізації мистецтва та визначення його характеристик. Також мистецтво та власне твори мистецтва можуть сприяти створенню або деконструкції смислів (meanings). Третім виміром є економіка, оскільки культура генерує економічні транзакції, що посилюються у зв'язку з глобалізацією та появою масової культури. Четвертий вимір є соціальним, оскільки культура діє як соціальний капітал, що поширюється на соціальні класи як набір поведінкових механізмів. У сучасному світі цей вимір звертає увагу на так звану «культурну ненажерливість» (cultural voracity) як здатність споживати та брати участь у безлічі культурних форм. Останнім виміром культури є демократичний. Він націлений на внесок культури в демократичну підготовку громадян та створення активного громадянського простору [8, с. 19–26]. Незважаючи на відсутність визначення поняття культури в ЄС, їхні нормативні та правові документи повністю відображають розвиток сучасних суспільств і обсяг тих проблем, з якими вони стикаються, та дозволяє формуватись культурним політикам відповідно до їхніх потреб.

Отже, відповідно до цих множинних вимірів культури існують різні поняття культурних політик та різні форми громадянських дій. Історично першою є національна культурна політика, що використовує мистецтво, мистецьку освіту еліт та орієнтується на збереження національних культурних пам'яток. Серед цілей даних політик також є формування ідентичності, що базується на діалозі, толерантності та наборі демократичних ліберальних цінностей. Демократизація культурних політик у 1950–1960-х привела до поширення мультикультуралізму та комунітаризму, поширення культурного різноманіття та міжкультурного діалогу. Після 1980-х реорієнтація культурних політик почала підтримувати креативну економіку (creative economy), культурні та креативні індустрії. Також культурна політика поділяється на позитивну та негативну. Позитивна культурна політика означає втручання держави щодо відкриття мистецьких та культурних ринків, тоді як негативна спрямована на знищення бар'єрів шляхом лібералізації торгівлі [8, с. 26–27].

Якщо сприймати «культурну політику» у її вузькому розумінні, а саме у відношенні до мистецтв та митців (або у ширшому значенні креативних людей), то, за Еваном

Алдерсоном, її можна сприймати у трьох значеннях. По-перше, її можна сприймати як систему домовленостей, яка незалежно від інших цілей підтримує художню продукцію. Політика (policy) в цьому разі може включати ринок, попит та пропозицію. По-друге, як обмеження, накладене згори. І по-третє, як намагання знайти найбільш відповідний спосіб управління культурної сфери, що включає художню уяву [4, с. 1–2]. Ці відношення в першу чергу стосуються митців і показують відношення креативних людей до різних політик.

Інший спосіб розгляду пропонують Тобі Міллер та Джордж Юдіс, згідно з якими культура пов'язана з політикою (policy) в двох реєстрах: естетичному та антропологічному. В естетичному реєстрі художня продукція оцінюється за естетичними критеріями, визначається інтересами, практикою культурної критики та історії, тоді як антропологічний реєстр сприймає культуру як маркер того, як людина проживає своє життя в контексті мови, релігії, звичаїв, часу та простору. В цьому разі культурна політика відноситься до інституціональної підтримки, що направляють як естетичну творчість, так і колективний спосіб життя. Культурна політика в цьому разі також є мостом між цими двома реєстрами [6, с. 1].

Одним з основних концептів сучасного світу є концепція сталого розвитку, на яку орієнтується велика кількість держав та міжнародних організацій. Як зазначає Юрій Богущкий, в 1980-х рр. цей концепт включав економічні відносини, соціальний розвиток та екологію. На нього орієнтувались та донині орієнтуються багато держав, національних та міжнародних програм. Все ж лише на початку 2000-х Джон Гокс довів важливість четвертої опори, якою є культура. Саме культура має здатність до самовідновлення та самоорганізації [2, с. 9].

Отже, попри всі досягнення, сьогодні значення культури лише починає повною мірою усвідомлюватись сучасними державами. Різноманітність підходів до культурної політики та її практичне застосування також ґрунтується на мінливості сучасного світу та ціннісних орієнтирів.

Висновки. Таким чином, Друга Світова війна стала переломним моментом у розвитку сучасних держав. Одними з основних факторів, що зумовили появу концепту «культурної політики» були: зміна післявоєнних міжнародних відносин з орієнтацією на кооперацію, процеси деколонізації, які сприяли утворенню низки незалежних держав, розвиток громадянського суспільства та поширення ліберальних демократичних цінностей. Радикальні культурні зміни були пов'язані з глобалізаційними процесами, що зумовили появу суспільства масового споживання та нових ринків, орієнтованих на культуру.

Регулювання культури в кінці XIX – у першій половині XX століття було націоналізованим та централізованим, а сама культура була обмежена сферою мистецтва та прерогативою еліт. Антропологічне визначення культури як способу життя людини та радикальні зміни в самій культурі й міжнародних відносинах, що поступово тяжіло до міжнародної кооперації, під впливом західних ліберальних цінностей дозволили переосмислити значення культури та її регулювання.

У перший період розвитку ЮНЕСКО саме освіта та наука були її нагальними завданнями, що змінилися в 1960-х роках через усвідомлення рівноцінного значення культури для розвитку суспільств та необхідності її державного регулювання. Протягом другої половини XX століття ЮНЕСКО провело аналіз даних та експертну оцінку стану культури, заохочувало держави-учасники до впровадження та розробки національних культурних політик, сприяло змістовному наповненню концепту та формувало основні інституціональні, адміністративні та фінансові аспекти культурних політик. ЮНЕСКО також відкинуло ідею елі-

тарної культури й сприяло демократизації культури (забезпечення доступу до культурного життя всього населення).

У правовому полі Європейського Союзу можна виділити п'ять вимірів культури (естетичний, економічний, соціальний, демократичний, ідентичність), яким відповідають різні форми культурних політик. Зважаючи на вузьке сприйняття культурної сфери як мистецтва та вплив антропологічного визначення культури як позначення всього життя людини та її практик, культурна політика є мостом в рамках цих двох реєстрів.

З точки зору креативних особистостей культурна політика може сприйматись як система домовленостей, обмежень, накладених урядами, чи найбільш раціональний спосіб управління культурною сферою. Кожен з цих підходів влітається у відносини митців та державного апарату, що регулює культуру. Ця взаємодія є надзвичайно важливою, адже може як сприяти культурному розвитку, так і приводити до конфліктів. Саме тому відповідальні за культурну політику повинні брати до уваги можливе сприйняття їхніх стратегій, особливо якщо це стосується ринкових відносин.

Список використаної літератури

1. Бауман З. Текущая модерность: взгляд из 2011 года. 2011. URL: <https://polit.ru/article/2011/05/06/bauman/>.
2. Богущкий Ю. Самоорганізація культури і культурна політика. *Культурологічна думка: щорічник наукових праць*. 2010. № 1.
3. Ahponen P., Kangas A. (eds.) Construction of Cultural Policy. Jyväskylä: SoPhi 94. 2004. 248 p. С. 8–14.
4. Alderson E., Blaser R., Coward H. (eds.) Reflections on Cultural Policy. Past, Present and Future. Waterloo, Ontario, Canada: Wilfrid Laurier University Press. 1993. 194 p.
5. McGiugan J. Culture and Public Sphere. London and New York : Routledge. 1996. 220 p.
6. Miller T., Yúdice G. Cultural policy. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications. 2002. 236 p.
7. Pyykkönen M., Simanainen N., Sokka S. What About Cultural Policy? Interdisciplinary Perspective on Culture and Politics. Helsinki, Jyväskylä: Kirjoittajat ja Minerva Kustannus Oy. 2009. 368 p.
8. Romainville C. (ed.) European Law and Cultural Policies. Bruxelles, Berlin, New York: P.I.E. Peter Lang. 2015. 343 p.
9. Silva G.T. UNESCO and the coining of cultural policy. *10th International Conference in Interpretive Policy Analysis*. 8-10 July 2015. Lille. URL: https://www.researchgate.net/publication/327163504_UNESCO_and_the_coining_of_cultural_policy.
10. Singh J.P. (ed.) International Cultural Policies and Power. New York : Palgrave Macmillan. 2010. 243 p.
11. Vestheim G. UNESCO Cultural Policies 1966-1972 – the Founding Years of ‘New Cultural Policy’. *The Nordic Journal of Cultural Policy*. 2019. Vol. 22. P. 174–195.

FORMATION OF THE CONCEPT OF “CULTURAL POLICY” IN THE XX CENTURY**Bohdan Bilobrovets***Zhytomyr Ivan Franko State University,
Faculty of History, Department of Philosophy
Shevchenka str., 85, 10024, Zhytomyr, Ukraine*

The article analyzes the development of the concept of “cultural policy” from its emergence to the end of the twentieth century. The author traces the origin of the terms politics and policy and their use in historical perspective which led to the modern division on cultural politics, politics of culture, and cultural policy. The study focuses on socio-historical reasons for the emergence of the concept of cultural policy in the European context. Among the reasons are the creation of a public field and the development of civil society, which symbolized new relations between society and the state, decolonization processes that contributed to the creation of new states, the spread of democratic liberal values, and globalization processes that transformed international economic relations and culture.

Despite the ideological war between the two superpowers after World War II, peace has become one of the main values that changed the dynamics of international relations. New organizations such as the UN and UNESCO have made world peace their main ideological goal which in the case of UNESCO, first of all, had to be realized through education, science, and culture.

Particular attention is paid to the study of UNESCO's activities and its role in shaping the concept of “cultural policy” in the twentieth century. The author found that UNESCO has become the platform which helped to analyze the state of culture, compare data from different countries, spread the idea of culture among the international community, identified ways and methods of administration and financing of the cultural sphere and creative sector as well as filled the concept of “cultural policy” with modern content.

The study also analyzes the reflection of the concept of “cultural policy” in the legal field of the European Union. Although there is no specific definition of culture in EU law, there were identified five dimensions of culture to which correspond to different cultural policies. The study describes several approaches to the consideration of “cultural policy”, namely 1) the perception of “cultural policy” by creative people (artists) and 2) within the aesthetic and anthropological registers.

Key words: cultural policy, UNESCO, EU, globalization, culture.

УДК 37.01

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.33.2>

ФЕНОМЕН ДИСТАНЦІЙНОЇ ОСВІТИ: СПРОБА ФІЛОСОФСЬКОЇ РЕФЛЕКСІЇ

Георгій Григоров

*КЗВО «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради,
Навчально-науковий інститут педагогіки,
кафедра природничо-математичної освіти
вул. Володимира Антоновича, 70, 49000, м. Дніпро, Україна*

Актуальність дослідження зумовлена збільшеною увагою суспільства до сегменту дистанційної освіти та наявністю значної кількості міжпредметних досліджень із цієї проблематики. За умов пандемії поняття дистанційної освіти вийшло далеко за рамки педагогічного явища, привертаючи до себе увагу дослідників із різних галузей знань у контекстах технологічних, інструментальних, психолого-дидактичних та інших питань. Утворений методологічний плюралізм дозволяє сфокусуватися на виділенні переваг та обмежень дистанційної освіти як форми надання освітніх послуг за сучасних умов, сформувати концептуальне ядро проблем дистанційної освіти, до вирішення яких стосується філософія. У роботі здійснюється спроба проведення ревізії проблем впровадження дистанційної освіти за сучасних соціокультурних реалій. Крізь призму підняття різних аспектів впровадження дистанційної освіти, проблем адаптації учасників навчального процесу до дистанційних умов взаємодії, проблем цифровізації освітнього простору, варіантів оцінки ефективності онлайн-занять і т. д. робиться припущення про шляхи їх вирішення в рамках філософії. Проведене дослідження дозволяє стверджувати таке. Дослідження дистанційної освіти бачиться перспективним із застосуванням принципів міжпредметності, які дозволять охопити найбільшу кількість аспектів цього багатогранного явища. Феномен дистанційної освіти поки вимагає узагальнення в рамках теорії соціального конструктивізму. Проблеми інтеграції дистанційної освіти виступають невід'ємною частиною сучасної соціальної теорії та потребують подальшого аналізу в рамках різних філософських течій, ідей і концепцій. Аспект цифрової нерівності повинен стати предметом аналізу в рамках теорії інформаційного суспільства, проблема адаптації учасників навчального процесу до новітніх інформаційних технологій – відобразитися у рамках теорії смарт-суспільства, концепції «міста майбутнього», теорії трансгуманізму тощо. Аспекти адаптації методики викладання в режимі онлайн повинні знайти подальшу рефлексію в рамках історії філософії освіти, в рамках концепції інформаційно-освітнього простору сучасності й у межах великого концепту освіти в медіареальності тощо.

Ключові слова: дистанційна освіта, цифрове середовище, контент, навчальний процес, філософія освіти.

Сьогодні, в епоху швидких темпів розвитку інформаційних технологій, смарт-технологій і загалом невідворотних процесів діджиталізації світу феномен дистанційної освіти стає дедалі популярнішим. За останні два десятиріччя збільшилася кількість навчальних закладів, які пропонують таку послугу, як дистанційне навчання. Також спостерігається зростання числа учнів, котрі отримують освіту дистанційно не тільки в нашій країні, але й у навчальних закладах по всьому світі. Окрім цього, за умов пандемії поняття дистанційної освіти вийшло далеко за межі суто педагогічного явища, привертаючи до себе увагу дослідників із різноманітних галузей знань, адже, коли дистанційна освіта існувала паралельно з іншими формами отримання знань, це явище, безумовно, перебувало у площині педагогіки, але зараз, коли вона вийшла на провідні ланки надання освітніх послуг, цим феноменом зацікавилися практично всі суб'єкти, пов'язані з освітньою галуззю. З цього

впливає, що нині феномен дистанційної освіти не просто перебуває під науковою лупою, він у прямому та переносному сенсі піддається деконструкції. Сьогодні у суспільстві піднімаються такі аспекти функціонування дистанційної освіти, які раніше практично не обговорювалися у наукових колах. Це стосується технологічних, інструментальних, психолого-дидактичних та ін. аспектів проблеми. Незважаючи на те, що за останній рік були проведені різні національні опитування з різноманітних аспектів впровадження дистанційної освіти, єдиною думки, єдиної концепції щодо шляхів впровадження дистанційного компоненту у навчання не існує, тож утворена певна методико-методологічна криза потребує аналізу.

Незважаючи на вагомий спектр досліджень із проблематики дистанційної освіти, все ж зберігається певний розрив поміж самим процесом розвитку сегменту дистанційної освіти та її рефлексією в межах філософського дискурсу. Цим і зумовлений вибір теми розвідки.

На потребі рефлексії із філософських позицій наголошує й українська дослідниця О. Абакумова, зазначаючи, що більшість сучасних досліджень не враховують соціокультурну сутність і зумовленість дистанційної освіти, соціально-філософські засади та логіку її розвитку [1].

Проблеми розвитку дистанційної освіти представлено працями багатьох зарубіжних і вітчизняних дослідників. Зупинимося на деяких. Авторитетні дослідники у сфері дистанційної освіти відзначили, що технології як системи надання послуг зіграли важливу роль у розвитку дистанційної освіти та наукових досліджень. Ця форма викладання перетворилася зі спеціалізованої форми навчання на важливу концепцію загальноосвітньої системи [2]. Також значна кількість розвідок зарубіжних науковців акцентує увагу на тематиці дистанційної освіти, базуючись на певних експериментах із впровадження дистанційного сегмента, які навряд чи можна екстраполювати на ширші контексти [3–7]. Окремо слід виділити зарубіжні праці, присвячені аналізу впровадження дистанційного компонента навчання як альтернативного, відмінного від звичного процесу отримання знань [8; 9].

Також серед зарубіжних дослідників, котрі зверталися до феномену дистанційної освіти, варто згадати Ч. Цзоу, що розмірковує про дистанційну освіту в контексті утворення нової освітньої реальності [10].

Із безлічі вітчизняних контекстів досліджень дистанційного компоненту навчання варто зупинитися на таких. О. Абакумова пропонує підхід до дослідження дистанційної освіти в аспекті трансформацій соціального хронотопу: «Сучасні інформаційні та комунікаційні технології, які рішучим чином змінили два ключові параметри сучасного соціального життєустрою «простір» і «час», на нашу думку, дедалі більшою мірою, – і майже в бездоганній формі, – відображаються у феномені дистанційної освіти» [11]. На думку В.Г. Кременя, дистанційна освіта постає як реакція на зовнішні зміни, які відбуваються через об'єктивні тенденції глобалізації, підвищення динаміки соціально-економічного розвитку, бурхливий розвиток інформаційних і телекомунікаційних технологій [12].

С. Галецький детально проводить аналіз процесу розвитку дистанційної освіти, деталізуючи особливості утворення саме терміна у 70-х рр. минулого століття, появу Міжнародної ради з дистанційного навчання та сутності таких складових частин дистанційної освіти, як e-learning та m-learning [13].

Сучасні дослідники І. Ахновська та В. Болгов зупиняються на дефініційних відмінностях понять «дистанційна освіта», «дистанційне навчання» й «e-learning». На їхню думку, ці терміни «є взаємопов'язаними, але кожен несе в собі своє змістове навантаження. Так, за дистанційної освіти та дистанційного навчання навчальні матеріали можуть достав-

лятися кур'єром або поштою. Тобто за дистанційного навчання суб'єкти навчального процесу – учень і педагог – знаходяться на відстані, спосіб передавання матеріалу не має значення. Дистанційне навчання є такою організацією навчального процесу, у якій основна увага приділяється самостійному навчанню студента» [14].

Цього року набуло чинності «Положення про дистанційну форму здобуття повної загальної середньої освіти» [15], яке цікаве в межах саме філософської рефлексії з позиції того, що в ньому практично ототожнюються такі форми надання освітніх послуг, як дистанційна освіта, онлайн-навчання та неформальна освіта.

Отже, проведений огляд літератури із проблематики дистанційної освіти демонструє те, що сьогодні цей феномен перебуває під пильною увагою науковців різних галузей. Представлений літературний огляд засвідчує, що у сучасному науковому дискурсі наявна певна розпорошеність у методологічних підходах до аналізу феномену дистанційної освіти. Певний методологічний плюралізм, у свою чергу, дозволяє сфокусуватися на виокремленні переваг та обмежень дистанційної освіти як форми надання освітніх послуг у сучасному світі та сформуванню певного ядра проблем дистанційної освіти, до вирішення яких дотична філософія.

Одна із причин того, що дистанційна освіта стала настільки поширеною (особливо в галузі вищої освіти), полягає в тому, що був проведений ряд досліджень, здебільшого закордоном, які підтвердили доцільність цієї практики та не виявили суттєвих відмінностей у результатах навчання між традиційним і дистанційним методом. У роботі, опублікованій у 2005 р., порівнювали успішність двох груп учнів. Одна група отримувала традиційну освіту, інша – за допомогою програмного забезпечення онлайн-курсу. Автори не помітили значних розбіжностей між успішністю цих груп [16]. У 2010 р. був проведений порівняльний мета-аналіз, який стверджує, що в 70% випадків студенти, котрі навчаються на курсах за програмою дистанційної освіти, фактично випереджали за знаннями студентів, що займаються на традиційній основі [17].

Також слід зазначити, що у педагогів з'явилося більше можливостей проведення дистанційних занять. Більшість із них вже вміють змішувати різні технології, щоб сприяти навчанню, залученню до навчального процесу й утриманню інтересу в учнів. Навчальні заклади, враховуючи потенціал дистанційної освіти, хочуть скоротити витрати та збільшити доходи за рахунок охоплення учнів, котрі не мають можливості здобути традиційну освіту, але прагнуть до самовдосконалення та саморозвитку. Одна з найбільш гострих проблем, пов'язаних із дистанційною освітою, – це відсутність соціальної взаємодії та потенційний збиток, який вона може завдати. Сприйняття студентської ізоляції у віртуальному середовищі розглядається як один із недоліків цієї форми освіти [18].

Удосконалення технологій дистанційної освіти сприяє наданню розширених можливостей для взаємодії. Інструменти відеозв'язку і конференції в реальному часі є прикладами соціалізації віртуального середовища. Це дозволяє вивчати успішність студентів через призму теорії трансакційної дистанції взаємодії та соціальної присутності. Дослідження підтверджують, що взаємодія на дистанційних курсах включає в себе складний масив змінних: соціальних, освітніх і технологічних. Взаємодія грає роль соціальної присутності, також було підтверджено, що психологічна дистанція – це проблема, притаманна більшості дистанційних курсів [19]. Мур стверджував, що відстань – це питання не географії, а швидше психології. І, хоча відстань може бути дуже великою, це мало відбивається на успішності [20]. Зокрема, Мур запропонував три різні типи взаємодії з учнями: від учня до змісту (відповідність матеріалу курсу і засобів доставки з урахуванням цілей навчання), учні – інструктор (види комунікації та зворотного зв'язку, доступ, підтримка

і т. д.) і учень – учень (тип комунікації та зворотного зв'язку, системи підтримки, а також процедури діалогу). Надалі буде сформовано додатковий спосіб взаємодії, безпосередньо пов'язаний із дистанційною освітою «учень – інтерфейс», де взаємодія пов'язана лише з використанням технологій.

Дуже важлива й одночасно болюча тема для багатьох батьків – впровадження цифрового освітнього середовища для загальноосвітніх навчальних закладів I–III ступеня. Основний меседж полягає в тому, щоб поліпшити впровадження сучасних технологій у процес навчання, але багатьох батьків це не влаштовує, вони впевнені, що це початок впровадження безпосередньо дистанційної освіти. У батьківському середовищі ведуться активні обговорення щодо того, наскільки виправдані їхні побоювання. Для учнів традиційних шкіл дистанційне навчання за умов карантину виявилось випробуванням. На думку авторитетних педагогів, дистанційне навчання може застосовуватися в окремих конкретних випадках – наприклад, вузькоспеціалізовані та короткострокові курси підвищення кваліфікації. Процес впровадження виключно дистанційної освіти на рівні молодшої, середньої та старшої школи вимагає серйозного, ретельного і послідовного вивчення і навряд чи може бути реалізований уже сьогодні.

По-перше, хочеться розглянути проблему залучення викладачів до процесу формування, контролю і забезпечення ефективності онлайн-курсів.

Професорсько-викладацькому складу необхідна зовнішня підтримка для оптимального навчання на онлайн-курсах або в дистанційному середовищі. Вони повинні мати доступ до всіх технічних консультантів і до консультантів із розробки курсів, котрі б допомогли їм вчасно вирішувати питання, пов'язані з перенесенням курсів з аудиторного в онлайн-формат. Таким чином, професорсько-викладацький склад може зберегти свою позицію «експерта за змістом» без додаткового навантаження, пов'язаного з тим, що більшість викладачів не є фахівцями у сфері технологій, адже це може сильно відволікати від викладання.

З цією метою багато курсів підвищення кваліфікації науково-педагогічних і педагогічних працівників вводять обов'язкові курси попереднього навчання цифрової грамотності, щоб допомогти викладачам акліматизуватися в режимі дистанційного навчання. У багатьох установах професорсько-викладацький склад долучається до того, щоб займатися розвитком освіти, пов'язаним із онлайн-навчанням, використовуючи інтерактивні технології, такі як конференції, навчальні семінари, вебінари і соціальні мережі.

Структура, зміст, спрямованість і організація освітнього процесу в системі підвищення кваліфікації педагогічних працівників кардинально відрізняються від процесу навчання у вищій школі. Це пов'язано насамперед із особливостями контингенту навчання. Контингент вишів післядипломної педагогічної освіти – це дорослі люди, на навчання яких поширюються принципи андрагогіки. На утримання й організацію дистанційного навчання впливають такі характеристики контингенту, як: вік, освіта, досвід роботи, соціальний статус, рівень комп'ютерної грамотності тощо. Особисті характеристики контингенту також впливають на структуру, обсяг і практичну спрямованість змісту навчання [21].

Крім того, навчальні заклади, які переважно займаються електронним навчанням, об'єднують роботу професорсько-викладацького складу і веб-дизайнерів на системному рівні, що призводить до появи більш якісного і сучасного контенту.

Ще одне проблемне питання дистанційного навчання, яке залишається актуальним вже не один рік, – це забезпечення якості онлайн-курсів, адже в суспільстві побутує думка, яка має під собою ґрунтовну основу, про те, що якість викладання і навчання загалом є інституціональною відповідальністю, тобто як учні, так і викладачі очікують, що

буде здійснюватися контроль якості курсів, які викладаються виключно в дистанційному режимі безпосередньо в навчальному закладі, або ж тих, що проводяться комплексно. Крім того, універсальна й ефективна система контролю отриманих знань має бути в дистанційних курсах так само, як і у класичній освіті. Необхідний і широкий асортимент інструментів для зворотного зв'язку. Вибір інструкторів, які будуть забезпечувати дистанційне навчання, має вирішальне значення для успіху програми. Ці викладачі повинні бути гнучкими, новаторами і творчо активними, оскільки дистанційна робота з учнем є проблемою, відмінною від проблеми роботи у традиційному класі.

Помітним аспектом дистанційної освіти є те, що значною мірою онлайн-викладачі – це ад'юнкт-викладачі, котрі, однак, практично не змінюють методики викладання в дистанційному сегменті, що не може не викликати подиву, адже дистанційне заняття вимагає модифікованого підходу до роботи викладача безпосередньо в інтернет-просторі.

Також не можна забувати про фінансову складову частину у сфері дистанційної освіти. ВНЗ фінансують нові програми дистанційної освіти, використовуючи один із двох основних підходів: «модель витрат» або «модель прибутку». У моделі витрат дистанційна освіта забезпечується за рахунок грошей, що надходять із бюджету – операційного бюджету. Щорічно установа виділяє певну кількість грошей на фінансування технологій і програм дистанційної освіти. У моделі прибутку дистанційна освіта має відшкодувати всі свої витрати за допомогою доходів від зарахування. Коли стартові витрати включаються в суму відшкодування, це веде до витрат більшого часу, необхідного для того, щоб збалансувати витрати з доходами. Вимагає планової постановки цілей і залежить від отримання доходів. За використання цього підходу мають бути відшкодовані всі витрати на розвиток і поточну діяльність шляхом збору доходів, одержуваних від зарахування дистанційних учнів. Сьогодні процес фінансування дистанційної освіти не врегульовано в повному обсязі, що створює певні проблеми для розвитку галузі.

Існує ще одна проблема, пов'язана з технологією. Не кожен студент добре знає, як відвідувати віртуальні класи. Більшість із них не мають апаратних і програмних можливостей для отримання відео через інтернет. Багато викладачів також неохоче переходять від традиційних методів навчання до технологічних підходів. Крім того, аспекти цифрової нерівності у нашій країні ніхто не скасовував. Відсутність технічних засобів, відсутність якісного безкоштовного контенту та відсутність подекуди не просто швидкісного інтернету, але й самого інтернет-покриття у певних регіонах сільської місцевості ускладнюють процес розвитку дистанційної освіти.

Наостанок варто також зупинитися на психологічних аспектах впровадження дистанційного сегмента навчання. Тут проблема полягає не лише в мірі готовності самих викладачів змінювати або адаптувати методику викладання, а й у рівні психологічної готовності учнів / студентів сприймати інформацію віддалено, рівні їхньої вмотивованості працювати на отримання якісного результату.

Так, означені проблеми немовби відобразилися на тенденціях впровадження дистанційної освіти в Україні. Державною службою якості освіти України проведено анонімне опитування науково-педагогічних працівників і здобувачів освіти закладів вищої освіти всіх типів і форм власності, виходячи з необхідності з'ясування ситуації, пов'язаної з використанням технологій дистанційного навчання за умов запровадженого постановою Кабінету Міністрів України загальнонаціонального карантину. Узагальнено маємо такі неоднозначні результати. «Із використанням дистанційної форми навчання за умов загальнонаціонального карантину про підтвердження практичної користі для системи вищої освіти говорити зарано. Залишилися відкритими питання якості показників цього процесу: результатив-

ності, ресурсомісткості, оперативності, комплексного програмного забезпечення та провідних освітніх технологій» [22]. Отримані результати засвідчують потребу подальшої роботи у напрямках: формування інформаційно-цифрової компетентності педагогів і науково-педагогічних працівників, зокрема в аспекті створення спеціалізованих курсів підвищення кваліфікації, створення власного цифрового контенту та навчання майбутніх педагогів через введення модулів вдосконалення навичок роботи у цифровому середовищі. Також напрям підтримки на державному рівні розробки та впровадження електронних засобів навчання нині визначається як пріоритетний.

Розглянуті проблемні питання дистанційної освіти потребують подальшого більш детального вивчення й пошуку оптимальних засобів вирішення. Організація дистанційного навчання потребує творчого, наукового та професійного підходу. Сьогодні змінюється роль традиційного навчального закладу, коледжу й університету, котрі змушені будуть конкурувати зі зростаючим числом інших освітніх установ. Ця тенденція повинна сприяти розширенню співпраці між бізнесом, промисловістю й академічними колами з метою забезпечення високоякісної інноваційної освіти.

Інтенсивне впровадження дистанційної освіти у поточному році артикулювало увагу на великій кількості проблем у галузі як вищої, так і шкільної освіти. Такий суспільний резонанс із позицій оцінки «гарно» чи «погано», «переваги» чи «недоліки» не може залишитися поза увагою філософської площини аналізу, адже проблеми інтеграції феномену дистанційної освіти виступають невід'ємною частиною сучасної соціальної теорії та потребують подальшого аналізу в межах різних філософських течій, ідей і концепцій. Так, проблема цифрової нерівності має стати предметом аналізу в межах теорії інформаційного суспільства, проблема адаптації учасників навчального процесу до новітніх інформаційних технологій має відобразитися в межах теорії смарт-суспільства, концепції «міста майбутнього», теорії трансгуманізму тощо. Аспекти адаптації методики викладання в режимі онлайн мають знайти подальшу рефлексію в межах історії філософії освіти, в межах концепції інформаційно-освітнього простору сучасності та в межах великого концепту освіти в медіареальності. Насправді цей перелік можна продовжувати ще дуже довго, адже межі філософської рефлексії дозволяють це робити, послугуючи принципами синтетичної методології. Однак беззаперечним вбачається положення про те, що феномен дистанційної освіти потребує узагальнення в межах теорії соціального конструктивізму, який дозволяє формулювати проблеми та знаходити шляхи їх вирішення безпосередньо у контексті специфіки певної проблеми.

Список використаної літератури

1. Абакумова О.О. Філософська рефлексія феномену дистанційної освіти : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.10 / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2016. 20 с.
2. Schlosser L.A., Simonson M.R., Hudgins T.L. Distance education: definitions and glossary of terms. Charlotte, N.C. : IAP – Information Age Pub., 2010. P. 1.
3. Alpert W.T., Couch K.A., Harmon O.R. A randomized assessment of online learning. *American Economic Review: Papers & Proceedings*. 2016. № 106 (5). P. 378–382.
4. Bowen W.G., Chingos M.M., Lack K.A., Nygren T.I. Interactive learning online at public universities: Evidence from a six-campus randomized trial. *Journal of Policy Analysis and Management*. 2014. № 33 (1). P. 94–111.
5. Figlio, D, M Rush and L Yin. Is it live or is it internet? Experimental estimates of the effects of online instruction on student learning. *Journal of Labor Economics*. 2013. № 31 (4). P. 763–784.

6. Joyce T., Crockett S., Jaeger D.A., Altindag O., O'Connell S.D. Does classroom time matter? *Economics of Education Review*. 2015. № 46. P. 64–77.
7. Bettinger E.P., Fox L., Loeb S., Taylor E.S. Virtual classrooms: How online college courses affect student success. *American Economic Review*. 2017. № 107 (9). P. 2855–2875.
8. Xu D., Jaggars S.S. The impact of online learning on students' course outcomes: Evidence from a large community and technical college system. *Economics of Education Review*. 2013. № 37 (C). P. 46–57.
9. Skylar A. et al. Distance Education: An Exploration of Alternative Methods and Types of. *Journal of Special Education Technology*. 2005. № 20 (3). P. 25–33.
10. Цзоу Ч. Феномен віртуального університету: розвиток дистанційної освіти чи нова освітня реальність? *VERSUS*. 2016. № 8. С. 111–116.
11. Абакумова О.О. Дистанційна освіта у трансформаціях соціального хронотопу. *Гілея*. 2016. № 110. С. 307–311.
12. Кремень В.Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати. Київ : Грамота, 2005. 488 с.
13. Галецький С.М. Історія розвитку дистанційної освіти у світі. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Сер.: Педагогічні науки*. 2018. № 1. С. 11–16.
14. Ахновська, І., Болгов, В. Тенденції розвитку ринку дистанційної освіти в умовах карантину. *InterConf*. 2020. № 34. С. 95. URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/interconf/article/view/5508>.
15. Положення про дистанційну форму здобуття повної загальної середньої освіти (8.09.2020), 1115. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/deyaki-pitannya-organizaciyidistancijnogo-navchannya-zareyestrovano-v-ministerstvi-yusticiyi-ukrayini-94735224-vid28-veresnya-2020-roku>.
16. Skylar A. et al. Distance Education: An Exploration of Alternative Methods and Types of. *Journal of Special Education Technology*. 2005. № 20 (3). P. 25–33.
17. Shachar M. and Nuemann Y. Twenty Years of Research on the Academic Performance: Summative Meta-Analysis and Trend Examination. *MERLOT Journal of Online Learning and Teaching*. 2010. Vol. 6. № 2. P. 451–455.
18. Fulton, K. Brave new world of virtual schooling in the U.S. National Association of State Boards of Education. Retrieved September 12, 2004. URL: http://www.nasbe.org/Standard/10_Summer2002/fulton.pdf.
19. Wolcott L.L. Distant, but not distanced: A learner-centered approach to distance education. *Techtrends*. № 41 (4). P. 23–27.
20. Moore M.G. Three types of interaction. *The American Journal of Distance Education*. № 3 (2). P. 1–6.
21. Антошук С.В. Анализ состояния и проблем практического внедрения дистанционного обучения в образовательную деятельность институтов последипломного педагогического образования. *Геронтология*. 2014. Т. 2. № 3. С. 345–357.
22. Інформаційно-аналітична довідка про результати опитування щодо стану використання технологій дистанційного навчання у закладах вищої освіти України. 25 с. URL: <http://www.sqe.gov.ua/images/materials/pdf>.

**THE PHENOMENON OF REMOTE ILLUMINATION:
THE TRIAL OF PHILOSOPHICAL REFLECTION****Heorhii Hryhorov**

*Communal Institution of Higher Education “Dnipro Academy of Continuing Education”
of Dnipropetrovsk Regional Council”,
Educational and Scientific Institute of Pedagogy,
Department of Natural and Mathematical Education
Volodymyra Antonovycha str., 70, 49000, Dnipro, Ukraine*

The urgency of the research is conditioned by the increased attention of the society to the segment of distance education and the presence of a significant number of inter-disciplinary research on the problems. In the conditions of the pandemic, the concept of distance education has gone far beyond the pedagogical phenomenon, attracting the attention of researchers from different fields of knowledge in the context of technological, instrumental, psychological and didactic and other issues. Educated methodological pluralism allows us to focus on highlighting the advantages and limitations of distance education as a form of providing educational services in modern conditions to form the conceptual core of the problems of distance education, to which philosophy refers. The work attempts to audit the problems of introducing distance education in modern socio-cultural realities. Through the prism of raising various aspects of the introduction of distance education, the problems of adaptation of participants in the educational process to the distance conditions of interaction, the problems of digitalization of educational space, options for assessing the effectiveness of online classes, etc., an assumption is made about the ways to solve them within the framework of philosophy. The conducted research allows us to assert the following. The study of distance education is seen as promising with the application of the principles of intermediate subject matter, which will cover the largest number of aspects of this multifaceted phenomenon. The phenomenon of distance education still requires generalization in the framework of the theory of social constructivism. The problems of integration of distance education are an integral part of modern social theory and require further analysis within the framework of various philosophical currents, ideas and concepts. The aspect of digital inequality should be analyzed within the framework of the theory of information society, the problem of adaptation of participants in the educational process to the latest information technologies should be reflected in the theory of smart society, the concept of “cities of the future” of the theory of transhumanism and the like. Aspects of adaptation of on-line teaching methods should find further reflection within the history of educational philosophy, within the concept of information and educational space of our time and within the big concept of education in media reality etc.

Key words: distance education, digital environment, content, educational process, philosophy of education.

УДК 316.472.3

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.33.3>

ПСИХІКА І БЕЗПРАВ'Я

Ілля Дишлевий

*Одеський національний морський університет,
Навчально-науковий морський гуманітарний інститут,
кафедра філософії
вул. Мечникова, 34, 65029, м. Одеса, Україна*

У роботі пропонується теоретико-методологічне положення, відповідно до якого особливі стани психіки властиві представникам усіх соціально вразливих груп суспільства. Це є широким тлумаченням інакшості, згідно з яким у публічному дискурсі й масовій свідомості у акторів, які належать до соціально вразливих груп, часто виділяються психологічно та психічно відмінні якості. Ці якості наповнюються етнокультурними смислами.

У статті представлений теоретичний соціологічний підхід до співвідношення психіки акторів і безправ'я в соціально-правовій площині та царині сексуальних кіберкомунікацій в українському суспільстві, що модернізується. Проаналізовані соціальна стигматизація й дискримінація.

У сучасній Україні безправ'я випливає зі слабого правозастосування й порушень прав людини державними та комерційними структурами. Багато в чому безправ'я утворюється впливом високоресурсних олігархічних груп на владу. Високий рівень корупції й занепад моральності в сучасному українському суспільстві, що модернізується, формують безвідповідальні соціальні взаємодії між представниками влади, підприємцями та більшістю громадян, які обмежені в соціальних ресурсах.

Власники великого бізнесу живляться зусиллями, можливостями й ресурсами працівників і безробітних представників низькоресурсних соціальних груп, що створює загальний фон соціальної несправедливості, на тлі якої дуже багато акторів живуть у бідності, значна частина людей перебуває у злиднях. Ці люди мають особливі стани психіки. Безправ'я загалом пронизує соціальні відносини в нинішньому українському суспільстві, про що свідчить те, що інакшими для більшості суб'єктів можуть бути багаті й заможні люди, хоча вони суттєво рідше уналежуються до тієї чи іншої соціально вразливої групи. Від особливо болючих ударів безправ'я страждають представники й активісти соціально вразливих груп суспільства, які не відокремлені одна від одної та взаємно перетинаються.

Сексуальні кіберкомунікації утворюють окрему площину безправ'я в теперішньому інформаційному світі. Актори із соціально вразливих груп, вступаючи в сексуальні кіберкомунікації, стикаються з порушенням права на повагу до людської гідності. Це особливо виражено в сучасній Україні.

У більшості прецедентів інтимно забарвлені кіберкомунікації – це матеріалізація таких ментальних речей:

1. Інтересів щодо трансляції еротичних і сексуальних образів заради смакування інтимності та вираження фантастичного «Я» (учасники бесід бояться відкривати власне реальне «Я», яким вони часто невдоволені).

2. Переживань, очікувань, почуттів, емоцій, думок і мрій, віддалених від близьких міжособистісних відносин і взаємодій (у плані просторового, тілесного співбуття двох або більше людей можливі як полігамні, так і моногамні проєкції особистого життя індивідів). Є бажання зануритися суто у процес спілкування.

3. Голих і неприкритих сексуальних потягів, бажань, потреб, поривів, пристрастей і фантазій. Першим поширеним варіантом реалізації цієї психофізіологічної енергії є сексуальні контакти або на зовсім короткий проміжок часу, або, наприклад, на «один вечір», на «одну ніч». Другий роз-

повсюдженний варіант – швидкоплинний роман, яким є нетривалі та жагучі міжособистісні стосунки, побудовані переважно на уяві, лібіді та сексі. Іноді виникає просто раціоналізований секс на деякий проміжок часу.

Зневага до людської гідності, перешкодження прагненню до щастя й безвідповідальність є основними формами прояву безправ'я в соціально-правових відносинах і сексуальних кіберкомунікаціях у сучасному українському суспільстві. Дуже важливим є втілення в життя прав людини.

Ключові слова: особливі стани психіки, безправ'я, люди, актори, дискурс, соціальна стигматизація, соціальна дискримінація, сексуальність, кіберкомунікації.

Безумець не явлений зримо у своєму бутті;
очевидність і безсумнівність його зумовлена тим,
що він – інакший.
Мішель Фуко

Проблемна ситуація дослідження утворюється суперечністю між ліберальними правовими та політичними вимогами відсутності соціальної стигматизації та соціальної дискримінації за будь-якими підставами, з одного боку, та дуже вагомою наявністю ненависті та інтолерантності щодо людей з особливими станами психіки в сучасному українському суспільстві, – з іншого. *Люди з особливими станами психіки не завжди мають ті чи інші психологічні проблеми, а також стани, які позначаються у психіатричному дискурсі як психічні розлади й захворювання.* Саме інтолерантність (відторгнення та відсутність терпимості, прийняття, поваги), безкультур'я, зарозумілість, ненависть, схильність до насильства й агресія виступають аморальним фундаментом соціальної стигматизації та дискримінації, з яких прямо випливає безправ'я. Складні соціальні процеси європейської інтеграції незалежної України прямо передбачають відсутність соціальної стигматизації й дискримінації в суспільстві за будь-якими підставами, ознаками та критеріями, але ця правова вимога прихована від публічної уваги *у наскрізь пронизаному хамством і святенництвом українському соціумі.*

Мета статті полягає в соціологічній діагностиці рівнів соціальної стигматизації та дискримінації акторів із особливими (інакшими) станами психіки. Частіше ці стани психіки не зафіксовані офіційно й документально, але іноді представниками інституціональної медицини вони задокументовані. Інакшість акторів, котрі мають особливі стани психіки, кваліфікується у психологічному дискурсі як психологічні проблеми й порушення. У психіатричному дискурсі ця інакшість розглядається як психічні розлади й захворювання. Представлене наукове дослідження стосується *теоретичної соціології, соціології права й соціології сексуальності.*

Робочі визначення інтегральних понять у представленій праці. Під *психікою* розуміються внутрішні душевні процеси та явища людини, а також субстанційно властиві їй інтелектуальні та когнітивні ресурси, можливості та форми їхнього прояву. Ядром психіки є *душа людини*, подорожі в яку більш складні й важкі, ніж туристичні маршрути та поїздки. Всупереч твердженням філософського матеріалізму й економічного детермінізму, *від психічних гараздів* прямо та побічно залежать доля та якість життя персони. *Соціально – це стрижень психіки індивіда й соціальної групи.*

Безправ'я можна розглядати як вкрай низький рівень процедурної демократії в соціумі. *Належний образ процедурної демократії* характеризується, головним чином, високим ступенем дотримання, реалізації, захисту й забезпечення з боку державних, комерційних і неурядових (громадянських) структур, всіх групових та індивідуальних соціальних

суб'єктів взагалі *природних прав і свобод людини*, які передують позитивному (закріпленому державою) праву та є основним мірилом соціальної допустимості, моральності й етичності законодавства міжнародного, державного та регіонального рівнів.

Дефініцією поняття «дискурс» є таке: способи створення, конструювання, зміни та знищення *уявлень* про різні частини, аспекти та форми прояву суспільного буття і свідомості, природного буття і свідомості, а також про світ загалом; система та структура зазначених положень відносно реальності. Дискурс є динамічним і мінливим. Дискурс є втіленням влади.

Соціально-правові координати безправ'я людей з особливими станами психіки.

Особливі стани психіки, які характеризуються як безумство, розглядаються у психології та соціології як *психопатологія*, що призводить до девіантної та делінквентної поведінки, але у світі *патологія є відносним і мінливим етнокультурним феноменом*. «Незаперечним є факт, що мислення, емоційні реакції та поведінка, цілком нормальні та навіть бажані в одній культурі, можуть сприйматися як ознаки душевної хвороби в іншій» [1, с. 276]. Як вважає Володимир Янів, науковець і політичний діяч Західної України в середині – другій половині ХХ ст., для українців, наприклад, загальною нормою є піднесення гармонії, індивідуалізм і толерантність [1, с. 95]. Українці поділяють цінності Заходу. Саме це зумовлює ментальну й етнокультурну залученість України до європейської, а не східної (російської) цивілізації [1, с. 94–95]. Цей *інтегральний етнокультурний фактор*, що включає в себе й *етнопсихологію*, дозволяє розглядати норму й патологію стосовно психіки акторів в українському суспільстві в конструктах *західних дискурсів*.

Західні дискурси – ліберальні дискурси. Ці дискурси соціально-історично виникли в західноєвропейських державах. У сучасності західні дискурси домінують у країнах Європейського Союзу, Великій Британії, Швейцарії, Норвегії, Ісландії, Андоррі, Ліхтенштейні, Монако, Сан-Марино, Ватикані, Сполучених Штатах Америки, Канаді, Австралії, Новій Зеландії, Ізраїлі та Японії. Поза Західною, Північною та Південною Європою ліберальні дискурси утверджувалися в різні історичні епохи із ХVIII ст. Незалежна Держава Ізраїль, яка виникла в 1948 р., від самого початку свого існування орієнтувалася на західні дискурси. У Японії західні дискурси почали переважати із середини ХХ ст. *Природні права і свободи людини* є наріжним каменем цих дискурсів. Домодерні суспільства є за своїм улаштуванням традиційними суспільствами, яким не притаманні ліберальні дискурси, вимоги толерантності й поліфонія буття. Згідно з концепцією суспільств американського соціолога Чарльза Райта Міллса домінуючими соціальними інститутами традиційних суспільств є сім'я, Церква та школа, а сучасні суспільства можна охарактеризувати як корпоративний капіталізм, у якому переважають ієрархічні соціальні інститути держави, армії та величезних корпорацій [2, с. 103–104].

Головним критерієм безправ'я в суспільстві є порушення й відсутність забезпечення (чи слабке забезпечення) природних прав, свобод та обов'язків людини. *Сексуальність утворює окремий рівень соціально-правового статусу особистості, малих і середніх соціальних груп, великих соціальних спільнот*.

Великими й середніми соціальними спільнотами в різних суспільствах (головним чином у домодерних і тих суспільствах, що модернізуються), які найбільше соціально стигматизуються (осуджуються, відторгаються, соціально-психологічно атакуються) та соціально дискримінуються (обмежуються в доступі до прав і свобод людини, позбавляються прав і свобод людини), є *соціально вразливі групи*. Ці соціальні групи є *мішенями соціальної агресії в суспільстві*. Сучасне українське суспільство – це суспільство, що модернізується.

До соціально вразливих груп сучасного українського соціуму належать:

1. Особи з інвалідністю, взагалі люди з тяжкими захворюваннями (наприклад, на рак, на туберкульоз, на гепатит), котрі не мають гідного фінансового й матеріального становища, комфортних житлових умов і належної медичної допомоги. Якісні медичні послуги потребують грошей.

2. Люди, які живуть із вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ-інфекцією) і синдромом набутого імунодефіциту (СНІДом).

3. Особи, котрі вважаються у психіатричному і юридичному дискурсах, масовій свідомості божевільними, безумцями. Ці люди зареєстровані у медичних закладах психічного здоров'я, лікуються у цих закладах, приходять на прийом до лікарів-психіатрів, лікарів-психотерапевтів, тривалий час (або майже все свідоме життя) приймають психофармакологічні препарати.

4. Люди, хворі на алкоголізм і наркоманію (слід пам'ятати, що алкогольна залежність – це різновид наркотичної залежності).

5. Особи, зайняті у сфері комерційного сексу (проституції та деяких формах ескорту та спонсорства).

6. Діти-сироти, особливо діти, які ростуть і виховуються у спеціалізованих державних дитячих установах, бездомні діти. В окремих випадках стигматизуються й позашлюбні (незаконнонароджені) діти. За Конституцією України всі діти рівні у своїх правах.

7. Геї, лесбійки, бісексуали та трансгендерні люди (переважно геї та трансгендерні люди).

8. Люди, котрі відбувають покарання в місцях позбавлення волі. Громадського осуду й соціально-правових утисків зазнають засуджені в судовому порядку особи загалом. Також дуже проблематичним є соціальне становище колишніх в'язнів.

9. *Низькоресурсні соціальні групи.* Ці групи не відповідають соціальним критеріям прийнятності й успіху. Певну частку цих груп становлять безробітні, а значну частину – пенсіонери. Представники соціальних категорій населення, які живуть у скрутних фінансових, матеріальних і житлових умовах (або взагалі без житла), примітивно оцінюються в масовій свідомості як бідняки та злидарі. Частина цих людей є жебраками й безхатченками, що особливо зневажаються багатьма індивідуальними акторами (навіть тими, які живуть у бідності та злиднях). Безхатченки здебільшого не мають ані постійної, ані тимчасової роботи.

Слід сказати про те, що члени цих соціальних спільнот володіють особливостями психіки, зумовленими значними обмеженнями їхньої *свободи волі*. Як вважає сучасний американський публіцист Сем Гарріс, свобода волі та свобода вибору взагалі відсутні у людей, оскільки суб'єкти не контролюють свою мозкову діяльність і не можуть обирати те, що вони обирають [3, с. 52–53]. Обмеження свободи волі представників соціально вразливих груп підкріплюються травматичним соціальним досвідом цих людей, необхідністю виживання, а також самостигматизацією, яка запускається громадською думкою. *Самостигматизація* – це негативна психічна програма самознищення особистості, що є самоосудом людини, втратою нею власної людської гідності.

Соціально вразливі групи не існують окремо одна від одної – між ними є зв'язки. Людина може входити у дві такі групи, може належати до більшого числа цих груп. *Соціальний статус* є інтегральним і комплексним показником становища індивіда у соціальному просторі, в якому є багато критеріїв нерівності та відмінностей. У кожній соціальній спільноті є *ідентичність*.

Сексуальність у кіберкомунікаціях: розкутість, психіка та безумство. *Робоча дефініція поняття «комунікація» у нашій статті:* двостороннє чи багатостороннє функціонування інформації, змістів, сенсів, уявлень, образів, досвіду й компетенцій, а також мрій, фантазій і марення індивідів, соціальних аудиторій, соціальних мереж (не в Інтернеті), соціальних спільнот (малого, середнього та великого рівнів).

Кіберкомунікації – це комунікації, що здійснюються в лоні глобальної мережі Інтернет. У них дуже легко як ініціювати, почати, так і припинити спілкування, ігнорувати тих чи інших осіб. Додатки для знайомств і спілкування, сайти знайомств, соціальні мережі в Інтернеті дуже сильно спрямовані на сексуальність людини. Месенджери, що нині дуже впливають на соціальне життя, є важливим продовженням сексуальних кіберкомунікацій.

Сексуальність можна розглядати як системну якість людей, яка складається з ваблень, переживань, почуттів, емоцій, фантазій, бажань, очікувань, думок і способів життя, що спрямовані на психоемоційні та тілесні контакти із представниками протилежної та / або своєї статі.

У модерних суспільствах відповідно до теорії влади французького філософа й соціолога Мішеля Фуко влада дискурсів і держави ретельно контролює й санкціонує індивідуальність через інтимну сферу людини – аж до нагляду та покарань щодо сексуальних фантазій, аутоеротизму та мастурбації [4, с. 298–299]. Говорячи про владу в інформаційному суспільстві, можна зауважити, що Інтернет є сучасним інструментом контролю над людською сексуальністю.

Сексуальність нині вкрай широко представлена у *кіберкомунікаціях суспільства*, а також у *чарах і путях Інтернету загалом*. Помилково виділяти у кіберпросторі так звану «віртуальну реальність». Наприкінці ХХ ст. (а в Україні цілком і повністю із середини першого десятиліття ХХІ ст.) Інтернет – невід’ємна складова частина соціальних відносин і взаємодій, соціальних зв’язків і повсякденних практик. *Інтернет – не якась окрема й абсолютно вільна від соціальних умов та обмежень солодка реальність всюдозволеності*. Саме в контексті соціалізації індивіда, що триває все його життя, кіберпростір обволікає людську душу й панує над тілесністю суб’єкта.

У *сексуальних кіберкомунікаціях беруть участь актори з різним соціальним капіталом* – як представники високоресурсних груп, так і вихідці із низькоресурсних прошарків суспільства. Також у цих комунікаціях беруть участь і люди із проміжним соціальним статусом (умовно кажучи, із «середнього класу»). В еротичних взаємодіях у кіберпросторі розкриваються особливі стани психіки учасників, які належать до тих чи інших *соціально вразливих груп*. Саме ці особи, виходячи з їхньої належності до соціально вразливих груп, стигматизуються й дискримінуються в сьогodнішньому українському суспільстві. Інших акторів безправ’я торкається значно меншою мірою.

Презентація сексуальності, що в Інтернеті є ледь не основним сегментом, виступає ідеальною соціальною нішею для особливих станів психіки суб’єктів. Ця соціальна ніша, призначена для людей із різними сексуальними орієнтаціями й гендерними ідентичностями, включає в себе порнографічні й еротичні матеріали (відеозаписи, світліни, малюнки, тексти). Також сексуальний сектор Інтернету містить *сексуальні кіберкомунікації*, які нині існують завдяки додаткам для знайомств і спілкування, сайтам знайомств, соціальним мережам, чатам і відеочатам, дошкам оголошень на різних сайтах.

Спокушання і хтивість в інтернет-комунікаціях має не тільки гетеросексуальну площину. *Геї, лесбійки, бісексуали та трансгендерні люди* теж мають свою царину в таємних знайомствах і сексуальному спілкуванні в Інтернеті. Означена велика соціальна спільнота взагалі є об’єктом великої соціальної стигматизації та значної соціальної дискримінації

в сучасній Україні. Особливо потерпають від цькування гомосексуальні молодики й чоловіки. Моралізатори й ліцемірні святенники в сучасному українському суспільстві найчастіше говорять про особисте життя у кіберпросторі в категоріях розбещеності, бруду й розпусти. Особливо засуджуються гомосексуальні знайомства, контакти й аудиторії, а також світлини та відеозаписи гомосексуального характеру. Присутність бісексуальних і трансгендерних людей у кіберкомунікаціях, світлини та відеозаписи цих акторів теж піддаються осуду багатьох акторів. Значною мірою ці явища окреслюють у сьогоденні розгалужене безправ'я у сексуальних кіберкомунікаціях в українському соціумі.

Сексуальні кіберкомунікації, у яких беруть участь найрізноманітніші індивіди, – це справжнє роздолля для людей з особливими станами психіки (хоча у цей різновид комунікацій залучені й люди з умовно звичайною, стандартною психікою). Стигматизація будь-якої форми сексуальності – це психологічна безкультурність. Також слід пам'ятати, що осуд – це зворотний бік гордині. У своєму романі «Раковий корпус» Олександр Солженіцин пише: «Тільки дурна звичка пішла – шукати *народ* десь обов'язково *вниз*» [5, с. 293]. Верхні прошарки суспільства з високим рівнем освіти та «просунутою» освіченістю, які теж є народом, нерідко так само, як і нижчий і середній соціальні класи, схильні до *показового* вкрай зверхнього ставлення до різних акторів взагалі. Це соціальне явище спостерігається не тільки в домодерних суспільствах. У модерних суспільствах і суспільствах, що модернізуються, зневага до людської гідності – доволі поширений прояв правової безкультурності. *Правова безкультурність і психологічна безкультурність* – невід'ємні вертикальні та горизонтальні соціальні складові частини цих видів суспільств. У сучасній Україні ці феномени процвітають.

Перша зустріч після сексуальних кіберкомунікацій може бути романтичним побаченням. Чимале число зустрічей є одночасно першими й останніми. Це іноді свідчить про безвідповідальність і споживацьке ставлення. Часто учасники спілкування в Інтернеті брешуть про серйозність намірів, аби отримати симпатію та прихильність. Нерідко брешуть про себе. Деякі зустрічі відбуваються між людьми, які мешкають у різних регіонах, містах і навіть країнах. Рідко складаються особисті стосунки, люди стають парою. Велике число сексуальних кіберкомунікацій не переростає у «живі» контакти й відносини (маються на увазі інтерактивні поля поза Інтернетом).

Неповага до людської гідності у вигляді споживацького ставлення до особистості, цинізм, безвідповідальність за іншу людину та її долю, брехня про себе, культ тілесних насолод, прагнення до матеріальної вигоди, прихована несерйозність намірів є основними контурами безправ'я, в яке занурені учасники сексуальних кіберкомунікацій у сучасному українському суспільстві.

Висновки. Діяльність політичних партій, рухів і лідерів у теперішньому українському суспільстві практично не торкається викорінення безправ'я стосовно інакшості акторів, але багато *міжнародних неурядових організацій, представлених в Україні, а також певні українські національні неурядові організації* у своїй правозахисній діяльності борються із соціальною стигматизацією й дискримінацією, що є витоками всіх форм безправ'я.

Люди, яким властиві особливі стани психіки, є інакшими індивідами. Вони здатні (чи були здатні в минулому) на вкрай сильні переживання, почуття й емоції. Зазвичай ці суб'єкти володіють *багатющим життєвим досвідом із безліччю психосоціальних травм*. Інакшим індивідуальним і груповим акторам, якщо вони не володіють розгалуженим великим соціальним капіталом, у найрізноманітніших соціальних площинах і проекціях перекривають «кисень». Це полягає у відмові навіть у базових правах на повагу людської

гідності, на свободу думки й совісті, на свободу творчості, на недоторканність особистого життя, на повноцінне сімейне життя, на роботу, на кар'єрне зростання, на професійну самореалізацію. Якщо виходити з положень Декларації незалежності Сполучених Штатів Америки 1776 р., безправ'я людей з особливими станами психіки порушує їхнє право на свободу й право на прагнення до щастя, якими їх наділив Творець. У домодерних суспільствах порушується ще й право інших акторів на життя. Традиційні форми соціального улаштування, тоталітарні й авторитарні режими є домодерними суспільствами. До початку 1990-х рр. українське суспільство було домодерним, а після відновлення державної незалежності України в 1991 р. воно болісно трансформується, що юридично закріплено, але дотепер безправ'я є сильним і тотальним у сучасній Україні.

Сексуальна розкутість часто призводить до невгамовної спраги нових відчуттів, оскільки множинність поверхневих інтимних зв'язків позбавляє людину відчуття чуттєво-емоційної глибини. Це характеризує особливі стани психіки амурних мандрівників. Люди впадають у безодню *гедонізму* (нестримної тяги до задоволень і насолод), забуваючи про переваги *евдемонізму* (прагнення до набуття щастя). Гедонізм живиться імпульсивними й демонстративними вчинками, швидкими романтичними подвигами та солодкими, звабливими, пишномовними зізнаннями. Голосні, гарячі та пронизливі обіцянки та клятви теж утворюють гедоністичний спосіб життя, але з погляду *екзистенційних смислів* все це – порожнеча, порохня, потенційно й актуально вкрай болючі відчуття, переживання, почуття й емоції. Основа гедонізму в чистому вигляді – брехня й лукавство, але гедонізм може бути сходами, що ведуть до евдемонізму.

Психіка інших соціальних суб'єктів (як індивідів, так і малих соціальних груп, соціальних спільнот загалом) проявляється у сексуальних кіберкомунікаціях за умов значного безправ'я. Особливо це стосується домодерних суспільств і суспільств, що модернізуються. Соціальна стигматизація, дискримінація, відсутність поваги до людської гідності у вигляді споживацького ставлення створюють *поле безправ'я у тих кіберкомунікаціях*, у яких втілюється людська сексуальність. *У сексуальних кіберкомунікаціях рівень відповідальності є дуже низьким, а свобода сприймається як вседозволеність.*

Соціальна стигматизація та дискримінація утворюють безправ'я, що створює тяжкі соціальні умови, у яких з'являються, існують і проявляються особливі стани психіки акторів. Відмінність змістовних смислів, структур, форм і проєкцій світовідчуття та світосприйняття від загальної картини світу, прийнятої як норма в публічному дискурсі та масовій свідомості, *утворює особливі стани психіки, притаманні представникам соціально вразливих груп суспільства.* Саме безправ'я є основою появи й функціонування соціально вразливих груп. *Безправ'я може мати місце й у розвиненій правовій державі.*

Соціально-управлінська теоретико-методологічна перспектива цього дослідження полягає в соціально-правовій оцінці й політичному аналізі діяльності міжнародних і національних неурядових організацій у сучасній Україні. Документи й соціальні програми багатьох неурядових організацій містять мало цілей і завдань, спрямованих на боротьбу з порушеннями прав і свобод людей із соціально вразливих груп суспільства, але основною функцією правозахисної діяльності та соціальної роботи неурядових організацій є боротьба із безправ'ям у суспільстві та надання соціально-правових можливостей представникам соціально вразливих груп. Активну політику у цьому напрямі повинна проводити й держава. Також від неурядових організацій частково залежить соціально-економічне становище низькоресурсних соціальних груп.

Список використаної літератури

1. Данилюк І., Курапов А., Ягіяєв І. Етнокультурна психологія: історія та сучасність : монографія. Київ : АртЕк, 2019. 432 с.
2. Полякова Н.Л. XX век в социологических теориях общества. Москва : Издательство «Логос», 2004. 384 с.
3. Харрис С. Свобода воли, которой не существует / пер. с англ. А. Соколинской. Москва : Альпина Паблишер, 2018. 100 с.
4. Фуко М. Ненормальные: Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1974–1975 учебном году / отв. ред. А.В. Говорунов. Санкт-Петербург : Наука, 2004. 432 с.
5. Солженицын А.И. Раковый корпус : роман. Москва : Эксмо, 2018. 544 с.

PSYCHE AND POWERLESSNESS**Ilia Dyshevyyi**

*Odessa National Maritime University,
Educational and Scientific Maritime Institute of Humanities,
Philosophy Department
Mechnikova str., 34, 65029, Odesa, Ukraine*

The presented paper proposes a theoretical and methodological thesis according to which special mental states are common to the representatives of all socially vulnerable groups of society. This is a broad interpretation of the otherness, according to which in public discourse and mass consciousness the actors belonging to socially vulnerable groups are often distinguished by psychological and mental qualities. These qualities are filled with ethnocultural meanings.

This article presents a theoretical sociological approach to the relationship between actors' mental state and powerlessness in the socio-legal aspect and the realm of sexual cyber-communications in modernizing Ukrainian society. Social stigma and discrimination are analyzed.

In modern Ukraine, powerlessness stems from weak law enforcement and human rights violations by government institutions and commercial entities. In many ways, powerlessness is formed by the influence of high-powered oligarchic groups on public authorities. High level of corruption and decline of morality in today's modernizing Ukrainian society shape irresponsible social interactions between public authorities, entrepreneurs and the majority of citizens who are limited in social resources.

Big business owners feed off the efforts, opportunities and resources of working and unemployed representatives of under-resourced social groups, creating a general background of social injustice, against which a great many actors live in poverty, many of whom are destitute. And these people have special states of mind.

In the current Ukrainian society, social relations are in general permeated by powerlessness as evidenced by the fact that even the rich and wealthy may be regarded as different by most people though they are significantly less likely to belong to a certain socially vulnerable group. Particularly painful blows of powerlessness cause suffering to representatives and activists of socially vulnerable groups of society, who are not separated from each other and intersect.

Sexual cyber-communications form a separate aspect of lawlessness in today's information-based world. Actors from socially vulnerable groups, when engaging in sexual cyber-communications, face a violation of their right to human dignity. It is especially noticeable in modern-day Ukraine.

In the vast majority of precedents, intimately coloured cyber-communications are the materialization of the following mental things:

1. Interests in transmitting erotic and sexual images to relish intimacy and to express the idealized self (at the same time interviewees are afraid to reveal their real self, with which they are often dissatisfied);

2. Experiences, expectations, feelings, emotions, thoughts and dreams that are distant from close interpersonal relationships and interactions (in terms of spatial, corporeal co-existence of two or more people – both polygamous and monogamous projections of individuals' personal lives are possible). There is a desire to immerse oneself exclusively in the communication process;

3. Bare and undisguised sexual drives, desires, needs, impulses, passions and fantasies. The first common option of implementing this psycho-physiological energy is sexual contact, either for a very short time or, for example, "one evening" or "one night". The second common variant is a brief affair, which is a short-lived and passionate interpersonal relationship built primarily on imagination, libido and sex. Sometimes just rationalized sexual relations arise and last for a while.

Disregard for human dignity, interference with one's right to the pursuit of happiness, and irresponsibility are the main forms of powerlessness in socio-legal relations and sexual cyber-communications in modern Ukrainian society. The implementation of human rights is very important.

Key words: special mental states, powerlessness, people, actors, discourse, social stigma, social discrimination, sexuality, cyber-communications.

УДК 111

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.33.4>

ЛІНІЇ ОНТОЛОГІЇ: (3) ТЕРМІНОВКОРІНЕННЯ¹

Лариса Діденко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, кафедра філософії гуманітарних наук
вул. Володимирська, 60, 01033, м. Київ, Україна

У статті розглянуто становлення онтології через авторський конструкт «лінії онтології», що має за основу тему / проблему буття. Головним є увиразнювання ідей, важливих для розгортання онтології, але не їх деталізування.

Корені філософії постають з онтології, наскрізною темою дослідження якої постає «буття» та «існування». «Хронологічне-та-аспектоване дослідження буття» – це «лінії онтології», серед яких доцільно виокремити: 1) проблематизування; 2) «метафізичність»; 3) терміновкорінення; 4) неметафізичність; 5) перехід; 6) ре-метафізичність (або відновлення-метафізичності); 7) сутнісність. Назва кожної лінії онтології відбиває «філософувальне налаштування» мислителів щодо онтологічних тем-проблем.

Вибір мислителів-ілюструвальників зумовлений чинником розвивання їх ідей / ідей наступними поколіннями (здебільшого у межах філософії). Дослідницькі тренди – це ідеї, які розробляють через уточнювання-критикування у наступні періоди / етапи. Авторські коментарі постають і узагальненим баченням дослідника пропонованого тексту, і акцентуванням деяких найзначиміших ідей для становлення онтології.

У тексті увага приділена третій лінії онтології з виокремленням специфіки, хронологічних меж, дослідницьких трендів і головних мислителів, авторських коментарів. Окрім фіксування уваги на знакових «подіях» у становленні онтології, авторка висловлює низку гіпотез, які можуть бути використані як дороговказ наступними дослідниками онтології.

Термінопошуки мислителів для окреслення сфери буття (та відбуттєвеного) зупинилися на лінгвоновативі «онтологія». Нині перше використання поняття зафіксоване за Якобом Лоргардом (Jacob Lorhard) у “Ogdoas scholastica” (1606). Подальші лінгвістично-філософські результатування уможливили дефініціювання онтології (Рудольф Гьокель, 1613) та її включення у структуру метафізики (Крістіан Вольф, 1730). Саме через німецьку академічну традицію філософії (“Schulphilosophie”) було поняттєво, термінологічно та окремосферно (галузево) впроваджено онтологією.

Ключові слова: філософія, онтологія, історія онтології, лінії онтології, лінії становлення онтології, лексикон онтології, буття, відбуттєвене/-і, існувальне, метафізика, теологія.

¹ **Передувальна заувага:** презентований текст є частиною авторського дослідження «Лінії онтології» (розробляння: січень-березень 2018 року; уточнення: червень-серпень 2019 року; грудень 2020 року), що включає деталізування ліній 3-7. Існує чотири редакції тексту: «січнево-лютнева» (найповніша), «березнева» (скорочена), «серпнева» (робоча), «груднева» (остаточна).

Текстозапозичальна заувага: при перевірці на плагіат у тексті можуть бути віднайдені частини повторів із відсиланням на мої попередні публікації, що є «неусувним» через цілісність дослідження, яке змушено «розмежоване» на кілька частин для опублікування. Авторка цілком свідомо не перефразовує базові структурні одиниці статті (зокрема, більшу частину україномовної та англійськомовної анотацій, а також речення: «Актуальність пропонованого дослідження ...»; «Розглядання становлення онтології ...», «Теоретико-практичні параметри наукової новизни дослідження ...»), хоча й оновлює-коригує їх формулювання співмірно пропонованому до опублікування тексту.

Пунктуаційна заувага: авторські, тобто мої, роз'яснення у тексті подані через {...}; уточнення марковані через (...).

Онтологія є основою філософії, оскільки саме від з'ясування сутності буття (ядра онтології) розгортається тривалий поліпараметральний пошук Істини. Історія онтології постає і поставатиме неостаточною, оскільки періодично з'являтимуться нові факти та формулюватимуться інакші гіпотези, що уточнюватимуть вже здійснені дослідження. Реконструювання становлення онтології як виявлятиме нові лакуни, які потребуватимуть подальшої дослідницької уваги, так і може перетворитися на дороговказ-деталізування для наступників.

Класичні інтенції дослідників (від першовживання терміну) необхідно коригувати шляхом апелювання до першозгадок/першопошуків щодо предмету дослідження, тобто переводити дослідження в інший простір. Другий (некласичний) підхід до реконструювання історії онтології суттєво розширює дослідницьке поле, яке охоплюватиме: 1) становлення лексики онтології (від найабстрактніших понять до складних систем та/або сценаріїв); 2) спектри значень терміну «онтологія» та його складників; 3) каталог елементів {головних – «буття», «існування», «істотність» та допоміжних – «річ», «явище», «процес», «матерія», «простір»}; 4) традиції презентування {складник у структурі окремої галузі філософії; складник на перетині філософської і теологічної царин; окрема галузь}.

Актуальність дослідження зумовлена практичною систематизувально-дослідницькою потребою. Сутність онтології виявлятиметься тільки шляхом деталізування її становлення, що потребує коректного реконструювання. Мислителі, які не оминали своєю увагою «онтологічне» {улапковане, яке розуміється загалом: від згадки будь-якого філософського-онтологічного поняття до цілісного вибудовування авторської-мислительної «моделі онтології»}, дуже своєрідно з нею «обходилися»: одні лише згадували онтологічні поняття {філософський лексикон «формувався / складався» із трьох «блоків» онтологічних понять: вихідного («буття»), буттєсутнього («відбуттєвлені» І рівня: «існувати», «існувальне», «істота», «істотне», «істина») та буттєуточнювального («відбуттєвлені» II рівня: «простір», «час», «форма», «матерія», «рух»), «розвиток»}, інші ж робили спроби «підлаштувати» онтологію до «потреб» власних «систем філософування» {виключно через «утилітарність», щоб система філософування «виглядала» ціліснішою, але насамперед не для уточнювання «онтологічного»}, треті – оминали увагою {або через відсутність «системо-побудовної» необхідності, або через складність епохових-та-авторських нашарувань розуміння онтологічних досліджень загалом}.

Розгляд становлення онтології, що складає **мету пропонованого тексту**, конкретизований **дослідницькими завданнями**: через авторську дефініцію онтології (яка постає вихідним положенням) реконструювати особливості її формування в межах європейських теренів із виокремленням окремих спрямовувальних думку (-и) ліній. Останні постають спільними напрямками дослідження-розуміння буття протягом історико-філософських періодів, векторованих ідеями окремих мислителів.

Теоретико-практичні параметри наукової новизни дослідження. Вперше у межах українського сегменту філософування презентований цілісний розгляд становлення онтології із реконструюванням не тільки вихідних ідей {«архэ», «буття», «існувальне» тощо} та «цілісних систем» {«метафізика»} [1], але й «неперервної наскрізності», яка «естафетно» передавалася від одних мислителів до інших {окремих мислитель – учні, послідовники, критики, традиція тощо}.

Авторські зауваги: 1) подальший текст є логічним продовженням комплексного дослідження історії онтології [1]; 2) текст не суперечить моїм попереднім «онтологічним» публікаціям; 3) пропоновані ідеї радше уточнюють вже висловлене-та-опубліковане мною (і колегами-дослідниками онтології) шляхом презентування інакших формулювань дефініцій, пояснень та/або обґрунтувань; 4) пропонований текст містить більше гіпотетичного,

аніж фіксувального, що певним чином уможливлуватиме подальший векторований пошук колег і мій власний.

Дефініційна заувага: онтологія – галузь філософського знання, у якій досліджують буття через його поліпроявність за принципом ускладнення від найпростішого (енергії) до складних саморозвивальних систем (антропоодиноці).

Теоретична заувага: «Лінії онтології», «лінії становлення онтології» [1] – це спільний вектор, якого «тримаються» мислителі у власних розмірковуваннях щодо буття [1]. *Основою кожної лінії онтології постає спільний предмет дослідження, який тлумачиться по-авторському* [1]. *Наскрізною темою усіх ліній онтології постає буття* (його начала, сутність, складники, варіативи-вияви) із *відбуттєвленими* (тобто різновиявне/-і існувальне/-і) [2]. Загалом «лінії онтології – це хронологічне-та-аспектоване дослідження буття», яке постає як: 1) проблематизування; 2) «метафізичність»; 3) терміновкорінення; 4) неметафізичність; 5) перехід; 6) ре-метафізичність (або відновлення-метафізичності); 7) сутнісність [1].

1. Лінія проблематизування обмежена античним етапом давньогрецького філософування досократичного та частини класичного періодів (до «виходу на арену філософування» Аристотеля). *Хронологічні межі:* {початок} кін. VII – поч. VI ст. до н. е.; {завершення} ~ IV ст. до н. е. [1].

2. Лінія «метафізичності» охоплює період від «філософського становлення і функціонування» Аристотеля до періоду впливовості Франсіско Суареса. *Хронологічні межі:* {початок} IV ст. до н. е.; {завершення} поч. XVII ст. [1].

3. Лінія терміновкорінення охоплює умовний період 300-т років – від Франсіско Суареса («метафізичного періоду») до Фрідріха Вільгельма Йозефа Шеллінга. *Хронологічні межі:* {початок} ~ 1570-ті роки; {завершення} ~ 1850-ті роки.

Дослідницькі тренди (та головні мислителі): 1) поняттєва з'ява онтології (Якоб Лоргард); 2) термінологічне виокремлення і дефініціювання онтології (Якоб Лоргард, Рудольф Гьокель та інші); 3) узв'язкування онтології і метафізики (Якоб Лоргард, Крістіан Вольф, Александр Готтліб Баумгартен, Георг Фрідріх Мейер та інші); 4) закріплення за онтологією «філософії існувального» (Рудольф Гьокель); 5) застосування нового терміну із по-авторському уточнюваним предметом (більшість мислителів «німецького локусу»); 6) спроби побудови цілісних метафізичних систем (Крістіан Вольф та учні-й-послідовники); 7) «ологічнення» метафізики і віддалення її від традиційного «вектору метафізичності» {Арістотель – Тома Аквінський – Йоанн Дунс Скот – Франсіско Суарес} до марних спроб подальших мислителів створити життєздатну та динамічну філософську систему (Крістіан Вольф); 8) застосування «мовної паралельності» у текстуванні {створення текстів латиною та «локусними мовами»} (більшість мислителів європростору); 9) уточнення вольфових обґрунтувань онтології через термінологічне і дефініційне відмежування від метафізики (Александр Готтліб Баумгартен, Георг Фрідріх Мейер та інші); 10) поступова втрата дослідницького інтересу до нової галузі філософії – онтології, до якої мислителі апелювали тільки побіжно через розгляд головних понять і категорій.

Авторський коментар: (1) ця лінія постає найпроблемнішою.

По-перше, її непросто зафіксувати ані хронологічно, ані «постаттєво»: відсутній чіткий демаркатив. «Постсхоластичні налаштування» уможливили «ідейне розмежування» мислителів: одні продовжували своєрідно розвивати-уточнювати головні трендові ідеї (томізму та скотизму, наприклад); інші зацікавилися ренесансним ідеєоновленням через поліпараметральні антропостудії та можливості соціозастосовності антропоодиноці; треті ж формували нові тренди-на-перетині «прийнятного схоластичного» і новативного ренесансного.

Гіпотетично утруднення фіксування початку (і завершення) лінії може бути зумовлене: 1) непослідовним і неспівмірним переходом локацій (і самих мислителів) на «нові параметри філософування» {на теренах уже міг розпочатися «рух змін» завдяки окремому мислителю та його співдумцям і/або критикам, проте деяка частина мислителів не була налаштована на переорієнтування через індивідуальні чинники – усталену систему філософування, традиційність презентування, статус у спільноті}; 2) протидіянням спільноти {«незгода» колег-та-керманців різного рівня (навчально-управлінського, релігійного, державного) уможлиблювала як періодичні відмови від наукових пошуків, так і втрату життя окремими мислителями}; 3) відсутністю нагальної потреби ідеєпросування {більшість мислителів постсхоластичного і початково-ренесансного етапів відомі через «ситуативні випадковості» та «вдалу узв'язкованість» із відомими (вже промотованими) персонами (наприклад, Томою із Аквіна)}; 4) «розмивання» власних ідей {по-перше, поодинокі приклади ідей-новацій текстово не фіксувалися, оскільки могли спонтанно з'явитися у дискутуванні; по-друге, більшість диспутів (якщо не усі) були сценарійованими. Насамперед обмірковували тему та схему розгортання думки, згодом деталізували покроково сам диспут; по-третє, кількість текстів за часів схоластики не просто збільшилася, вона множилася – текстували щодо усього: навчального, особистого, дослідницького; по-четверте, цілком ймовірно, що власні ідеї мислителя узв'язковувалися, але деяка частина залишалася «текстозафіксованими, але не завжди розтлумаченими» елементами}.

По-друге, коли пошуки перетворилися на загальний локаційний та/або локусний тренд, фіксування точки початку {впровадження терміну, дефініціювання, опис структури, обґрунтування власного бачення} і персони, завдяки якій відбулося впровадження нового поняття, є майже неможливим. Значний текстоспадок цього періоду радше заплутує дослідників через проблеми: 1) каталогізування {відсутній цілісний перелік усіх текстів кожного мислителя-діяча цього періоду}; 2) доступність {тільки частина текстів «відкрита» дослідникам: частина презентована у рукописному та/або книжковому форматі, частина вже оцифрована}; 3) перекладання {розуміння вихідних текстів ускладнене необхідністю дешифрування-відновлення окремих частин, а також подальшого підбирання контекстуальних відповідників рідною мовою}; 4) псевдоавторство {«приписуваних» мислителям-діячам текстів набагато менше, проте вони все ще трапляються}.

По-третє, локалізування {апелювання до окремої території, регіону, міста, навчального закладу} може спростити пошук, проте й тут виникатиме ускладнення. Наприклад, «німецький простір» (сучасні Німеччина, Австрія, Швейцарія) повністю самостійно міг не спричинити з'яву мислителя, який впровадив новатив; натомість запрошений до згаданої локації мислитель-діяч гіпотетично «з'явив» ідею, яку надалі «обмірковували» (і цілком могли впровадити) представники вихідної локації.

По-четверте, не відкидаймо того, що нам невідоме, але воно закономірно належить минулому як здійснене.

(2) Постать Франсіско Суареса є значимою не тільки для теології, але й для педагогіки {через відстоювання формату «авторського лекціювання» й активну участь у формуванні «Ratio Studiorum» (остаточна найповніша редакція 1599 року)} та філософії {через промірковування, підготовку й написання «Disputationes Metaphysicae» / «Метафізичні розмірковування» (1597) [3]}. «Період впливовості» – від сеговійного періоду (1570-ті) до завершення життя. «Метафізичний період» – від сеговійного періоду (1570-ті) до виходу друку «Disputationes Metaphysicae» (1597).

«Метафізичний здобуток» Франсіско Суареса – це не лише перелік ідей, їх логічне оформлення, послідовність викладу, що ілюструє текст «Disputationes Metaphysicae», але

й встановлення кількох стандартів: 1) авторський підхід лекціювання-викладання навчального матеріалу; 2) регламентування педагогічної системи єзуїтів (“Ratio Studiorum”, 1599); 3) обґрунтоване доповнювання теології філософськими ідеями {філософія постає «інтелектуальним ключем» до теології}; 4) суаресова метафізика (тобто текст “Disputationes Metaphysicae”) перетворюється на «нормовий текст» {і закономірно увиразнює «метафізичну поступальність»: Аристотель – ... – Тома із Аквіна – ... – Франсіско Суарес – ... }.

(3) Гіпотетично, завдяки лекціюванню Франсіско Суареса (від 1570-х років) і тексту “Disputationes Metaphysicae” у Європі уможливлений запит на оновлення «навчального та методичного». Викладачів уже цікавить не транслювання навчального (-й-обов’язкового) матеріалу, а радше результативність власної роботи (яким чином і що саме зробити, щоб навчити?). Колегії та університети перетворюються на ідеєцентри – локаційні/локусні осередки інтелекту. Навчальна мережа єзуїтів шириться Європою, проте вона не є єдиною.

(4) Власне, ці (див. вище: п. 3) навчально-педагогічні запити і стимулювали лекторів не тільки до оновлення навчальних матеріалів і форм їх презентування, але й до розширювання інструментарію. Поступово впроваджується складання лексиконів та енциклопедій, формується новий запит на «тотальне ознаннєвлення», яке поступово сприятиме переходу від ренесансу через Нову добу до Просвітництва.

(5) Класична ідея «природнього світла розуму» набуває ще одного – суаресового – тлумачення у «метафізичному контексті». Лінгвоодиниці “naturali lumine” [3: Disp. I – praec. Sec. I], “naturale lumen intellectus” [3: Disp. I – Sec. IV – 17], “naturale lumen ingenii humani” [3: Disp. I – Sec. V – 32] та інші використовували ним для своєрідного «антропозаземлення» теологічних питань: природній розум людини «налаштований» на раціональне/логічне пізнавання {тобто «виведення»/«здобування» знань саме у філософському смислі}. Ця суаресова інтенція була «долучена» до «вихідних положень» більшості мислителів-діячів цього періоду для спільного формування власних філософських поглядів і вибудов авторських систем філософування.

(6) Парадоксально постає невловимість авторства самого поняття/терміну «онтологія». Навряд чи можна достеменно встановити того, хто його застосував уперше. Епоха із 1550 року до 1750 року – це одна величезна «платформа думки», в межах якої мислителі текстували здебільшого щодо метафізичних тем-проблем, окрім того, вони мали доступ до нових виданих текстів {християнські ордени мали найліпші бібліотеки і власні друкарні}, а також відкритий простір для обговорення {дискусії щодо метафізичних і теологічних питань передбачали постійні переїзди країнами Старої – Західної – Європи}. Ймовірно, в одній із таких дискусій або приватних бесід колег і сформувався лінгвоноватив, вкорінений у грецьку мову та традицію філософування.

Необхідно враховувати й локаційність з’яви поняття/терміну «онтологія», а це німецькі терени латиномовного текстування. Єзуїтські навчальні заклади були й на теренах німецької локації, що стимулювало інтелектуальний рух і уможливило «зміщення» інтелектуального центру від Іспанії-Португалії до Німеччини. Загалом цей період можна з упевненістю назвати «єдиною платформою», оскільки мережа навчальних закладів уможливила не тільки кількісне розширення представників орденів, але й поширення знань. Поступово формується «німецька академічна традиція філософії» (“Schulphilosophie”).

(7) Нині прийнято вважати [4–6], що поняття «онтологія»/“ontologia” вперше з’явилося у роботі Якоба Лоргарда (Jacob Lorhard, 1561-1609) “Ogdoas scholastica”/«Восьмичастинна шкільна наука» [Ogdoas Scholastica Continens Diagraphen Typicam artium: Grammaticae (Latinae, Graecae), Logices, Rhetorices, Astronomices, Ethices, Physices, Metaphysices, seu Ontologiae. Sangalli: Apud Georgium Straub, 1606] [7]. Новатив є синонімом до «метафі-

зики»/“metaphysicæ”, він вжитий тричі: на титулі праці (“Metaphysices, seu Ontologiae” [7, p. 4]), на початку книги 8 (“Metaphysicæ, seu Ontologiae Diagraphæ” [7, p. 384]) та наприкінці книги 8 (“Ontologiae” [7, p. 440]). -У тексті відсутня дефініція онтології, хоча отождоження --метафізики та онтології постає знаковим. Зміни систематики філософії постають закономірними і завдяки тексту “Disputationes Metaphysicae” Франсіско Суареса, і як результування «переформатування» мислителів-діячів того періоду.

(8) Гіпотеза колег [4–5] щодо «підтвердженого авторства» поняття «онтологія» нині «прийнята» {мною} як «перехідна норма»: авторство поняття залишене за Якобом Лоргардом. У тексті “Liber de adeptione veri necessarii, seu apodictici” (1597) [8] при поясненні метафізики він використовує грецизм “ὄντα” [8, p. 75]. Колеги [4] перекладають-та-інтерпретують “ὄντα” як «те, що існує» (“existing things”) [4, s. 3]. Метафізика, за текстом “Liber de adeptione” [8, p. 75], «тяжіє» до найзагальнішого розгляду підґрунтя і принципів, онтологія ж має «акцентувати» увагу на «тому, що існує» {зауважу: формат та характер існування – матеріальний, нематеріальний; тілесний, речовий, думковий, вербальний нині навіть не припускаємо}.

Не можливо оминати увагою «лінгвістичну специфіку» тексту “Liber de adeptione” [8]: сам текст є лінгвопоеднанням латини і греки {перша постає основною мовою, друга – ілюстративом}. Оскільки тексти Аристотеля все ще популярні для цього періоду, закономірним постає використання обох мов, тому «конструювання» нових мовоодиниць є наслідком «залучання»/«постійного перебування» Якоба Лоргарда у мово-тексто-вербалізувальному полі. Часом було практиковане й транслітерування (або олатинення грецизмів): “ogdoas” – це транслітероване “ὀδοαίς” зі збереженням первинним значенням («вісім», «з вісьмома {складниками}»).

(9) Якоб Лоргард був одним із перших, хто вжив поняття «онтологія», тобто він запровадив його у текстове використання. Саме він був одним із перших, хто запропонував «деревоподібну» («діаграфну»/«лінійно-розгалужену») структуру проблем-питань, які розглядаються у метафізиці-й-онтології. Досліджуваний період – це «часи постійного пошуку», спілкування, обмірковування та висловлювання власних думок. У більшості текстів цієї доби термінологія подібна (якщо не ідентична).

Якщо порівнювати головні метафізичні тексти Якоба Лоргарда та Франсіско Суареса, то впливи очевидні (малоймовірно, що мислителі перетиналися особисто; хоча цілком можливо припустити їх опосередковане спілкування. Якоб Лоргард міг ознайомитися з текстом “Disputationes Metaphysicae” або спілкуватися особисто із тим, хто його опрацював). “Disputationes Metaphysicae” – текст знаковий не тільки у філософському {метафізичному, протоонтологічному, логічному, лінгвістичному, етичному та гносеологічному зрізах} і теологічному аспектах, але й у педагогічному: його «поступальна структура» уможливило вмірковування у тему. “Liber de adeptione” та “Ogdoas scholastica” формувалися під впливом ідей із “Disputationes Metaphysicae”.

(10) Поняттєво-термінологічне впровадження онтології (завдяки Якобу Лоргарду) уможливило необхідність її дефініціювання і «відділення» в окрему філософську галузь.

(11) Наступним кроком у термінологічному та лексиконному закріпленні онтології є її дефініція. Спробу дефініціювання здійснив Рудольф Гьокель (Rudolf Göckel, 1547-1628) {або Гокленій (Родольфус Гокленіус старший)} у тексті філософського лексикона [Lexicon philosophicum quo tanquam clave philosophiæ fores aperivntvr, Informatum opera & studio. Rodolphi Goclenii senioris, in academia mavritiana, quæ est Marchiobvrgi, Philosophiæ Professoris primarij. Francofvrti, Typis viduæ Matthiæ Beckeri, impensis Petri Musculi & Ruperti Pistorij, 1613] [9] у статті щодо абстрагування матерії (“abstractio materiæ”) [9, p. 16].

Він використовував грецизми “ὄντολογική” та “ὄντολογία” [9, р. 16]. Думка Рудольфа Гьокеля «спрямована» дуже тенденційно: він ототожнює математику та онтологію: “*Mathematica hæc est & ὄντολογική, idest, Philosophiæ de ente seu Transcendentibus*”, що можна перекласти як: «Математика постає й онтологією, тобто філософією існувального або перевищувального (межопереступального)» [9, р. 16]. Окрім того, на полях зазначено грецький термін “ὄντολογία” із дефініційним поясненням: «філософія існувального» (“*philosophia de ENTE*”) [9, р. 16].

(12) Поняття «онтологія» впроваджене. Його вже перетворили на термін, починають застосовувати, дефініціювати та «вмонтовувати» у систему філософії. Одне із долучань онтології до «філософської системи» здійснив Крістіан Вольф (Christian Wolff, 1679-1754). Він підтримував загальну лінію метафізичності і робив спроби вибудувати власну систему метафізики [10]. Частина філософії німецький мислитель ґрунтує на традиційному розрізненні у людині здатностей пізнавати та бажати.

Існує теоретична і практична частини філософії. Пропедевтикою до них є логіка, яка постає наукою про принципи та закони людського мислення. Теоретична частина філософії – це раціональна або виключно поняттєва наука про усі можливі речі або про те, яким чином вони можливі. До складу теоретичної частини насамперед включена метафізика. Вона є головною наукою і розмежовується на: 1) першу філософію, або онтологію (наука-основа для інших частин метафізики); 2) окремі (або спеціальні) складники метафізики. Цими складниками є: 1) раціональна космологія або вчення про світ загалом, 2) раціональна та емпірична психологія, або пневматика (наука про душу людини і дух загалом), 3) природна або раціональна теологія (вчення про Бога, його буття та властивості).

Практична частина також включає чисту (природне право, у складі якої є етика або філософія моралі, політика, економіка) та емпіричну (конкретні правила та форми діяльності і людської поведінки у різних сферах індивідуального та суспільного буття). Джерелом та ядром метафізики (і навіть філософії) є онтологія [11]. Термін «онтологія» з’явився у лексиконі Крістіана Вольфа та його пізніх латиномовних текстах під впливом учнів і коментувальників Тюмміна та Більфінгера. Він визначає онтологію як «загальний розгляд речей», науку про існувальне загалом, його роди та властивості – тілесні і духовні. Він наголошував, що розглядає онтологію не як науку про буття, а радше як «науку-основу», оскільки у її межах пояснені перші підґрунтя пізнання.

(13) Учні Крістіана Вольфа дефініціювали онтологію інакше: 1) на думку Александра Готтліба Баумгартена (Alexander Gottlieb Baumgarten, 1714-1762), наукою про першооснови пізнання є метафізика; онтологія (або універсальна метафізика, перша філософія, архітектоніка) – це наука про загальні або абстрактні предикати речей, належні до підґрунтя пізнання [12]; 2) з позиції Георга Фрідріха Мейера (Georg Friedrich Meier, 1718-1777), онтологія постає першою філософією або основною наукою про буття і сутність як внутрішню можливість предметів людського пізнання та їх загальних предикатів [13].

(14) Спроба створити ще одну систему метафізики {за задумом суворо необхідну, логічно послідовну систему метафізики як науку про всі речі} не була вдалою через надмірне апелювання до логіки (як підґрунтя онтології). Усі нерозв’язані суперечності, які з’являлися у Крістіана Вольфа протягом побудови метафізичної системи, «подолані» через природну теологію та Бога.

(15) «Ологічнення» метафізики Крістіаном Вольфом спрямувало її від традиційної лінії (Аристотель – Тома Аквінський – Йоанн Дунс Скот – Франсіско Суарес) до марних спроб подальших мислителів створити життєздатну та динамічну систему. Після Крістіана Вольфа філософи робили спроби реформувати його метафізику. Більшість наступних

метафізичних систем тільки номінально були такими: насправді у кожній із них онтологія відходила на другий план для звільнення простору авторським розробкам – трансцендентальній філософії (та аналітиці чистого розсуду) Канта, науковченню Фіхте, об'єктивній логіці Гегеля.

(16) Некоректною буде теза, що «онтологію взагалі викреслили із філософських/метафізичних розробок». Аж ніяк, онтології приділяли побіжну увагу через необхідність застосування та обґрунтування її головних термінів і понять: «існувальне», «екзистенція/існування», «буття». Часто мислителі розглядали й допоміжні поняття: «річ», «простір», «час», «матерія», «форма», «можливе», «дійсне». Найпозитивнішим моментом цієї лінії є створення можливостей для наступного відродження онтології та онтологічних проблем.

Висновки. Поняттєво-термінологічні пошуки мислителів-діячів презентованої лінії результувалися новою галуззю метафізики та філософії. Онтологія виникла закономірно та перетворилася на необхідний елемент філософського простору. Авторські варіанти тлумачення, дефініціювання і систематики не зменшили значення новативу, радше навпаки – стимулювали «запит на буттєвість та/або існувальність», що уможливить дослідницькі тренди наступних століть.

Перспективи подальших досліджень обмежені пропонованим дослідженням (через подальшу необхідність деталізування 4-7 ліній онтології), але авторський текст уможливає формування дискусійного простору щодо уточнення презентованого (зокрема, гіпотетичного) та дотичних до теми аспектів.

Список використаної літератури

1. Діденко Л. Лінії онтології: (1) проблематизування та (2) «метафізичність». *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії* / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів : Вид-во ЛНУ ім. Івана Франка, 2019. Вип. 25. С. 21–28. <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.25.3>.
2. Діденко Л. Лексикон онтології: буття та відбуттєвлені. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії* / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів : Вид-во ЛНУ ім. Івана Франка, 2018. Вип. 19. С. 18–26.
3. Suárez F. *Disputationes Metaphysicae* / Digitalisierungsprojekt – koordiniert von Prof. Salvador Castellote und Dr. Michael Renemann. URL: <http://homepage.ruhr-uni-bochum.de/Michael.Renemann/suarez/index.html>.
4. Øhrstrøm P., Andersen J., Schärfe H. What Has Happened to Ontology. *Dau F., Mugnier M.-L., Stumme G. (eds.) Conceptual Structures: Common Semantics for Sharing Knowledge. ICCS 2005*. Lecture Notes in Computer Science, vol. 3596. Springer: Berlin, Heidelberg, 2005. P. 425–438. https://doi.org/10.1007/11524564_29.
5. Øhrstrøm P., Uckelman S.L., Schärfe H. Historical and Conceptual Foundation of Diagrammatical Ontology. *Priss U., Polovina S., Hill R. (eds) Conceptual Structures: Knowledge Architectures for Smart Applications. ICCS 2007*. Lecture Notes in Computer Science, vol. 4604. Springer: Berlin, Heidelberg, 2007. P. 374–386. https://doi.org/10.1007/978-3-540-73681-3_28.
6. Øhrstrøm P., Schärfe H., Uckelman S.L. Jacob Lorhard's Ontology: a 17th Century Hypertext on the Reality and Temporality of the World of Intelligibles. *Eklund P., Haemmerlé O. (eds) Conceptual Structures: Knowledge Visualization and Reasoning. ICCS 2008*. Lecture Notes in Computer Science, vol. 5113. Springer: Berlin, Heidelberg, 2008. P. 74–87. https://doi.org/10.1007/978-3-540-70596-3_5.
7. Lorhard J. *Ogdoas scholastica continens diagrammen typicam artium*. Sangalli, 1606. / Internet Archive. URL: https://archive.org/details/bub_gb_rM5gdGMu-rAC/mode/2up.

8. Lorhard J. Liber de adeptione veri necessarii, seu apodictici. Tubingae, 1597 / Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg. URL: <https://digitale.bibliothek.uni-halle.de/vd16/content/pageview/2174716>.
9. Goclenius R. Lexicon philosophicum quo tanquam clave philosophiæ fores aperivntvr. Francofurti, 1613. URL: <https://reader.digitale-sammlungen.de//resolve/display/bsb10008450.html>.
10. Wolff Chr. Vernünfftige Gedanken von Gott, der Welt und der Seele des Menschen, auch allen Dingen überhaupt. 1722. / Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg. URL: <https://digitale.bibliothek.uni-halle.de/vd18/content/pageview/5619625>.
11. Wolff Chr. Philosophia prima, sive Ontologia. 1736. / Internet Archive. URL: https://archive.org/details/bub_gb_1HsPAAAAQAAJ/page/n11/mode/2up.
12. Baumgarten A.G. Metaphysica. 1739. / Internet Archive. URL: <https://archive.org/details/metaphysicaalex00baumgoog/page/n4/mode/2up>.
13. Meier G.F. Metaphysik. Teil I-II. 1755-56 / Internet Archive. URL: <https://archive.org/details/details/metaphysik0102meieuoft/page/n3/mode/2up>.

THE LINES OF ONTOLOGY: (3) TERM-ROOTING

Larysa Didenko

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Faculty of Philosophy, Philosophy of Humanities Department
Volodymyrska str., 60, 01033, Kyiv, Ukraine*

An authorial construction “the lines of ontology” is of assistance to present the formation of ontology, which foundation is the Being theme/problem. The principal item of the text is the ideas emphasizing (but not detailing) the history of ontology.

Philosophy is rooted in ontology, which formation can be derived not only from ‘the incorporation of terms’ (classical approach) as the first mention, the first explanation, the first definition, etc.; but also from ‘the fundamental idea/ideas’ (nonclassical approach) as quite a long formation period with the core reconstruction. The ‘core’ is assumed to be ‘the common theme/problem’. In this case, it is ‘the Being’ (with ‘a being/existent’ as a derivative). ‘Chronological and aspectual research of the Being’ can be named ‘the lines of ontology’.

Among them there are the following: 1) problematization; 2) ‘metaphysicality’; 3) term-rooting; 4) non-metaphysicality; 5) transition; 6) re-metaphysicality (or metaphysicality recovery); 7) essentialness. With the titles of the mentioned lines of ontology is presented the ‘philosophizing mood’ of the thinkers about the ontological themes/problems. There is a need for further revisions and clarifications of some ideas.

So the development of them by human beings from the next generations (mainly in the field of philosophy) was taken as the key reason to choose the thinkers who can exemplify each line of ontology. The research trends consist of thinker’s ideas taken for improvement inside the one line only. The authorial comments can be the generalized researcher’s views created for (re)introduction of some significant for ontology ideas. The third line of ontology is presented in the paper.

A clarification for it includes the line specificity, chronological borders, research trends (and the names of the main thinkers), authorial comments. After a long time search, ‘Ontology’ was taken as a notion for a sphere of Being (and frombeingness/-es). It was coined in 1606 by Jacob Lorhard in his ‘Ogdoas Scholastica’. But firstly, he used the Greek word ‘ὄντα’ in ‘Liber de adeptione’ (1597). The next linguistic-and-philosophical result was contributed to a definition of ontology as ‘philosophia de ente’ or ‘philosophy of being/existent’ which was found in Rudolph Göckel’s ‘Lexicon philosophicum’ (1613). Finally ontology was included as a main part into metaphysics by Christian Wolff.

Key words: philosophy, ontology, the history of ontology, the lines of ontology, the formation lines of ontology, the lexicon of ontology, Being, frombeingness/-es, being/existent, metaphysics, theology.

УДК 186.5

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.33.5>

КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ І БУДЕННА НЕКОМПЕТЕНТНІСТЬ

Надія Козаченко

*Криворізький державний педагогічний університет,
кафедра філософії*

пр. Гагаріна, 54, 50086, м. Кривий Ріг, Дніпропетровська область, Україна

Метою роботи є аналіз специфіки застосування критичного мислення як засобу подолання так званої буденної некомпетентності, що поширюється на сфери суспільної діяльності, до яких людина залучена щодня: родинні стосунки, інтернет-спілкування, роботу, освіту, обговорення політичних подій, реакцію на них тощо. Буденна некомпетентність проявляється в нездатності здійснити оцінку, невмінні ідентифікувати ситуацію, що потребує оцінки, незнанні критеріїв оцінювання і способів їхнього застосування. Наслідки буденної некомпетентності проявляються в усуненні від оцінки та вибору, тотальній недовірі. Критичне мислення розглядається як засіб подолання буденної некомпетентності, але його реалізація має свої особливості, які проявляються у ході трансляції принципів наукового мислення на буденний матеріал. Можна навести низку особливостей застосування критичного мислення, що заважають подоланню буденної некомпетентності. На відміну від наукової сфери, в якій метод має чітко визначені межі, критичне мислення у повсякденності має практично необмежену сферу застосування. На відміну від наукового знання, у повсякденному житті не все піддається систематизації, а буденна ерудиція – поганий помічник у реалізації наукового підходу. Крім того, жодна людина не може бути однаково обізнана у всіх сферах своєї діяльності, а тому орієнтується на думки експертів, але підвищення рівня спеціалізації приводить до того, що експерти не можуть досягти консенсусу, оскільки є фахівцями лише у певних вузьких аспектах. Буденні факти суттєво відрізняються від наукових залежністю від джерела і способу інтерпретації, тому питання перевірки інформації перетворюється на проблему довіри до джерела інформації чи її інтерпретатора. Врахування подібних особливостей дозволить зменшити когнітивні викривлення, що супроводжують буденну некомпетентність, а подекуди й уникнути їх.

Ключові слова: критичне мислення, буденна некомпетентність, науковий метод, експертність, скептицизм, оцінка.

Критичне мислення – відносно новий, але надзвичайно популярний концепт, що цілком обґрунтовано розглядається як буденний застосунок наукового мислення, заснованого на принципах наукового підходу дослідження і розуміння світу (див.: [1]). Ідея впровадження основ наукового методу у практику повсякденного міркування була висловлена Джеймсом Дьюї на початку ХХ ст. (див.: [2]). Мета формування і поширення повсякденного аналогу наукового мислення була очевидна: зміна наукової картини світу, бурхливий розвиток технологій, а особливо формування масового суспільства разом з ускладненням суспільних практик і комунікативних ситуацій приводить до поширення некомпетентності, тож саме критичне мислення розглядається як спосіб подолання некомпетентності.

Більш звичним є використання терміна «некомпетентність» щодо наукової сфери, коли йдеться про відсутність необхідних знань і невміння використовувати потрібні методи. Так, Даннінг і Крюгер говорять про некомпетентність як співвідносну характеристику обізнаності людини в конкретній сфері. У такому разі не існує чіткої межі між компетентними та некомпетентними людьми, некомпетентною можна назвати людину, котра менш

компетентна, аніж колега в тій самій сфері. Крім того, людина може бути некомпетентною в одній сфері, але цілком компетентною в іншій (див.: [3, с. 1122]).

Ми не будемо говорити про компетентність у конкретній сфері знання, що стосується цілком визначеного набору методів чи вмінь, натомість ми розглянемо явище буденної некомпетентності, на подолання якої якраз і спрямовується критичне мислення. Буденною будемо називати некомпетентність, що поширюється на сфери суспільної діяльності людини, комунікативні ситуації, у які вона залучена щодня: родинні стосунки, інтернет-спілкування, роботу, освіту, обговорення політичних подій, реакцію на них тощо. Буденність суттєво впливає на ставлення людини до навколишнього світу: природи, суспільства, інших людей і самої себе. Якими б не були високими ідеали, які б цінності людина не декларувала, буденність робить їх значно більш земними. Буденна некомпетентність транслюється у повсякденне життя людини, і це не просто нездатність приймати правильні рішення, це часто нездатність навіть помітити ситуацію, в якій треба приймати рішення. Аналогічна ситуація має місце з оцінкою та самооцінкою: компетентне мислення здійснює оцінку зовнішньої інформації (явищ, подій, міркувань тощо) на предмет адекватності, правдивості, істинності, доречності та низки інших критеріїв, оцінює саме себе з погляду якості своєї роботи – компетентне мислення критичне і рефлексивне. У свою чергу, буденна некомпетентність проявляється в нездатності здійснити оцінку, невмінні ідентифікувати ситуацію, що потребує оцінки, незнанні критеріїв оцінювання і способів їхнього застосування. Наслідки буденної некомпетентності катастрофічні, вони проявляються не лише у нездатності адекватно оцінити суспільну ситуацію та нездатності зробити якісний обґрунтований вибір, але й більшою мірою – в усуненні від оцінки та вибору, позиціонуванні тотальної недовіри, надмірного скепсису і цинізму. Буденна некомпетентність проявляється нерозбірливістю у споживанні їжі, розваг, інформації; постає основою для уявлення, що людина оточена підступними невігласами; стає ґрунтом для віри у теорії змови та псевдонаукові вчення тощо. У сфері суспільних відносин буденна некомпетентність проявляється через нездатність (а дедалі частіше – небажання) усвідомлювати свою роль у наявній ситуації та способах її покращення. Суспільство, в якому масового поширення набуває буденна некомпетентність, втрачає основний базис демократії – думаючих, критичних, продуктивних особистостей.

Проблема поглиблюється тим, що некомпетентна людина не переймається цією характеристикою, а часто і не усвідомлює її. Джастін Крюгер і Девід Даннінг класифікують таку ситуацію як когнітивне викривлення: «Коли люди некомпетентні у стратегіях, які вони приймають для досягнення успіху та задоволення, вони несуть подвійний тягар: вони не тільки роблять помилкові висновки та невдалий вибір, але й їхня некомпетентність позбавляє їх можливості це усвідомлювати» [3, с. 1121]. Таким чином, менш компетентна людина оцінює себе як достатнього фахівця, а іноді і вище, при тому, що дійсно фахова людина критично ставиться до рівня своєї компетентності, оскільки розуміє складність досліджуваних явищ, специфіку застосування методів, вибірковість інтерпретації тощо. На противагу фаховості, недостатня компетентність приводить до спрощеного розуміння, клішованості та стереотипності, виражається в лозунгах і банальності. Таке спрощення дуже привабливе, оскільки створює ілюзію компетентності у будь-якій сфері, але насправді є проявом буденної некомпетентності. Для подолання цієї проблеми сьогодні популяризується критичне мислення, наскрізна компетентність, в основі якої лежить здатність розуміти і застосовувати основні принципи наукового мислення.

Критичне мислення характеризується як «осмислений і цілеспрямований процес, що використовується для інтерпретації й оцінки інформації та досвіду з урахуванням рефлекс-

сивних настанов і здібностей, що приводять до осмислених переконань і дій» [4, с. 24]. М. Ліпман визначає критичне мислення як вміле, відповідальне мислення, яке ґрунтується на критеріях, здатне до самокорекції та чутливе до контексту [1, с. 39]. Основний базис критичного мислення найчастіше визначають через логіко-методологічні вміння: здатність аналізувати факти, обґрунтовувати переконання, здійснювати порівняння, виводити висновки, оцінювати аргументи [5, с. 6]; вміння здійснювати інтерпретацію, аналіз та оцінку виведених наслідків, здатність до пояснення доказових, концептуальних, методологічних, критеріальних або концептуальних міркувань на підтримку власних суджень [6, с. 3]; здійснювати адекватну підтримку власних переконань і не приймати думки, яка не має достатнього обґрунтування [7, с. 64].

Здається, що подолати буденну некомпетентність досить просто: достатньо навчитися критично мислити – для цього треба ознайомитися з методами, прийомами критичного мислення, звернутися до відповідних навчальних курсів чи тренінгів, але критичне мислення як орієнтація на науковий підхід і комплекс умінь, навичок і настанов, наведених у його означеннях, досить важко реалізується в реальному житті. У США курси критичного мислення є практично у кожному університеті та коледжі ще з 40-х рр. ХХ ст.; сьогодні курси критичного мислення доступні в онлайн-режимі на будь-який смак, опубліковано велику кількість підручників і популярної літератури з критичного мислення. Тож практично кожна людина має змогу ознайомитися з основними принципами критичного мислення, але чи дає це їй можливість критично мислити, чи лише створює в неї враження, що вона мислить критично, внаслідок вже згаданого когнітивного викривлення Даннінга – Крюгера? У роботі «Що робить повсякденне наукове міркування настільки складним?» [8] автори наводять невітшну статистику, згідно з якою більше 70% дорослих американців повідомляють, що вірять у паранормальні явища, подібний відсоток респондентів переконаний в істинності псевдонаукових теорій, третина американців вважає еволюцію «абсолютно помилковою», а інші 21% не визначилися зі своїм ставленням до еволюції. Лише 43% розуміють, що Землі мільярди років, і лише близько 30% дорослих американців можуть читати та розуміти науковий розділ *New York Times* [8, с. 253]. Примітно, що опитувані зазначають, що вважають себе компетентними у відповідних явищах, аргументуючи це тим, що у них є багато однодумців. Тож можна тривалий час навчатися критичного мислення, знати його структуру й основні ідеї, але не мати критичного мислення як компетентності, тобто бути не здатним його застосовувати. Ми вважаємо, що реалізація критичного мислення має свої особливості, які проявляються у ході трансляції принципів наукового мислення на буденний матеріал, а тому, якщо розраховувати на те, що за допомогою критичного мислення можна позбавитися буденної некомпетентності або, принаймні, знизити її рівень, потрібно враховувати ці особливості.

Першою особливістю застосування критичного мислення у повсякденності є практично необмежена сфера його застосування. Ми постійно отримуємо доступ до інформації найрізноманітніших рівнів спеціалізації: від ведення домогосподарства до управління світовими фінансовими потоками; намагаємося знайти розв'язок усьому: від елементарних задач «на логіку» до світових криз. Критичне мислення розглядається як універсальний метод, який можна пристосувати до аналізу будь-якої ситуації, але це не метод, а сукупність настанов, методів і принципів, які мають межу свого застосування і не можуть бути огульно поширені на будь-які сфери. Аналогічно людина, котра володіє експертністю в певній сфері, а отже, відповідними методами отримання, перевірки та систематизації інформації, не може беззастережно перенести свої навички на іншу сферу.

Друга особливість полягає у підміні обізнаності ерудицією. Науковий метод потребує системності, теоретичності й обізнаності. Використання критичних методів, спрямованих на аналіз та обробку інформації, передбачає наявність певного знаннєвого бекграунду в конкретній аналізованій сфері, оскільки загальна ерудиція не завжди забезпечує обґрунтованість висновків. Критичне мислення працює тільки за наявності знання: ерудиція як несистематизоване, розрізнене знання без теоретичного підґрунтя – поганий помічник у реалізації наукового підходу.

Третьою особливістю постає спеціалізація. Дійсно, людина не може бути вичерпно обізнана у всіх царинах, для полегшення інформаційної навігації ми потребуємо людей, котрі можуть професійно оцінити та доступно представити цікаву для нас інформацію, а отже, змушені зважати на думку експертів, але досить часто стикаємося з ситуацією, коли люди, які позиціюють себе як експерти, не можуть досягти консенсусу не лише у висвітленні світових проблем, але й у набагато менших масштабах. Однією з причин цього є стрімке зростання питомої ваги спеціалізованих знань і, як наслідок, поглиблення спеціалізації на тлі універсалізації інформаційного простору – навіть спеціалісти, що працюють у спільній сфері, можуть віддавати перевагу певному стилю, підходу чи методу, безапеляційно, але обґрунтовано відкидаючи інші.

Четверта особливість – надмірне захоплення критицизмом, коли критичність сприймається як настанова саме на критику, а не на якісний розгляд і оцінку. Критичне мислення дуже легко вироджується у критиканство, надмірний скепсис і недовіру до будь-якої позиції.

П'ята особливість полягає у тому, що буденні факти суттєво відрізняються від наукових як мінімум залежністю від джерела і способу подання. Сьогодні можна говорити про те, що наявний доступ до інформації дає змогу перевіряти дані, і для цього також є спеціальні методи, системи, інформаційні портали. Для такого виду діяльності з'явився спеціальний термін – фактчекінг. Здається, що наявність можливості перевірки має стати основою для довіри, а перевірені факти – підґрунтям для правильного міркування. Натомість маємо дві проблеми. Перша з них полягає в тому, що ми не маємо доступу безпосередньо до фактів, а отримуємо їх уже в контексті – як систематизовані, вписані в ситуацію, оброблені певними методами (офіційні повідомлення, статистичні дані, результати, отримані іншими людьми тощо). Тому питання довіри постає від самого початку: нам доводиться довіряти наданим фактам, оскільки можливість опосередкованої перевірки має межу. Таким чином, питання перевірки інформації перетворюється в питання довіри до джерела. Друга проблема полягає в тому, що навіть беззаперечні факти можуть породжувати різні інтерпретації. Наприклад, підвищення державного боргу може розглядатися як результат економічного спаду або ж як наслідок залучення іноземних інвестицій. Висновки з таких інтерпретацій будуть кардинально різні, але кожна з них матиме фактичне обґрунтування.

Шоста особливість впливає з того, що у повсякденному житті не все піддається систематизації. Основою більшості методик формування критичного мислення є навчання методам логічного міркування, систематизації, впорядкування та іншим засобам, які традиційно вважаються такими, що приводять до раціональної дії та прагматичного вибору. Ця ідея ґрунтується на визнанні раціональності, впорядкованості, закономірності невід'ємними характеристиками навколишнього світу, більш того – притаманними суспільству і людині. Тут є дві проблеми. По-перше, раціональність, впорядкованість і систематичність як у природній, так і в гуманітарній сферах представлені на досить високих масштабах і виступають швидше орієнтирами діяльності, але не опорою у повсякденності. Часто для того, щоб побачити структуру, потрібно піднятися на дуже високий рівень абстракції, відкинути низку конкретних характеристик, підвести

під категорії, які охоплюють настільки вихолощені об'єкти, що їм не залишається місця у повсякденному житті. Крім того, деякі аспекти людської діяльності вважаються буденними або мають настільки різноманітні прояви, що не піддаються повній систематизації (смаки та стилі, подружні стосунки, політичні колізії тощо). По-друге, системні зв'язки будь-якої людиномісткої системи настільки складні, різноманітні, а іноді й недоступні для раціонального тлумачення, що вміння вивести прямі наслідки з наявної ситуації не завжди може слугувати основою для раціональної дії.

Сьома особливість пов'язана з тим, що у буденних міркуваннях контекст аналізується ретроспективно. Критичне мислення позиціонується як гнучке і рефлексивне мислення, здатне враховувати контекст, що по суті означає не що інше, як здатність виробляти критерії та методи для кожної ситуації окремо – але це схоже на постійне винайдення велосипеда. Дійсно, кожна ситуація унікальна, але справжніх прецедентів мало. Здатність типологізувати ситуацію і скористатися стандартними методами її аналізу дозволяє приймати рішення швидше і простіше – та це шлях до стереотипного мислення. Вміння встановити міру унікальності ситуації та співвіднести з мірою її типовості – дійсно важливе і корисне вміння, але воно дуже важко виробляється на стандартних прикладах і тренінгах, оскільки потребує значного досвіду і широти знань. Буденне сприйняття інформації передбачає швидке реагування і тим самим відрізняється від спокійного філософського розмірковування чи від наукового дослідження. Тож найчастіше стереотип виявляється набагато кращим помічником, аніж критична настанова на вдумливий аналіз, яка, навіть за її наявності, реалізується вже ретроспективно.

На нашу думку, наведені особливості функціонування критичного мислення у повсякденних комунікативних ситуаціях значно ускладнюють його застосування в тому вигляді, в якому це було би бажано для ідеального критичного мислителя. Вочевидь, перелік цих особливостей не вичерпується наведеними, але чи є ці особливості нездоланними перешкодами для подолання буденної некомпетентності? Ми вважаємо, що песимізм тут передчасний. По-перше, критичне мислення постає як орієнтир, напрям буденного міркування, який в ідеальному вигляді, можливо, і не зможе бути реалізований однією конкретно людиною, але загалом встановлює шабель, якого прагнуть критично мислячі люди. По-друге, вказані особливості впливають зі специфіки пристосування наукового підходу до буденних ситуацій, тобто врахування цих особливостей дозволить зменшити когнітивні викривлення, що супроводжують буденну некомпетентність, а подекуди й уникнути їх.

Список використаної літератури

1. Lipman M. Critical thinking – What can it be? *Educational Leadership*, 1988. Vol. 46 (1). P. 38–43.
2. Dewey J. *How We Think*. D.C. Heath & Co Publishers : Chicago, 1910.
3. Kruger J., Dunning D. Unskilled and Unaware of It: How Difficulties in Recognizing One's Own Incompetence Lead to Inflated Self-Assessments. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1999. Vol. 77 (6). P. 1121–1134.
4. Mertes L. Thinking and writing. *Middle School Journal*, 1991. Vol. 22. P. 24–25.
5. Chaffee J. *Thinking Critically*. Belmont, CA : Cengage Learning, 2014.
6. Facione P.A. *Critical thinking: A statement of expert consensus for purposes of educational assessment and instruction*. Millbrae, CA : The California Academic Press, 1990.
7. Tama C. Critical thinking has a place in every classroom. *Journal of Reading*, 1989. Vol. 33. P. 64–65.
8. Shah P., Michal A., Ibrahim A., Rhodes R., Rodriguez F. What Makes Everyday Scientific Reasoning So Challenging? *Psychology of Learning and Motivation*, 2017. № 66. P. 251–299.

CRITICAL THINKING AND ORDINARY INCOMPETENCE**Nadiia Kozachenko***Kyryvi Rih State Pedagogical University,**Department of Philosophy**Haharina avenue, 54, 50086, Kyryvi Rih, Dnipropetrovsk region, Ukraine*

In the article we analyze the specifics of using critical thinking as a tools of overcoming the so-called ordinary incompetence, which comes out in personal daily social activity: family relationships, Internet-communication, work & education, political discussion etc. Ordinary incompetence is manifested in the estimation inability, inability to identify a situation which requires an assessment, ignorance of the evaluation criteria and methods of their application. The consequences of ordinary incompetence are elimination of evaluation and choice, total distrust. Critical thinking is considered as a means of overcoming ordinary incompetence, but its implementation has specific characteristics, which are caused by translation of the principles of scientific thinking into everyday material. There are several features of the application of critical thinking, which prevent overcoming ordinary incompetence. In contrast to the scientific field, in which the method has clearly defined boundaries, critical thinking in everyday life has a practically unlimited scope. In contrast to scientific knowledge in everyday life there are practices that cannot be completely systematized, and everyday erudition is a bad helper in the implementation of the scientific approach. In addition, no person can be equally aware in all areas of their activities, and therefore they are forced to focus on opinions of experts. But increasing specialization level leads to the fact that experts can not reach a consensus, because they are experts only in certain narrow aspects. Everyday facts differ significantly from scientific ones: everyday facts depend on the source and the method of interpretation, so the verification of information turns into trust in the source of information or its interpreter. Awareness of these features will allow to reduce the cognitive distortions that accompany ordinary incompetence, and sometimes avoid it.

Key words: critical thinking, ordinary incompetence, scientific method, expertise, skepticism, estimate.

УДК 316.482.3

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.33.6>

РЕІНТЕРПРЕТАЦІЯ КЛАСОВОГО АНАЛІЗУ У ФІЛОСОФІЇ Ф. ДЖЕЙМИСОНА

Тамара Кушерець

*Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя,
історико-юридичний факультет, кафедра політології, права та філософії
вул. Графська, 2, 16600, м. Ніжин, Чернігівська область, Україна*

Интерес до розгляду філософської системи американського мислителя Фредріка Джеймисона зумовлений тим, що йому вдалося повернути смисл і релевантність марксистської теорії в сучасному світі. Він показав, що в умовах пізнього капіталізму дуалізм базису і надбудови виявив свою аналітичну непридатність, оскільки економіка і культура стали взаємно обумовлювати одна одну, а економічні механізми і економічний зміст капіталістичного способу виробництва повністю диверсифікували соціальне буття. Трансформація людських відносин в аналог відносин між речами робить фактично неможливим формування певного індивідуального або суспільного проекту, автономного стосовно домінуючої логіки капіталізму. Філософія постмодернізму засвідчила остаточний розрив між індивідом і соціальною тотальністю, констатує одночасно як фрагментизацію соціуму, так і «розщеплення» суб'єкта. У результаті цього структура класової системи в умовах постіндустріальних суспільств не виявляє себе у чіткій формі. Джеймисон розглядає класову свідомість як самосвідомість, що утверджує сама себе і разом з цим формує свого носія. Ця свідомість повинна прагнути виявити елементи класової структури, повернути відчуття соціального простору та вміння орієнтуватися в ньому завдяки процедурі «когнітивного картографування» – створення своєрідних ментальних карт, що визначатимуть контури простору та даватимуть їм назви. Соціальний теоретик показав, що формування класової ідентичності є більш складним процесом у порівнянні з будь-якою іншою груповою ідентичністю, оскільки передбачає здатність реконструювати (тоталізувати) історичний процес у всій його цілісності, включаючи уявлення про нереалізований смисл Історії. Під останнім Джеймисон пропонує розглядати здобуття «органічних форм комунальності», позбавлених реїфікації, відчуження та витіснення. Новаторство неомарксистської концепції американського філософа полягає в тому, що він пов'язує повернення здатності людини/суб'єкта до політичної дії з особливостями формування класової свідомості в умовах культури постмодернізму, з пошуками ще невизначеного нового типу репрезентації мультинаціонального капіталізму.

Ключові слова: неомарксизм, мультинаціональний капіталізм, культура постмодернізму, класова свідомість, когнітивне картографування, тотальність.

Політична ситуація в пострадянській Україні сприяла тому, що марксизм як панівний спосіб репрезентації дійсності був витіснений на периферію академічного дискурсу. Це було значною мірою зумовлено тим, що цей філософський напрямок асоціювався з невдачами радянського соціалістичного проекту. З іншого боку, важливою причиною зниження запиту на марксистські ідеї та пов'язаний із ним класовий аналіз соціальних конфліктів стала зростаюча конкуренція з боку інших парадигм, зокрема лібералізму та консерватизму, які були представлені як більш адекватні пояснювальні матриці для опису динамічної соціальної реальності. У цей же час у західному інтелектуальному середовищі марксистські ідеї знову здобули популярність не тільки у філософії, але і стали основою для створення новаторських концепцій у різних соціально-гуманітарних науках – від політології до естетики. Як не парадоксально, але відродження інтересу до марксистської методології припадає на час краху соціалістичної системи – початок 90-х, бо вже в 70-80-ті роки ХХ століття

почала формуватися тенденція зростання соціальної нерівності та поляризації, що позначилось на втраті популярності теорії постіндустріального суспільства та інших близьких за змістом теорій, які відображали становлення масових середніх прошарків, а потім і масового середнього класу у «три щасливі повоєнні десятиліття». До вітчизняного соціально-філософського дискурсу до цих пір не включені цілі пласти сучасних неомарксистських теорій, а створена в їх межах система категорій так і залишилася незасвоєною на українському ґрунті, що не сприяє процесам євро-інтеграції та формуванню світогляду, адекватного сучасним соціальним реаліям.

Американський соціальний філософ Ф. Джеймисон вважає, що марксизм піддається реінтерпретації на кожному етапі розвитку капіталізму і це є нормальним явищем, оскільки він є складною багаторівневою системою, яка здатна модифікуватися відповідно до вимог часу. Про «смерть» марксизму після розпаду СРСР, на його думку, заявили ті, хто не зміг чітко диференціювати такі поняття, як «марксизм як спосіб мислення і аналізу», «соціалізм як соціально-політична мета і мрія» та «комунізм як історичний рух» [1, с. 210].

Соціальна філософія Ф. Джеймисона є унікальним синтезом елементів класичного марксизму, марксизму Г. Лукача і Ж.-П. Сартра, неомарксизму теоретиків Франкфуртської школи, структуралізму Л. Альтюссера, психоаналізу Ж. Лакана і постмодерністських теорій. Попри все розмаїття зазначених філософських підходів, у створеному складному теоретико-методологічному комплексі можна виділити два основних центри тяжіння – марксизм і постмодернізм. Це викликало суперечки в середовищі експертів стосовно того, як ідентифікувати його філософську концепцію – «постмодерністським неомарксизмом» чи «неомарксистським постмодернізмом»? [2] Сам американський філософ неодноразово намагався пояснити, що марксизм і постмодернізм – ще різні речі. «У той час, як марксизм надає широкі рамки для аналізу капіталізму і його системних ефектів, постмодернізм є лише черговою культурною домінантою, яка як раз і піддається найбільш продуктивному аналізу в межах марксистської теорії» [3, с. 24]. Джеймисон є, передусім, марксистським теоретиком, який намагається осягнути капіталістичну систему як ціле. Ідентифікація з марксизмом здійснюється не стільки завдяки чітким теоретичним позиціям, а через прихильність до особливого комплексу проблем, які поставали перед теоретиками даного стилю філософування із часів його заснування. Формулювання цих проблем може змінюватися із плином часу, однак їх сутність залишається незмінною. Слід також зазначити, що в процесі модифікації самого капіталізму і проблеми марксизму починають трансформуватися і здобувати нове вираження. Однак незмінною залишається сутність капіталістичної системи та вимога аналізу кожної стадії її розвитку для того, хто вважає себе марксистом: «Кожен, хто вважає, що мотив користі і логіка накопичення капіталу не є фундаментальними законами цього світу, хто переконаний, що вони не встановлюють абсолютний бар'єр та межі соціальним змінам і здійснюваним у цьому світі перетворенням – кожна така людина живе в деякому альтернативному світі...» [4, с. 345].

Запропонувавши неомарксистську концепцію постмодерністської культури, американський філософ розширив аналітичну спроможність як марксизму, так і постмодернізму, та показав релевантність їх застосування в сучасних умовах. Новаторство Джеймисона полягало в утвердженні необхідності врахування історичної перспективи для адекватного розуміння творів мистецтва і текстів. Історична перспектива, в яку Джеймисон розміщує інтерпретовані ним тексти, – перспектива розвитку капіталістичного суспільства, що проходить у своєму розвитку три основні етапи : національний (XVII – середина XIX ст.), монополістичний (середина XIX ст. – 1960-ті р.) та мультинаціональний (з 1960 р.) капіталізм. Відповідно до цих трьох етапів у естетичному аспекті виділяються три великі

стилі – реалізм, модернізм та постмодернізм. Реалізм – це час цілісної єдино можливої картини світу. Загальним принципом модернізму стала вимога «виразності», вираження в мистецтві авторського бачення світу. Постмодернізм характеризується неможливістю представити картину світу як таку, неможливістю цілісного бачення світу і авторського стилю. Якщо на першій стадії капіталізму – класичній, як і в докапіталістичних формаціях, «безпосередній і обмежений досвід індивідів все ще міг накладатися з тією реальною економічною та соціальною формою, яка цей досвід визначала», то капіталізм у своїй пізній стадії все частіше позбавляє індивідуальний досвід суб'єкта точок дотику з соціальною реальністю [4, с. 349].

Постмодерністський гіперпростір є найостаннішою трансформацією простору, внаслідок якої індивідуальне людське тіло втрачає здатність локалізувати себе, перцептивно організувати своє навколишнє оточення і дати раціональне пояснення щодо свого становища в навколишньому світі. Індивідуальні суб'єкти відчувають себе пійманими в тенета величезної багатонаціональної децентрованої мережі, скласти карту якої їх свідомість є нездатною. Колосальне переростання соціальних кодів у професійні та дисциплінарні жаргони (але також у вигляді символів, що засвідчують етичну, статеву, расову, релігійну та класову належність) є також і політичним феноменом, який достатньою мірою демонструє проблема мікрополітики. Знеособлені правителі продовжують модифікувати економічні стратегії, які приписують межі нашому існуванню, але вони більше не потребують того, щоб нав'язувати свою мову (або віднині нездатні робити це). «Постграмотність» світу пізнього капіталізму відображає не тільки відсутність якого-небудь колективного проекту, але також і непридатність попередньої національної мови самої по собі.

Нове політичне мистецтво повинно дотримуватися істини постмодернізму, так би мовити, його базового об'єкта – світового простору багатонаціонального капіталу – і водночас здійснити прорив до деякого поки ще не визначеного типу репрезентації останнього, через який ми знову будемо здатні фіксувати нашу диспозицію як індивідуальних, так і колективних суб'єктів і, відповідно, здатність діяти і боротись. Структура ідеології в сучасному світі характеризується, на думку Джеймисона, опозицією між змовою і Утопією. Наслідуючи логіку капіталізму, змова бачить глобалізацію як «мережу міжособистісних схем і відносин, як всеохоплюючий план контролю над світом. Утопія, з іншого боку, прагне зібрати позитивні риси глобалізації – всесвітню комунікацію, деколонізацію, культурну грамотність, крах кордонів і обмеженості інтересів – у новому баченні того, що глобальне життя може бути організоване інакше. Однак через відсутність політики Утопія також стає ідеологією; і ці два бачення – жахливе і рятівне – позначають межі, в яких сьогодні ми можемо представляти і мислити цю нову світову систему, в якій живемо» [5, с. 27].

Базовою тенденцією капіталізму, за Джеймисоном, виступає товарне уречевлення (commodity reification). Реіфікація характеризує такий спосіб виробництва, в якому відбувається заміщення споживчої вартості вартістю товарною, внаслідок чого людські відносини трансформуються в аналог відносин між речами. В умовах пізнього капіталізму це перетворення стає тотальним як у просторі реального, так і в просторі символічного, робить фактично неможливим формування певного індивідуального або суспільного проекту, вільного від домінуючої логіки. Для того щоб відновити здатність людини/суб'єкта до політичної дії, тобто поновити його статус як суб'єкта політичного, спочатку йому потрібно повернути відчуття соціального простору та вміння орієнтуватися в ньому. Тому потрібні своєрідні ментальні карти, які визначатимуть контури простору і даватимуть їм назви. У цій процедурі когнітивного картографування велику роль відіграє уява. Джейми-

сон зазначає, що «когнітивна картографія» має на меті чітке вираження структури Уявленого у нашому ставленні до соціальних структур, які ми можемо досягнути тільки за допомогою уявленого, в фантазії або в наративі» [5, с. 16].

Здійсненням процедури когнітивного картографування, яке, на думку соціального філософа, насправді є не що інше, як кодове слово для «класової свідомості», «лише виражає потребу у класовій свідомості нового і небаченого раніше типу, а також змінює ракурс розгляду тієї нової спатіальності, яка характерна для постмодерну» [6, с. 49]. Людська свідомість повинна прагнути виявити контури класової структури суспільства. Але оскільки діагностувати присутність класів звичними дослідницькими методами складно, для цього їх можна і потрібно представити «алегорично», щоб зробити їх доступними для осмислення. Алегорія стає для Джеймисона одним із ключових механізмів, що дозволяє реконструювати або, використовуючи його термінологію, тоталізувати історичний процес у всій його цілісності. Соціальний філософ кидає виклик домінуючій ідеології західних країн – англо-американському емпіричному реалізму, для якого будь-які форми діалектичного мислення виявляються загрозою, оскільки основне його завдання, по суті, полягає в тому, щоб здійснювати контроль над суспільною свідомістю. «Метод такого мислення в його різних формах і видах передбачає розділення реальності на герметичні частини, ретельне відокремлення політичного від економічного, правового від політичного, соціологічного від історичного так, щоб весь комплекс зв'язків будь-якої конкретної проблеми завжди залишався невидимим, а також обмеження окремими твердженнями, що піддаються безпосередній перевірці з метою запобігання будь-яким формам спекулятивного мислення, яке могло б відкрити перспективу на соціальне життя як ціле» [7, р. 367–368].

Відповідно до такого стилю мислення риторика класів була замінена на риторику груп, а це зовсім інакший спосіб опису соціальної дійсності. Ця нова риторика надає суспільству антропоморфічних рис і тим самим відволікає від механізмів його функціонування, які виходили на перший план в класових категоріях. Група значно більшою мірою, ніж клас, сприймається як носій деякої стійкої ідентичності. Клас, навпаки, «ніби завжди знаходиться на відстані від самого себе і повинен багато зробити для того, щоб переконати себе у своєму власному існуванні» [8, с. 346]. Американський філософ переконаний у релевантності дискурсу класів, його необхідності та своєчасності. Те, що класи існують, було для нього самоочевидним фактом, що не потребує доведення, але структура класової системи в умовах суспільства постмодерну не виявляє себе повною мірою. Тому основні свої зусилля Джеймисон спрямовує на пошук методів її виявлення. Соціальна реальність і повсякденне життя мають дійти у своєму розвитку до такого моменту, коли прихована класова структура, що лежить в їх основі, стане очевидною і усвідомлюваною. У відповідності з теорією Маркса класова свідомість виникає у процесі усвідомлення індивідами своїх класових інтересів. Творчий розвиток цього положення полягає у твердженні, що «соціальний клас є не тільки структурним фактом, але, що дуже важливо, він також є функцією класової свідомості, і, в дійсності, ця остання такою ж мірою продукує клас, в якій сама є його продуктом» [9, р. 37]. Для Джеймисона не тільки розвиток практики повинен привести до визрівання класової свідомості, але і сама ця свідомість, яка функціонує як констатуюча себе самосвідомість, повинна сформувати свого носія. Він стверджує, що свідомість повинна прагнути виявити контури класової структури.

Бачення сучасної культури в концепції Джеймисона не є виключно песимістичним. Здобуття «органічних форм комунальності» як нових форм групової єдності, не дивлячись на всі форми відчуження і витіснення, залишаються горизонтом Історії, її нереалізованим смыслом. Постмодернізм, здійснюючи децентрацію класичного буржуазного суб'єкта,

звільняє шлях для «нової логіки колективності», нової, або неоархаїчної суб'єктності. Типологічна схема Джемисона здобуває завершеність через включення в неї поряд із трьома згаданими історичними етапами «четвертої можливості». Це можливість постпост-модернізму, де соціальне ціле буде переживатися індивідом не в опосередкованій естетичній формі, а безпосередньо, бо культурною домінантою стане «комунальна асоціація». Для того щоб «четверта можливість» стала дійсною, щоб повернути соціальним відносинам їх комунальну нереіфіковану природу, соціальний філософ спочатку закликає до соціальної дії з метою зміни ситуації, а потім висуває менш практичну ідею культурного «картографування» світу пізнього капіталізму. Кожен інтелектуал має усвідомлювати свою історичну позицію та бути критичним під час визначення історичного виміру тексту.

Для інтерпретативних операцій в історичній перспективі Джеймисон пропонує термінологічний комплекс, до якого входять як традиційні для марксистського дискурсу такі поняття, як історія, тотальність, так і характерні для постмодерністів категорії тексту, оповіді, репрезентації. Історія – це передусім минуле. Присутність у теперішньому минулого культури – це та «містерія», ключ до якої, на думку Джеймисона, дає марксизм. Для класичного марксизму історія це послідовна зміна способів виробництва і відповідних їм соціальних формацій, драматичним нервом якої є «єдиний всезагальний незавершений сюжет» здобуття колективної єдності і свободи в боротьбі зі сліпими зовнішніми силами, такими як природа та гноблення. Однак це також і смисловий вимір теперішнього, непрямий спосіб осягнення смислу сьогодення в тій мірі, в якій теперішнє виявляється як форма сприйняття Історії. У результаті «поняття історії постає як єдність двох змістових рівнів: історії як зовнішнього соціально-економічного буття людей у зміні своїх типів з плином часу і як внутрішньої форми досвіду (повсякденного, естетичного, філософського тощо) мешканців даного часу. Історія – це субстанція соціальності, яка водночас є формою організації досвіду індивіда» [10, с. 273]. Ускладнення змісту цього поняття перетворює його на суперечливий концепт, зміст якого важко уявити. Це щось схоже на Реальне Лакана, бо визначається негативно: історія це те, що не в змозі мислити індивід, що знаходиться в її межах, бо це є те, як він мислить, це внутрішня форма досвіду мешканців конкретного часу.

Головною функцією або інстанцією людського мислення виступає оповідь, що є водночас і конститутивним для всієї культури процесом. Історія піддається «попередній текстуалізації» або «нарративізації», бо це єдиний шлях доступу до неї. Так само як і лаканівське Реальне, історія не є автономною інертною субстанцією, відокремленою від тексту, вона влітається в текстуру нарративу і стає актуальною для людей. Дистанціюючись від традиції есенціалізму, Джеймисон не вважає тексти культури похідними від деякої детермінуючої субстанції на зразок гегелівського світового духу чи Марксового базису. Історія як відсутність причини – це ще одне її визначення як цілісної синхронної системи соціальних відносин або «соціальної тотальності». «Феномени культури повинні інтерпретуватися не у світлі детермінованості якимось культурним рівнем або областю, а як ефекти системи взаємовідносин між усіма культурними стратами (економічною, політичною, естетичною тощо). Відмежовуючись від матеріалістичного розуміння історії класичного марксизму, американський теоретик підкреслює, що «бачення майбутнього не може бути економічним, «воно є найвищою мірою соціальним і культурним, оскільки пропонує завдання для уяви: як може бути стабільним суспільство без ієрархії, суспільство вільних людей, суспільство, яке відмовилось від економічних механізмів ринку?» [4, с. 347].

Отже, важливим досягненням соціальної філософії Джеймисона є те, що він зберіг у ній класовий аналіз, без якого була б втрачена сама суть марксизму. Більше того, класи

розглядаються як суб'єкти історичного процесу, що стало справжнім викликом для тих соціальних теоретиків, які впродовж десятиліть намагалися обґрунтувати ідею «смерті класів». Найцікавішим моментом реінтерпретації класового аналізу стало те, що класи розглядаються не як статичні утворення, а як такі, що перебувають у стані становлення, пов'язаного зі змінами класової свідомості. Діалектика класів і класової свідомості є вагомим внеском американського теоретика в розвиток марксистської методології та ставить його в один ряд із такими філософами, як Лукач, Сартр і Альтюсер, яких він називає своїми вчителями.

Список використаної літератури

1. Джеймисон Ф. Постмодернизм и рынок / пер. с англ. Б. Скуратова. *Журнал* № 1. М., Ессо homo, 2003.
2. Вахрушева Е.А. Постмодернистский неомарксизм Ф. Джеймисона. *Научный ежегодник Института философии и права УрО РАН*. 2016. Вып. 2.
3. Назарова О.Ю. Актуальность марксизма в современном мире: неомарксизм Ф. Джеймисона. *Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина*. 2009. № 1(25). С. 23–30.
4. Джеймисон Ф. Марксизм и интерпретация культуры / Пер. с англ. Москва, Екатеринбург. Кабинетный ученый, 2014. 414 с.
5. Джеймисон Ф. Репрезентация глобализации / пер. с англ. А.А. Парамонова. *Синий диван*. 2010. № 14. С. 15–27.
6. Jameson F. *Marxism and postmodernism. The Cultural Turn. Selected Writings on the Postmodern*. 1983–1998. Verso. 1998.
7. Jameson F. *Marxism and Form: Twentieth Century Dialectical Theories of Literature*. Princeton : Princeton University Press, 1972.
8. Jameson F. *Postmodernism, or, The Cultural Logic of the Late Capitalism*. – Durham, NC. Duke University Press, 1991.
9. Jameson F. *Class and Allegory in Contemporary Mass Culture: Dog Day Afternoon as a Political Film. Signatures of the Visible*. Routledge, 1992. P. 35–54.
10. Горных А.А. Джеймисон. *Социология: Энциклопедия* / Сост. Грицанов В.Л. и др. Минск : Книжный дом, 2003. С. 272–276.

THE REINTERPRETATION OF CLASS ANALYSIS IN THE PHILOSOPHY OF F. JAMESON

Tamara Kusherets

Nizhyn Mykola Gogol State University,

Faculty of History and Law, Department of Political Science, Law and Philosophy

Hrafska str., 2, Nizhyn, 16600, Chernihiv region, Ukraine

Our interest to the philosophical system of such American thinker as Fredric Jameson is inspired by the fact that he managed to return the meaning and relevance of Marxist theory in the modern world. He demonstrated that in the conditions of late capitalism the dualism of base and superstructure proved to be analytically unsuitable, as economy and culture become interdependent, while social existence is totally diversified by economic mechanisms and economic content of the capitalist mode of production. The transformation of human relations into an analogue of relations between things makes it impossible to form a certain individual or social project that is independent of the dominant logic of capitalism. The philosophy of postmodernism has shown the final gap between social totality and the individual, noting both the fragmentation of society and the “splitting” of the subject. As a result, the structure of the class system

in post-industrial societies does not manifest itself in a clear form. F. Jameson treats class consciousness as a self-consciousness that asserts itself and simultaneously forms its bearer. This consciousness should seek to distinguish the elements of class structure, restore the sense of social space and the ability to navigate it through the procedure of “cognitive mapping”, i. e. the creation of specific mental maps that will define the contours of space and give them names. The social theorist has shown that the formation of class identity is a more complex process than any other process of group identity formation, because it involves the ability to reconstruct (totalize) the historical process in its entirety, including the idea of the unrealized meaning of history. This meaning, according to F. Jameson, lies in the acquisition of “organic forms of communality”, devoid of reification, alienation and repression. The innovation of the neo-Marxist conception of the American philosopher is that he connects the return of the political action ability of man/subject with the peculiarities of class consciousness formation in the culture of postmodernism and with the search for an undefined new type of representation of multinational capitalism.

Key words: neo-Marxism, multinational capitalism, culture of postmodernism, class consciousness, cognitive mapping, totality.

УДК 1:304+78.05

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.33.7>

КОНЦЕПЦІЯ КУЛЬТУРИ І СИНЕРГЕТИКА

Ірина Лященко

*Криворізький державний педагогічний університет,
факультет мистецтв,*

*кафедра музикознавства, інструментальної та хореографічної підготовки
пр. Гагаріна, 54, 50086, м. Кривий Ріг, Дніпропетровська область, Україна*

У роботі пропонується спроба ознайомлення із синергетикою не стільки як із міжгалузевим науковим напрямком, який вже досить широко застосовується для вивчення точних наук, скільки як із можливою основою теоретичної методології ґрунтового аналізу одного з найбільш фундаментальних понять різноманітних галузей людського буття, а саме культури. Проблематика «культури» включає велике й відкрите коло питань: дефініція, історичні передумови, особливості формування та функціонування провідних явищ, чинники розвитку та перспективи ролі феномену насамперед в соціумі майбутнього. Наявні наукові теорії вимагають створення єдиної універсальної теоретичної концепції, яка покликана і практично допомагати людству як один із провідних векторів концепції сталого розвитку.

Проведений аналіз виявив можливість задіяння синергетичної методології в культурологію. Із цієї метою було виокремлено низку основних, загальноприйнятих теоретичних положень концепції культури. Порівнявши їх із деякими провідними основами синергетики, було виявлено, що вони здатні узагальнити вже наявні наукові погляди, а також вписати їх у ширший науковий контекст.

Не менш важливим нині видається аналіз однієї з найбільш популярних галузей культури світу – музичної культури. Протягом останніх століть ця галузь вочевидь вивчалася науковцями децю закрито, відокремлено, переважно в історико-стильовому лінійному вимірі. Розгляд особливостей появи та функціонування провідних явищ музичної культури ХХ століття, які рідко вписуються дослідниками у соціально-філософський контекст, все ще є далеким від усебічного розуміння, що ускладнює процес аналізу музичної культури сучасності. Адже провідні соціокультурні феномени, що склалися в Європі та США в минулому столітті, а саме масова та елітарна культура, продовжують успішно розвиватися в умовах сучасної музики. Ба більше, вони (особливо масова культура) складають основу всіх чинних нині музичних стилів та тенденцій. Та не зрозумівши першоджерел і особливості розвитку та змін названих явищ, не видається можливим науково осягнути їх сучасні прояви, а також прогнозувати шляхи їх подальшого функціонування. Особливо актуальною ця проблематика видається для всебічного вивчення національної музичної культури. Тому зроблене припущення про залучення синергетики в галузь музичної культури вважається надзвичайно перспективним.

Ключові слова: культура, музична культура, синергетика, соціокультурний.

Сучасний світ у своєму динамічному поліфонічному звучанні з кожним днем все більше набуває нових дисонантних акцентів. Виклики останніх подій, які охопили все людство, не лише вимагають миттєвої реакції на шляху подолання загальної кризи, що й безупинно відбувається в будь-якому куточку нашої спільної домівки, але й примушують людство до фундаментального переосмислення основ буття, які витворювалися та закріпилися в соціумі спільними зусиллями протягом тисячоліть. І якщо економічний, політичний та екологічний виміри традиційно знаходяться у фокусі наукової думки минулого й сучасності, культурний вимір людського існування як об'єкт ґрунтового дослідження увійшов у науковий обіг у всій повноті відносно недавно. Адже наука про культуру набула

значної інтенсифікації у другій половині минулого століття. Саме із середини XX століття знання про культуру отримали неухильний поступ від більш загальних міркувань мислителів XVIII–XIX ст. до диференціації, а надалі і до спроб усталеності поглядів на одну з найбільш значущих філософських категорій. Утім, подібний процес активізації уваги науковців до проблематики культури не призвів до остаточної систематизації знань в названій галузі. Незважаючи на класичні вже теорії та концепції філософів і культурологів минулого, положення яких складають міцний фундамент сучасної культурології, культура залишається науковою цариною, відкритою для пошуків нових дослідницьких ракурсів. У цьому контексті одним із перспективних напрямків наукового аналізу феномену культури можна вважати синергетику. Цей відносно новий науковий напрям досить активно й успішно виступає як методологічна основа багатьох точних наук. Проте, погоджуючись із твердженням, що синергетика як «загальна теорія самоорганізації та складності може відіграти роль нового світоглядного орієнтира» [3, с. 6], вважаємо за потрібне зупинитися на її сутнісних ознаках в контексті концепції культури з метою закріпити теорію самоорганізації в культурознавчому дослідницькому просторі. Ця мета видається перспективною для подолання низки проблем, пов'язаних із дослідженням таких фундаментальних соціокультурних феноменів XX – початку XXI ст., як масова та елітарна культури. Умови їх появи, особливості розвитку та функціонування в соціумі й донині вимагають системного наукового осмислення. Особливо ця проблематика є складною для вирішення в контексті аналізу провідних явищ музичної культури минулого століття. Звертаючи увагу на той факт, що названі феномени є актуальними в контексті соціокультурних процесів сьогодення, вважаємо введення основ синергетичної концепції в музикознавство актуальним і перспективним науковим напрямком. Тому в нашому дослідженні ми будемо намагатися узагальнити основні положення синергетичної теорії, дослідити її співвіднесення із загальною концепцією культури (особливо її соціальним компонентом) і окреслити принаймні деякі перспективи залучення результатів проведеного короткого аналізу в сучасний музичний соціокультурний простір у нашій подальшій науковій практиці.

Культура як винятково складно утворене й функціонуюче ціле має, вочевидь, надзвичайно широку проблематику. Не намагаючись тут торкнутися всіх її складових частин, особливостей формування та напрямків розвитку основних культурних векторів, феноменів, чинників, явищ, спробуємо виокремити ті положення концепції культури, які дозволяють залучити до вивчення проблематики соціокультурної картини XX століття синергетичну методологію, а також надалі дослідити «культуру мас» та елітарну культуру в музиці.

1. Культура – це феномен універсального значення, який є визначальним для людського буття. Різноманітні спроби пояснення «культури» налічують, згідно з різними джерелами, приблизно від 100 до 500 варіантів. Серед них є максимально загальні, зокрема все те, що створила людина, сукупність результатів матеріальної й духовної людської діяльності [6, с. 14]. Або, за визначенням А.С. Карміна, «світ людини», «світ артефактів» або «світ смислів» [1]. Звичайно, вирішуючи проблему створення найбільш оптимальної дефініції однієї з найбільш значущих і ґрунтовних координат людського буття, науковці використовують різні підходи, створюють різноманітні моделі. Вочевидь, культура розуміється як певне надзвичайно масштабне єдине ціле, що структурується в контексті кожної концепції по-різному, але залучає при цьому подібні явища, складові частини, чинники розвитку (людина, творчість, духовність, соціальність, функціональність, мова, народ тощо). У цілому, згідно з більшістю теорій, культурі властиві: антропологізм, історизм, лінійність, циклічність, еволюціонізм, динамізм, соціальність, міфологізм.

2. Культура – це процес. Передусім, процесуальність пов'язана з розвитком, адже у класичній моделі культура є визначальною сферою розвитку людини. Ідея перетворення світу силами окремої людини і спільноти в цілому міститься в багатьох концепціях. Причому світ природи, біологічний простір на перших етапах освоювався, а надалі перетворювався завдяки творчому процесу, що означає нескінченне вдосконалення, створення краси. На думку Тейяра де Шардена, цей процес є одним із наріжних, сутнісних для пояснення механізмів антропогенезу [2, с. 50].

3. Культура – це суспільне утворення. Тут можна побачити багаторівневу структуру, в якій розрізняють більш узагальнений, вищий рівень, що відповідає за всі процеси в середині соціуму, а також надзвичайно важливий, більш конкретний щабель, на якому розглядаються ролі, норми поведінки окремої особистості в соціумі, відносини між людьми, їх соціальну приналежність та варіанти їхньої реалізації. Ці рівні акцентуються в різний спосіб у контексті тих чи інших концепцій. Утім, практично кожна теорія базується на соціальному вимірі культури як такому, що уособлює «всезагальні начала людських дій» [4, с. 240].

4. Культура поєднує в собі два фундаментальні шари: світ духовного (ідеї, творчість, новаторство) та світ матеріального (артефакти культури, пам'ятки минулого, традиційне). Вони можуть об'єднуватися у «внутрішньо структурований масив суспільного життя» [5, с. 384] або досліджуватися більш акцентно, відокремлено залежно від поставленої мети та підходу.

5. Культура – це явище інформаційне. Під інформацією маються на увазі знання, форми поведінки, навички, традиції, культурні здобутки в цілому. Справедливим є твердження про те, що культура «володіє пам'яттю, що зберігає інформацію за допомогою різних кодів (мов); програмами перероблювання інформації; здатністю створювати нову інформацію» [1, с. 327].

6. Культура прямо співвідноситься з поняттям «цінності». У різних теоріях, на різних історичних етапах розвитку філософської думки цінностями виступали певні фактори: особистісний розвиток людини, духовні здібності, соціально-орієнтована діяльність індивіда тощо. Посилена увагу до культури як світу цінностей продемонстрували, зокрема, прихильники аксіологічного підходу до осмислення культури (М. Шелер, В. Віндельбанд). У цілому цінності розглядаються та систематизуються в різний спосіб, проте, вочевидь, без ціннісних орієнтацій розвиток особистості є неможливим – як у вузькопобутовому ракурсі, так й у соціокультурному орієнтуванні окремого індивіда та спільноти різноманітного ієрархічного рівня.

Торкнувшись у спрощеному викладі сутнісних ознак поняття «культури», не зупиняючись на конкретних концепціях та підходах, спробуємо тепер кожне теоретичне положення розглянути в контексті синергетичної теорії.

1. Культура – це система. Приймаємо за вихідну точку нашого аналізу основний постулат синергетичної методології, який твердить, що названа система відповідає таким характеристикам, як складність, нелінійність («множинність якісно різних шляхів еволюції» [3, с. 11]), відкритість (наявність в системі обміну речовиною чи енергією з довкіллям [3, с. 17]). Система може проходити через стани, що визначаються граничною нестійкістю. Це – так звані точки біфуркації, які «ведуть до такої зміни поведінки згаданих систем, за якої вони підвищують свій порядок» [6, с. 26]. Цей механізм дозволяє зрозуміти витворення нового: якісно інших відгалужень від попередніх процесів, шляхів розвитку, явищ. Таким чином, дослідження особливостей формування, розвитку, функціонування культури отримує багатовекторне теоретичне підґрунтя і, як наслідок, надає нового перспективного практичного втілення.

2. Розуміння культури як процесу, що є безперервним розвитком. Причому універсальним механізмом розвитку культури й світу в цілому називається самоорганізація. Це поняття, зокрема, може тлумачитися як підвищення організації, що «сталось внаслідок внутрішніх потенцій системи, а не було накинута їй ззовні» [6, с. 26]. А ще як «<...> процес створення нового і є самоорганізацією» [6, с. 41]. Застосовуючи наріжне поняття концепції В. Вернадського «ноосфера» (у значенні системи ідей, що породжується людським розумом), таким чином, слід розуміти, що «<...> процеси самоорганізації завжди розпочинаються і відбуваються в ноосфері або переходять у світ речей, або залишаються в світі ідей. Фактично <...> при цьому твориться культура» [6, с. 32]. Надзвичайно важливим для розуміння синергетикою можливості якісних змін у системі є теоретичне положення про «розвиток через нестійкість» [3, с. 24].

3. Культура – явище колективне, і «твориться вона спільнотами, які контактують між собою <...>» [6, с. 22]. Зрозуміло, що колективність розуміється в переважній більшості культурних концепцій не стільки як характер творення (за виключенням народної культури), скільки як уся «сукупність проблем, пов'язаних з обробкою, кодуванням, транспортуванням і прийняттям інформації» [6, с. 18]. У синергетичному контексті «культура як колективний інтелект є фрактальною системою», тобто такою самоподібною системою, в якій «більш дрібні частини (фрактали) подібні до більш крупних і всій системі в цілому» [1, с. 328].

4. Духовне та матеріальне як фундаментальні складові частини системи культури функціонують із певними глобальними цілями і орієнтирами. І вони продовжують розвиватися, не втрачаючи виняткового значення у процесі, передусім, соціалізації особистості, пошуків її ідентичності, введення як у світовий, так і в національний соціокультурний контекст. Слід звернути увагу, що «<...> пам'ятки минулого, вся культурна спадщина є для нащадків насамперед «культурним потенціалом», за умови наявності носіїв культури, творців [6, с. 46].

5. Інформаційний характер культури як системи є визначальним в її синергетичній концепції. З одного боку, «акт створення інформації, а кажучи ширше – знання, духовних надбань є найсуттєвішим в культурі» [6, с. 18]. З іншого боку, культура «передається за допомогою <...> інформаційного механізму» [6, с. 42], на відміну від біологічної еволюції, що відбуваються на генетичній основі. Велике значення в розбудові культурної системи займають консервативний та революційний типи людей [6, с. 49]. Вочевидь, перший тип покликаний зберігати, стабілізувати культурні процеси, спадщину минулого, тоді як другий тип, що є абсолютно меншістю, має створювати умови й шукати можливості для нового якісного культурного «стрибка» в тій чи іншій галузі. Але можна погодитися, що для повного аналізу багатьох особливостей культурогенезу варто взяти до уваги ще одну «категорію людей, що діють деструктивно» [6, с. 65]. Йдеться про «людей зла» [6, с. 50], яких можна вважати асоціальними елементами, маргіналами, що фактично не беруть участь у процесах розвитку соціуму. Утім, їхня позиція соціальної незалежності, свободи від суспільства теж є необхідною для формування кризових ситуацій, ширше – підготовки умов для функціонування механізмів самоорганізації культури. Вважаємо за потрібне припустити, що до третього типу людей можна віднести й лідерів тоталітарних режимів, справжніх «людей зла», без деструктивної діяльності яких неможливо уявити, зокрема, не лише політичні та економічні, а й соціокультурні процеси ХХ століття.

6. Цінності в культурі, насамперед, мають духовний та єднальний для соціуму характер. Справедливо, що «вони формують і скеровують дію тих механізмів, які здійснюють обидві функції культури: 1) підтримання єдності та рівноваги у соціумі, 2) пристосування

людства до нових, змінених умов завдяки створенню нових ідей і забезпечення тим самим його еволюційного росту» [6, с. 225]. Творцями та носіями духовних цінностей виступають представники еліти – наукової, інтелектуальної, мистецької. Утім, у сучасній культурі існує загроза порушення ціннісної ієрархії, що призводить до негативних процесів, які спрямовуються на деструктивні механізми руйнації системи світового та національного соціокультурного простору. Саме тому нині дослідники все більше говорять про досить невтішні прогнози перспектив функціонування, розвитку культурної ситуації людства.

Основу культурних процесів, що відбуваються нині у світі, складають масова та елітарна культура. Відомо, що ці соціокультурні феномени сформувалися та отримали розвиток в ХХ ст. Їх поява, особливості функціонування, система характерних ознак безпосередньо залежали від соціуму, продуктом якого вони стали. Вочевидь, «культура не для всіх» та «культура мас» сформувалися в єдиному соціокультурному просторі світу ХХ ст. Ми плануємо в подальшому застосувати для аналізу цих провідних соціокультурних феноменів сучасної культури викладені вище положення синергетичної концепції; вважаємо їх досить перспективними, адже з позицій класичних теорій культури це зробити видається практично неможливим.

Досліджуючи можливості застосування основних положень синергетики для всебічного аналізу механізмів функціонування певних тенденцій, явищ музичної культури, слід насамперед звернути увагу на деякі ускладнення. Слід зазначити, зокрема, що в радянському, пострадянському та національному музикознавстві спостерігається загальна тенденція торкатися проблематики історії музичного мистецтва, а не всього музично-культурного простору. Цей факт, вочевидь, у першу чергу є найбільш репрезентованим у контексті наукових досліджень музики минулого – класичного, традиційного або академічного музичного мистецтва. Ситуація дещо змінилася в дослідницькій літературі, присвяченій музиці ХХ століття, втім, вона все ще недостатньо приділяє уваги соціокультурним процесам, умовам формування, закономірностям появи та розвитку конкретних феноменів, явищ музичної культури. Зокрема, у вітчизняній музикознавчій літературі все ще залишається відкритим питання ґрунтового, всебічного, повного, фахового аналізу сучасної музики. При цьому ми припускаємо, що введення в музикознавчий науковий обіг основ синергетичної концепції має достатньо добрі перспективи, адже з позицій класичних поглядів розібратися в системі музичної культури минулого століття й сучасності є надзвичайно складним завданням. Особливо гостро вважаємо проблему соціально-філософського аналізу масової та елітарної музичних культур та їх співвіднесення з культурою народною.

Саме народна музична культура в контексті сучасних соціокультурних процесів в Україні насамперед покликана стабілізувати основні культурні процеси в нашому соціумі. На перший погляд, нині відбувається досить активний процес відродження національних музичних традицій через поживлення інтересу молоді до своєї рідної музичної спадщини. Утім, ця тенденція поки носить широкий, але поверхнево-декоративний характер у практичному втіленні. Цікаво звернути увагу на те, що матеріальна сфера сучасної культури, особливо традиційної, яку ми вивчаємо через артефакти минулого, нині явно недооцінюється, часто спрощується, навіть примітивізується. Адже естрадна галузь української музики мало та недостатньо глибоко вивчає та пропагує автентичний український музичний фольклор. Вище зазначалося, що культурний потенціал спадщини минулого вірно та гармонійно функціонує в соціумі лише за умови наявності носіїв цієї надзвичайно важливої в соціокультурному значенні музичної інформації. Ми ж спостерігаємо загострення проблеми збереження національних культурних традицій, народної творчості в необхідному для функціонування всієї системи української культури вигляді.

Музична культура України початку ХХ століття є різноплановою, динамічною, сучасною. І якщо нинішня масова музика в цілому формує далеко не найбільш привабливу «картину світу», що віддзеркалює сучасність, вочевидь, в контексті теорії сталого розвитку необхідною є істотна трансформація системи цінностей людства засобами музичної культури. До певної міри вона стає новою альтернативною реальністю, в контексті якої стираються межі між мистецтвом, творчістю та комерцією. Але підкреслимо, що, розуміючи це, необхідно робити конкретні дії на шляху застосування цієї «нової реальності». Вважаємо, що створення альтернативної культури на базі масової (як найбільш впливової та розробленої) – ось одна з перспективних моделей втілення основи «суспільства майбутнього». Вже очевидним є той факт, що достатньо сформована, нині актуальна і впливова масова культура не може штучно викреслитися із соціокультурної картини світу, вона може лише оновитися ізсередини з позицій грамотного керівництва і особливо контролю провладних організацій, представників основних соціальних прошарків, інтелігенції, релігійних кіл тощо. Сьогодні саме гомогенізація масової культури (і, зокрема, музичної) є тим важливим чинником, який як універсальна світова мова може допомогти розв'язати принаймні деякі болючі проблеми сучасності (наприклад, адаптація до складних реалій, пошуки ідентичності, єдність через схожі музичні смаки тощо).

Таким чином, у статті ми окреслили можливість застосування основних ідей синергетики для всебічного аналізу культури як соціального та філософського феномену. У результаті виокремлення фундаментальних положень синергетичної концепції ми пересвідчилися в перспективах їх теоретичного та практичного введення в галузь культурології в більш ґрунтовному, ніж раніше, форматі. Крім цього, очевидними є і переваги застосування синергетичної теорії в аналізі основних тенденцій і явищ сучасної музичної культури. Дослідженню введення цих теоретичних положень у названі галузі ми присвяtimo наші наступні розвідки.

Список використаної літератури

1. Кармин А.С., Новикова Е.С. Культурология. Санкт-Петербург : «Питер», 2004. 464 с.
2. Киященко Н.И. Массовая культура и массовое искусство как глобальная проблема XXI века. *Философия и общество*. Выпуск № 4(33). 2003. С. 47–72.
3. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Основания синергетики: Режимы с обострением, самоорганизация, темпомеры. Санкт-Петербург : «Алетейя», 2002. 414 с.
4. Момджян К.Х. Введение в социальную философию : учебное пособие. Москва : Высшая школа, КД «Университет», 1997. 448 с.
5. Причепій Є.М., Черній А.М., Чекаль Л.А. Філософія : підручник. Київ : Академвидав. 2007. 592 с.
6. Свіндзинський А. Синергетична концепція культури. Луцьк. 2008. 695 с.

THE CULTURE'S CONCEPT AND SYNERGETIC

Iryna Liashchenko

Kryvyi Rih State Pedagogical University,

Faculty of Arts,

Department of Musical Science, Instrumental and Choreographic Training

Haharina avenue, 54, 50086, Kryvyi Rih, Dnipropetrovsk region, Ukraine

The paper offers an attempt to get acquainted with synergetics not much as an intersectoral scientific direction, which is already quite widely used for the study of exact sciences, but as with the possible basis of a theoretical methodology for a thorough analysis of one of the most fundamental concepts of various branches of human existence called culture. Problems of “culture” include a wide and open range of issues: definition, historical background, features of the formation and functioning of leading phenomena, factors of development and prospects for the role of the phenomenon primarily in the future society. Existing scientific theories require the creation of a single universal theoretical concept, which is designed and practically helps humanity as one of the leading vectors of sustainable development concept.

The analysis revealed the possibility of using synergetic methodology in culturology. To this end, a number of basic, generally accepted theoretical provisions of the concept of culture were identified. Comparing them with some of the leading foundations of synergetics, it was found that provisions are able to generalize existing scientific views, as well as fit into a broader scientific context.

Not less important now is the analysis of one of the most popular branches of culture in the world – musical culture. In recent centuries, this field has obviously been studied scientists in a somewhat closed, separate way, mainly in the historical-stylistic linear dimension. Consideration of the features of the emergence and functioning of the leading phenomena of musical culture of the XX century, which rarely fit researchers into the socio-philosophical context, is still far from comprehensive understanding, which complicates the process of analyzing modern musical culture. After all, the leading socio-cultural phenomena that have developed in Europe and the United States in the last century, namely, mass and elite culture, continue to develop successfully in modern music. Moreover, they (especially mass culture) form the basis of all current musical styles and trends. But without understanding the primary sources and features of the development and changes of these phenomena, it is not possible to scientifically comprehend their current manifestations, as well as to predict the ways of their further functioning. This issue is particularly relevant for a comprehensive study of the national musical culture. Therefore, the assumption made about the involvement of synergetics in the field of musical culture is considered extremely promising.

Key words: culture, musical culture, synergetics, socio-cultural.

УДК 1:316.7:355.1

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.33.8>

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВИХ: ПОШУК ШЛЯХІВ ПРАКТИЧНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ У СМИСЛОВОМУ ПОЛІ УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЙ

Ірина Севрук

*Національна академія Національної гвардії України,
гуманітарний факультет, кафедра соціально-гуманітарних дисциплін
майдан Захисників України, 3, 61000, м. Харків, Україна*

Юлія Соколовська

*Національна академія Національної гвардії України,
гуманітарний факультет, кафедра соціально-гуманітарних дисциплін
майдан Захисників України, 3, 61000, м. Харків, Україна*

У статті проведено аналіз наявного обмеженого розуміння військовими України змісту відповідальності військових. З урахуванням викликів та вимог сучасності, реалій ведення бойових дій на теренах країни, нагальних завдань щодо реформування національних силових структур такий стан справ є неприйнятним.

Підвищення рівня суспільної довіри до всіх складових частин сектору безпеки та оборони України багато в чому залежить від сформованості необхідних компетентностей офіцерського складу, в першу чергу соціальної відповідальності.

Тому метою дослідження є аналіз на основі міждисциплінарного підходу соціальної відповідальності офіцерів у її практичних вимірах з метою подолання наявного розриву між теоретичними розробками вітчизняних фахівців та практиками виконання службових та службово-бойових завдань.

Методологічною основою дослідження є напрацювання сучасної західної та вітчизняної науково-теоретичної думки щодо військового професіоналізму, відповідальності військових, у першу чергу – офіцерського корпусу. Під час проведення дослідження було застосовано міждисциплінарний та конкретно-історичний підходи, методи філософської рефлексії, аналізу документів, порівняльний аналіз, проведені опитування (індивідуальні та групові).

Результати опитувань, які проводились у НА НГУ серед курсантів та офіцерів-слухачів магістратури з метою виявлення реального розуміння змісту відповідальності військових, демонструють, що типовим є розуміння відповідальності у межах статутних норм. Проведена робота з аналізу закріпленого у статутах змісту відповідальності військових. Доведено, що таке розуміння є достатньо обмеженим, оскільки не враховує соціальної відповідальності військових.

Доведено, що практична реалізація відповідальності військових у сучасному її розумінні постає як комплексна проблема, що пов'язана із цілою низкою системних викликів та проблем, вирішення яких автори дослідження вбачають у створенні системи етичної освіти військових у секторі безпеки та оборони України.

Визначено перспективні напрямки розроблення заявленої проблематики.

Ключові слова: відповідальність, персональна відповідальність (офіцера), соціальна відповідальність (офіцера), військовий професіоналізм, етична освіта військових.

Постановка проблеми. Дефіцит відповідальності. Дефіцит професіоналізму. Це те, від чого потерпає сьогодні, задихається українське суспільство. Те, що відчувається особливо гостро, коли квітне на вищих щаблях соціальної ієрархії. Те, що здатне приду-

шити будь-які конструктивні ініціативи та спроби змінити щось на краще. Те, що сприймається вже як явище буденне, майже як норма.

Але є професії, у яких відповідальність постає як невід'ємна складова частина професіоналізму. Професії, в тому значенні цього поняття, як його інтерпретує західна теоретична традиція, говорячи про виключно значущі для суспільного життя (лікарі, юристи, військові) [1], – що передбачає добровільне та свідоме прийняття професіоналом на себе обов'язку служити суспільству.

Актуальність теми дослідження визначається нагальністю потреб підвищення рівня суспільної довіри до силових структур України, підвищення авторитету армії, зміцнення репутації військовослужбовців за рахунок сформованих компетентностей офіцерського складу, і в першу чергу – соціальної відповідальності, яка постає як одна з головних компетентностей військового професіонала, що зумовлює і якість несення служби, і якість соціальних взаємодій, у які включений офіцер як військовий та як громадянин.

Аналіз досліджень та публікацій демонструє значну увагу як закордонних, так і вітчизняних фахівців до проблем формування військового професіонала сучасного типу, відповідно, й вимог, яким мають відповідати військові, в першу чергу офіцерський корпус.

Класичні дослідження специфіки військової професії та військового професіоналізму (С. Хантінгтон, 1959; М. Яновитц, 1960; Ч. Москос, 1976) заклали фундамент розглядові моральних зобов'язань військових перед суспільством та соціальної відповідальності як невід'ємної складової частини офіцерської професії.

На теренах пострадянського простору соціальна відповідальність розглядалась радше як фундаментальна соціально-філософська проблема. У роботах С. Карпухіна, В. Сперанського, Н. Мінкіної, А. Плахотного, С. Левицького, Н. Табунова, В. Тепляка, Л. Грядунової, С. Дмитрієвої, В. Козловського, А. Панова, В. Яковлева та ін. було закладено загальні засади теорії соціальної відповідальності, окреслено основні напрямки розроблення проблем соціальної відповідальності, що утворило міцну методологічну базу подальшим дослідженням.

Останнім часом з'являється все більше вітчизняних та зарубіжних наукових розвідок, присвячених дослідженню соціальної відповідальності військових (І. Дятлова; І. Гамула, С. Васильєв, Ю. Сичевський, О. Петров, С. Карпухін, П. Квіткін, О. Капінус, Ю. Чернавін, Є. Кіреєв, О. Глазунов, І. Ребрій та інш.). Соціальна відповідальність військовослужбовців сьогодні є предметом вітчизняних соціально-філософських, правових та педагогічних розвідок.

Водночас проблеми соціальної відповідальності офіцера за умов трансформаційних процесів, що їх переживає сучасне українське суспільство та його силові структури, в контексті ситуації граничного соціального та соціально-політичного напруження, за умов зростаючих протестних настроїв, ведення бойових дій на теренах країни та неконтрольованого розповзання зброї, залишаються практично недослідженими. Незважаючи на значні напрацювання західних та вітчизняних фахівців, проблеми реалізації соціальної відповідальності військових в українських соціокультурних контекстах постають на сьогодні як широке проблемне поле.

Метою статті є аналіз на основі міждисциплінарного підходу соціальної відповідальності офіцерів у її практичних вимірах із метою подолання наявного розриву між теоретичними розробками вітчизняних фахівців та повсякденними практиками виконання службових та службово-бойових завдань.

Методологія. Теоретико-методологічною базою даного дослідження слугують класичні підходи щодо дослідження військового професіоналізму та відповідальності військо-

вих, презентовані роботами західних дослідників та представників вітчизняної науково-теоретичної думки.

Методи, які було застосовано під час проведення дослідження: міждисциплінарний та конкретно-історичний підходи, філософська рефлексія, аналіз документів, порівняльний аналіз, опитування (індивідуальні та групові).

Виклад основного матеріалу та отриманих наукових результатів дослідження.

Соціальна відповідальність військових за умов ведення бойових дій на теренах країни постає як головна умова формування довіри суспільства до армії та вибудовування оптимальних взаємодій військових та цивільних.

Маємо засвідчити, що соціальна відповідальність військових як теоретична проблема на сьогодні вже достатньо якісно та ретельно відпрацьовується. Сучасна науково-теоретична думка називає і різноманітні теоретико-методологічні підходи, і структуру, і рівні сформованості соціальної відповідальності військових, і педагогічні техніки щодо її формування в курсантському середовищі тощо [2; 3; 4].

Але практики демонструють значний розрив між тим, що декларується в теоретичних розвідках вітчизняних фахівців, та тим, що маємо як реальні практики виконання службових та службово-бойових завдань. Принципово важливим є й питання щодо розуміння самими військовими змісту поняття «соціальна відповідальність офіцера».

Результати опитувань, що проводились під час навчальних занять у НА НГУ протягом 2014–2020 рр. серед курсантів та офіцерів-слухачів магістратури (офіцери ЗСУ, НГУ, ДПСУ), які виконували обов'язки в зоні проведення АТО/ООС, довели, що типовими проявами девіації у солдатсько-старшинському середовищі були пияцтво, наркоманія, невиконання наказу, дезертирство тощо. А от для офіцерського складу була типовою неготовність/небажання нести відповідальність. Цю ваду називали до 90% респондентів, у першу чергу – намагання перекинути на підлеглих або відповідальність, або взагалі прийняття рішення у складних ситуаціях.

Водночас слід зазначити, що саме відповідальність розглядається сучасною західною теоретичною традицією як невід'ємний маркер військового професіоналізму. Поряд із компетентністю (професійною майстерністю) та корпоративністю відповідальність постає така, що конститує професіоналізм офіцера. Суттєво, що відповідальність офіцера інтерпретується в діалектичному взаємозв'язку із професійною майстерністю. С. Хантінгтон, чия робота «Солдат та держава» визнається як класичне дослідження професії військового, зазначає: «Реалізація ... відповідальності потребує досконалого володіння професійною майстерністю; досконале володіння майстерністю передбачає прийняття на себе відповідальності». Тут же він підкреслює: «Майстерність офіцера – в управлінні насиллям; він несе відповідальність за воєнну безпеку свого клієнта – суспільства» [1].

У контексті нашої розвідки принципово важливим є розуміння відповідальності офіцера саме як соціальної відповідальності, в першу чергу перед суспільством.

Українські реалії сьогодні демонструють домінування практик, які, незважаючи на гасла демократизації, і й досі є майже повністю зануреними в тоталітарне минуле. Держава не усвідомлюється як інститут, якому суспільство делегувало певні повноваження та функції. Ці функції, безумовно, є надважливими для існування суспільства. Але держава слугує суспільству, а не навпаки. Держава не має замінювати/підмінювати собою суспільство. І в такому разі головна відповідальність офіцера, в першу чергу, перед суспільством, і далі – перед державою, яка є «політичним агентом» суспільства.

У вітчизняних практиках, на жаль, і досі все відбувається навпаки. Більш того, все усвідомлюється та нормується навпаки. Дослідження, метою якого було виявлення пов-

ноти розуміння курсантами та офіцерами-слухачами НА НГУ змісту відповідальності офіцера, довело, що інтерпретація відповідальності обмежується лише посиланням на статuti, норми та вимоги до відповідальності в межах посадових обов'язків.

Водночас проведений аналіз змісту статутів дозволяє стверджувати, що розуміння відповідальності розгортається лише у вимірі особистої (персональної) відповідальності офіцера (командира/начальника) перед державою [5, с. 19]. Навіть саме поняття «соціальна відповідальність» у статутах відсутнє. Вважаємо таке розуміння достатньо обмеженим та таким, що не відповідає викликам сучасності та стандартам НАТО.

Вважаємо також за доречне провести певні термінологічні уточнення, що пов'язане з розмежуванням понять «персональна відповідальність військового» та «соціальна відповідальність військового».

Персональна відповідальність найчастіше розуміється як сукупність прав та обов'язків людини, що відповідає займаній посаді (власній ділянці роботи) та усвідомлюється людиною як обов'язкове для виконання.

У такому разі персональна відповідальність військового чітко визначається Статутами внутрішньої служби України, у яких зафіксовано як загальні обов'язки (відповідальність) офіцерів (командирів/начальників), так і коло персональної відповідальності по ієрархії посад від командира полку (корабля 1 і 2 рангу, окремого батальйону) до рядового (матроса) у мирний та воєнний час [5]. Згідно із чинним законодавством України передбачено такі види відповідальності: адміністративна, кримінальна, матеріальна, цивільно-правова, дисциплінарна, і що стосується персональної відповідальності офіцера, то всі її види наявні у практиках санкцій щодо тих, хто не виконує своїх персональних зобов'язань у межах посадових обов'язків.

Соціальна відповідальність зазвичай розуміється як здатність особи усвідомлювати свої обов'язки перед іншими – людьми, суспільством, державою. Вона не обмежується колом посадових обов'язків, розкривається в різноманітних соціальних взаємодіях та постає як здатність під впливом цього усвідомлення добросовісно виконувати ці обов'язки, відповідати за наслідки своїх рішень та дій. Вона демонструє ступінь соціальної зрілості та тісно пов'язана зі свободою вибору. Соціальна відповідальність розгортається радше в морально-етичній площині, ніж адміністративній, або кримінальній чи матеріальній.

Соціальна відповідальність офіцера, на думку авторів статті, – це відповідальність перед суспільством, громадянами країни, перед підлеглими, їх батьками та родинами, перед різними групами населення України, з якими відбуваються соціальні взаємодії у мирний та воєнний час.

Не можна не погодитись із визначенням, наданим у дослідженні І. Ребрія, згідно з яким «соціальна відповідальність військовослужбовців – це ставлення до виконання громадянського і військового обов'язків, що зумовлена місцем та роллю військовослужбовців у житті суспільства, функціональним призначенням Збройних сил і реалізується в обранні способів дії та поведінки» [2, с. 142].

Особливості військової професії перетворюють відповідальність офіцера на «гіпервідповідальність». Тут тісно переплітаються персональна та соціальна відповідальність, що не обмежується статутними рамками розуміння відповідальності. Маємо пояснити цю тезу.

Функціональне призначення військової сфери в цілому, військової професії полягає в забезпеченні безпеки суспільства та держави, отже, має виняткову соціальну значущість, оскільки безпека постає як головна умова самої можливості існування і держави, і суспіль-

ства. І офіцер як військовий професіонал відповідає в першу чергу за безпеку суспільства та держави. Це місія державного значення, отже, і відповідальність офіцера набуває державного значення. Виконання цієї головної функції пов'язане з легальним використанням зброї та примусу/насилля. Офіцер як фахівець в управлінні насиллям відповідає за те, щоб «управління насиллям використовувалось тільки у схвалюваних суспільством цілях» [1]. Крім того, виконання цієї функції як військової діяльності регламентоване чисельними нормативними документами, в першу чергу Конституцією України, нормами міжнародного та національного права. Отже, офіцер несе відповідальність за додержання та забезпечення Закону та Порядку у країні. Крім того, професійна діяльність офіцера розгортається у складній системі соціальних взаємодій як всередині військової організації, так і за її межами. Отже, офіцер несе відповідальність за життя та здоров'я як особового складу, так і громадян, різноманітних соціальних груп, з якими відбувається взаємодія під час виконання службових та службово-бойових завдань.

Будь-який військовий, особливо офіцер, несе відповідальність перед своїм підрозділом, частиною в цілому, військовою структурою за її імідж, за те, що буде фіксувати суспільна думка, тавруючи структуру (підрозділ, частину), за дії, поведінку окремого військовослужбовця. У такому разі офіцер відповідає не тільки за імідж структури, а й за честь та гідність військових як професійної групи. Крім того, сучасне розуміння потребує включення у сферу відповідальності офіцера і відповідальності за збереження культурних цінностей, природного середовища, інфраструктури на території ведення бойових дій тощо.

Отже, своєрідне смислове поле, в якому нагромаджується потенціал відповідальності, принаймні, має два виміри, дві вісі координат:

- 1) за що відповідає людина (відповідальність «за»);
- 2) перед ким вона відповідає (відповідальність «перед»).

У такому разі очевидно, що розуміння відповідальності офіцера як відповідальності тільки перед державою і тільки за те, що приписують посадові обов'язки (статутні вимоги), є сьогодні суттєво обмеженим.

Крім того, слід пам'ятати, що відповідальність розгортається у площині взаємодії, взаємостосунків. Вона реалізується як необхідне відношення лише через свідому діяльність усіх соціальних суб'єктів із виконання взаємних вимог на основі їх загального інтересу, норм та принципів даної соціальної групи або суспільства в цілому. На цьому наполягає як вітчизняна, так і західна теоретична традиція.

У такому разі необхідно розглядати не тільки відповідальність військових по відношенню до держави та суспільства, а й відповідальність суспільства та держави перед військовими. Йдеться про те, що держава, як інституція, якій суспільство делегує владні повноваження, має нести відповідальність не тільки за декларування та законодавче закріплення декларацій щодо військових, а й реальне забезпечення умов для розвитку особистості військовослужбовця протягом військової служби, підтримки високого соціального статусу професійної армії, в цілому правового та соціального захисту військовослужбовців та їхніх родин. Значимість такого захисту з особливою гостротою відчувається в разі смерті або каліцтва військових.

Розгляд відповідальності офіцерів в контексті українських реалій доводить, що практики повсякденності демонструють чисельні відхилення від еталонних взірців, що утворює чисельні соціальні та професійні ризики.

У цілому маємо зазначити, що проблеми, з якими зустрічається практична реалізація соціальної відповідальності офіцерів, мають системний характер, що зумовлене,

з одного боку, укоріненістю у свідомості військових обмежених уявлень щодо відповідальності. З іншого, глобальною є недостатність демократичних традицій у силових структурах України, зокрема у системі управління на всіх рівнях, починаючи з низової ланки та завершуючи найвищими шаблонами влади. Це розкривається у цілому спектрі проблем відповідальності військових, що утворює перспективні напрямки дослідження проблеми.

1. Принцип єдиноначальства, базовий у військовій сфері, у вітчизняних практиках обертається переважно авторитаризмом, що мінімізує можливості формування відповідальності у підлеглих. Вилученість із процедур прийняття рішень, навіть у межах функціональних обов'язків, призводить до нездатності нести відповідальність. Практики закріплюють, з одного боку, переростання авторитаризму у свавілля, а з іншого, формують панічний страх перед необхідністю прийняти рішення та нести за нього відповідальність.

2. Ризики, пов'язані з відсутністю традицій та культури взаємодії військових та цивільних, розкриваються як на персональному рівні, так і на рівні взаємодії структур та інституцій. А саме:

1) структури СІМІС, що відповідають за взаємодію військових та цивільних, тільки формуються. Самі структурні підрозділи у ЗСУ було введено у 2014–2015 рр. Але фахівці – як офіцерський корпус, що має володіти особливими морально-етичними якостями та навичками, тільки починає формуватися. Структурні підрозділи СІМІС поки що укомплектовані особами без відповідної спеціальної освіти, і, відповідно, компетентностей;

2) розповсюджені практики відокремлення, відмежування військових від цивільних у межах військової організації, певне зверхнє ставлення до цивільних. Це зумовлено традиціями, які формувались ще за радянських часів та є абсолютно анахронічними у сучасному демократичному суспільстві. У СРСР цивільні завжди виконували допоміжні, обслуговуючі функції, військові установи були недвозначно воєнізованими. «Кожний, хто мав якість значення, носив військову уніформу». Ці традиції аж ніяк не гармонізують з євроатлантичними стандартами управління силовими структурами [6, с. 15].

3. Наявні проблеми, пов'язані з гендерною нерівністю у військах [7, с. 60]. Командири різних рівнів управління та різних структур сектору безпеки та оборони лише починають усвідомлювати необхідність нести відповідальність за практики гендерної дискримінації, її професійну та соціальну значущість.

4. Відсутність розгалуженої системи громадських організацій, до складу яких входили би військовослужбовці та які б відстоювали права військових, отже, взяли б на себе відповідальність у цьому питанні.

Висновки. Переведення проблеми соціальної відповідальності з рівня теоретичних розвідок у площину практичної її реалізації потребує, на наш погляд, у першу чергу, чіткого усвідомлення військовими «за» що/кого та «перед» ким/ чим має відповідати військовий, офіцер будь-якого рівня. І це вимір, у першу чергу, соціальної відповідальності в повному спектрі зобов'язань, що значно виходить за межі прописаного у статутах відповідно посади. Якщо немає такого усвідомлення – не буде й виконання. Офіцер ні сам не буде нести цієї відповідальності, ані вимагати її від підлеглих. Це принципово важливо. Вбачаємо формування такого усвідомлення стратегічно значущим завданням системи військової освіти, і, в першу чергу, ВВНЗ, а також перспективним напрямком формування системи етичної освіти військових в секторі безпеки та оборони України.

Список використаної літератури

1. Хантингтон С. Офицерская служба как профессия. Перевод с английского В. Шлыкова. *Отечественные записки*. 2002. № 8(9). URL : <https://strana-oz.ru/2002/8/oficerskaya-sluzhba-kak-professiya> (дата звернення: 20.12.2020).
2. Ребрій І.М. Сутність і зміст соціальної відповідальності військовослужбовців Збройних Сил. *Вісник Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2011. Вип. 9. С. 133–145.
3. Капінус О.С. Практичні механізми впровадження моделі формування соціальної відповідальності майбутніх офіцерів засобами інтерактивних технологій та результати експериментального дослідження. *Вісник Національного університету оборони України. Збірник наукових праць*. 2014. Вип. 2(39). С. 81–86.
4. Квіткін П.В., Дятлова І.В., Ребрій І.М. Соціальна відповідальність військового професіонала. *Вісник Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2017. Вип. 1(32). С. 103–110.
5. Статути Збройних сил України. URL : https://www.ifnmu.edu.ua/images/studentam/ridgotovka_oficeriv_zarasu/statuti_zsu.pdf (дата звернення: 20.12.2020).
6. Забезпечення професіоналізму і доброчесності в Міністерстві оборони України. Аналіз ситуації. Осло, Норвегія: Центр зі зниження ризиків корупції в оборонному секторі, 2016. URL : <https://cids.no/wp-content/uploads/pdf/Sept-2016-Ukraine-Ensuring-professionalism-report-final-ukrkyrillisk.pdf> (дата звернення: 20.12.2020).
7. Севрук І., Соколовська Ю., Чупрінова Н. Етичні виміри реалізації принципу рівних прав та можливостей жінок та чоловіків у секторі безпеки та оборони. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Збірник наукових праць. Серія Історія. Філософія. Політологія*. 2019. Вип. 17. С. 56–60.

RESPONSIBILITY OF MILITARY SERVANTS: SEARCH OF WAYS OF PRACTICAL IMPLEMENTATION IN THE CONTEXT OF UKRAINIAN REALITIES**Iryna Sevruck**

*National Academy of the National Guard of Ukraine,
Humanitarian Faculty, Department of Social and Humanitarian Subjects
Zakhysnykiv Ukrainy square, 3, 61000, Kharkiv, Ukraine*

Yuliia Sokolovska

*National Academy of the National Guard of Ukraine,
Humanitarian Faculty, Department of Social and Humanitarian subjects
Zakhysnykiv Ukrainy square, 3, 61000, Kharkiv, Ukraine*

The article analyses the existing limited understanding of the subject matter of the responsibility of the military servants among the military servants of Ukraine.

Taking into account the challenges and requirements of modernity, the realities of conducting hostilities in the country, urgent tasks of reforming national security forces, the present state is unacceptable.

Increasing the level of public trust in all the components of the security and defense sector of Ukraine predominantly depends on the formation of the necessary competencies, especially social responsibility, among officers.

Therefore, the aim of the study is the analysis of the officers' social responsibility from the practical perspective based on the interdisciplinary approach to bridge the gap between the theoretical works of native experts and practices of conducting service and combat missions.

The methodological basis of the study is the research of modern Western and Ukrainian scientific-theoretical basis regarding military professionalism, the responsibility of the military servants, especially the officer corps. Interdisciplinary and historical approaches, methods of philosophical reflection, documents analysis, comparative analysis, conducted surveys (individual and group) have been applied during the study.

The results of the surveys conducted at NA NHU among cadets and Master's officers-students to identify a real understanding of the subject of the responsibility of the military servants show that a typical understanding of responsibility is supposed to be within the statutory norms. The work has been carried out to analyse the subject of the responsibility of the military servants stated in the statutes. This type of understanding has been proved to be rather limited, as it does not take into account the social responsibility of the military servants.

It is proved that the practical implementation of the responsibility of the military servants in its modern sense appears to be a complex issue associated with a wide range of systemic challenges and problems that, according to the study's authors, can be solved via creating a system of ethical education of the military servants in the security and defense sector of Ukraine.

Perspective directions of investigating the stated problems have been defined.

Key words: responsibility, personal responsibility of the officer, social responsibility of the officer, military professionalism, ethical education of the military servants.

УДК 008 (103)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.33.9>

ПРОБЛЕМА ОСОБИСТОСТІ В ПАРАДИГМІ МОДЕРНУ

Олексій Сукенніков

*Святошинська районна в місті Києві державна адміністрація,
управління освіти
вул. Якуба Колоса, 6-А, м. Київ, Україна*

Кардинальні соціокультурні трансформації сьогодення виявляються в глибинних перетвореннях економічного, політичного й соціального життя суспільства, зумовлюючи знецінення тих світоглядних та аксіологічних констант, які тривалий час визначали життя європейської спільноти. Усе, що нещодавно вважалося не тільки нормою, а й своєрідним ідеалом, кінцевою метою, яка характеризувала життя суспільства й кожної окремої людини, утрачає свою пояснювальну силу, перетворюючись на ілюзію, що поневоле людину, позбавляючи її права на власне життя й свободу, що особливо чітко виявляється в неспроможності сучасної системи освіти задовольнити соціокультурні запити суспільства й відповідати вимогам часу.

У статті досліджується проблема особистості у парадигмі модерну. Було з'ясовано, що не беручи до уваги, що в сучасному інтелектуальному світі тривають дискусії щодо спроб переглянути зміст певних модерних концептів, а також необхідність їх спростувати, все ж таки вони і надалі залишаються необхідним елементом соціокультурного буття та суспільного світогляду. Такий напрям є зумовлений певними розчаруваннями, які принесла мультикультурність та глобалізація, у зв'язку із чим суспільний світогляд скоріше звертається до конструктивів та цінностей, які є сформованими парадигмою модерну.

Незважаючи на актуальність і цілковиту очевидність культурологічної проблеми, в дійсності вона поєднує в собі два принципово різних, суперечливих, з точки зору формальної логіки, чинники: культурогенетичний, який знаходить свій прояв у будь-якому культурному феномені, що не пов'язаний із просторово-часовим контекстом, та історико-культурним, зумовлений соціокультурними реаліями певної історичної епохи.

Було сформовано висновок, що постмодерна філософія не була спроможною спростувати ключовий для модерної парадигми концепт «особистість», який розповсюджений у даний час в інтелектуальному дискурсі і в першу чергу у філософії. Особистість може бути охарактеризована як вільний, політичний соціальний суб'єкт, у якого рівень самоопитування обмежується лише таки питанням, як «Де Я можу застосувати свої навички?».

Ключові слова: особистість, постмодерн, «я», ідеал, індивід, людина, суспільство.

Постановка проблеми. Не беручи до уваги, що в сучасному інтелектуальному світі тривають дискусії щодо спроб переглянути зміст певних модерних концептів, а також необхідність їх спростувати, все ж таки вони і надалі залишаються необхідним елементом соціокультурного буття та суспільного світогляду. Такий напрям зумовлений певними розчаруваннями, які принесла мультикультурність та глобалізація, у зв'язку із чим суспільний світогляд скоріше звертається до конструктивів та цінностей, які сформовані парадигмою модерну. І в цьому контексті варто згадати і про концепт особистості, який уже два останні століття є ідеалом, до якого прагне кожна людина.

Аналіз останніх досліджень та публікацій вказує, що концепт особистості неодноразово був предметом для наукових досліджень. І тому варто згадати про праці таких науковців, як: М. Михайличенка [7], О. Маховикова [17], О. Леонтєва [15], Л. Карсавіна [10],

Л. Баткіна [3], І. Кона [20], І. Васильєвої [5] та ін. Було доведено що, формування особистості, яке буде виступати суспільним ідеалом, вимагає не лише формування соціального суб'єкта, а ще й звернення до проблем суб'єктивності у класичній традиції філософування [13]. Зазначеними вище дослідниками у підсумку було з'ясовано що існує досить багато суттєвих розбіжностей у трактуванні поняття *особистість*. Проте значна кількість дефініцій та поглядів, які поєднані спільною внутрішньою інтенцією, все ж таки дають змогу говорити про відмінні характеристики одного і того ж феномену.

Постановка завдання. Зважаючи на те, що сьгоднішні підходи до проблеми особистості повсякчас супроводжуються спільною змістовною інтенцією, то можна сказати, що метою дослідження буде експлікація змісту концепту *особистість* у парадигмі модерну.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема людини завжди буде залишатися своєрідною альфою та омегою у філософських дослідженнях. «Ні в одну історичну епоху погляди на сутність і витоки людини не були більш хиткими, невизначеними і різноманітними, ніж у наш час... Наша епоха – зауважує М. Шелер, – виявилася за приблизно десять тисячолітню історію першою, коли людина стала цілком і повністю «проблематичною»; коли вона більше не знає, що вона таке; але одночасно вона також знає, що не знає цього» [26].

Варто зауважити, що внутрішня невизначеність людини стає причиною для всіх її складних життєвих ситуацій та у випадках прийняття доленосних рішень під час здійснення самоопитування: «Що я за особистість?», «Хто я?». Саме ж по собі розуміння людини самої себе буде залежати не лише від того, як вона саме себе сприймає, а й від того, як вона ще себе може описувати. Варто звернути увагу на позицію Ю. Габермаса, який говорив, що «самототожність Я визначається одночасно тим, як люди себе бачать і якими вони хотіли б себе бачити» [24, с. 11].

Таким чином, може здаватися, що самоопитування, яке наводить Ю. Габермас, є таким собі закономірним методом для пошуку людиною свого місця у світі, причому на всіх етапах свого життя. Проте це не так. Адже самоопитування («Хто Я?») окремої людини, може виникнути лише у випадках, коли у свідомості буде сформований погляд на людину як «*causa sui*» («причину себе»). І тому ні античне, ні середньовічне суспільство не визначає підстави для такого розуміння людини, адже у тому суспільстві існувала думка, відповідно до якої людина є підпорядкованою певним законом світобудови. Для людини у домодерному суспільстві заповіт предків, встановлений «від віку» суспільний та світовий порядок були надто важливими від внутрішніх бажань, інтенцій чи схильностей, в той час як останні могли бути підвалинами для знищення традиційних норм та цінностей, а значить і у сформованому суспільстві.

Усі домодерні суспільства є своєрідними живими організмами, а їхня цілісність забезпечує злагоджена робота певних органів, які і забезпечують їхні життєві сили.

Таким чином, безроздільне підпорядкування людини в домодерному суспільстві є спричиненим досить високим рівне солідаризму, який може співвідноситися із широким спектром особистих ідентичностей. Для прикладу, античному суспільстві, людина може розглядатися як представник родини чи класової групи, еллінського світу чи простору. Схожою є ситуація і в епосі Середньовіччя, де простір групової самоідентифікації мав своє поширення завдяки універсальному характеру християнського світу. До того ж приєднання до таких груп містить вказівку на місце індивіда, що можливо було обґрунтувати тим, що таке долучення вищими законами світопорядку в ключовому випадку не викликало ні в кого бажання порушувати такий порядок.

У період зародження капіталістичного суспільства, ефективного функціонування якого залежало від активності та вибору людини, ситуація почала докорінно змінюватися. Відповідно до нових соціокультурних чи економічних умов життя соціальний статус людини почав визначатися ще й підприємницьким та творчими здібностями.

Досить суттєвим кроком став перехід до геліоцентричної системи Всесвіту, який був висунутий М. Коперником. Так, він обґрунтував думку, що Земля та всі планети обертаються навколо Сонця, у зв'язку із чим і було переглянуто теорію «від віку». Також, на підтримку цього, М. Коперник «відкрив на небі нову зірку – Землю, а це означає, що ми (тобто люди), вже перебуваємо на небі, а відтак нам не потрібні небеса церкви. Не Бог є світом, а навпаки, світ є Богом – така нова теза новосвропейського пантеїзму, а відтак саме вона визначає зміст нового менталітету та образу людини [26].

Варто зазначити, що відкриття М. Коперника має досить суттєве значення, причому як для самоусвідомлення самої людини, так і для всього суспільства. У момент, коли піддається краху якась система Всесвіту, одночасно і руйнується соціальний порядок. Католицька церква першою відчула на собі такі зміни, адже у її діяльності та її цінностях відчувалося критика зі сторони реформаторів та дослідників, які зосереджували увагу насамперед на вченні основ світобудови.

Варто відмітити, що у світогляді реформаторів проявлявся розрив із традиційними уявленнями, а тому і був спричинений перехід до світоглядної парадигми, що підкреслив К. Ясперс на прикладі поведінки Г. Галілея та Дж. Бруно. Він вказував, що Дж. Бруно так і не наважився відмовитися від власних суджень, адже притримувався істини, відповідно до якої жив, яка, до речі, була подібна до християнської віри. Г. Галілей відмовився від своїх суджень, бо усвідомлював, що істина, якої від дотримується, існує поза часом та простором, і вона не зміниться, якщо житиме Г. Галілей чи прийме мученицьку смерть. Таким чином, Дж. Бруно відмінно від Г. Галілея вважав істину всезагальною та залежно лише від методів пізнання [27].

Підкреслене К. Яспером руйнування середньовічної віри стало підставою для трансформації соціокультурного буття, адже зумовлювало руйнування небесної, а потім і земної ієрархії. Як наслідок, для людини було надано можливість вибору свого власного місця у Всесвіті. Усе це стало початком закладення фундаменту для зовсім нового образу людини «титана», що не мав ніякого обмеження ззовні, а також надано можливість для обрання власного шляху та бути відповідальним за свої вчинки.

В епоху Ренесансу сформоване уявлення про людину-творця було не лише світоглядною інтенцією, а практичним покликком. В такий час людина прагнула бути творчою, такої творчості, що піднімає її до рівня Боголюдини, адже в іншому випадку не буде відповідати її світоглядним цінностям це існування.

Виходячи із цього, людина-творець розглядає себе як творчу, вільну та індивідуальну істоту. Причому вона відрізняється від інших саме завдяки усвідомлення свого абсолютного права на самореалізацію та саморозвиток. Соціальні інститути та суспільство у такому випадку займають другорядне значення і є лише умовою для розвитку творчого потенціалу людини. І тому логічно, що Боголюдина навіть моральні підстави шукає в собі, а не в трансцендентній сфері.

Так, О. Лосев відмічав, що «люди робили надзвичайно дикі злочини і ні в якій мірі в них не каялися, позаяк чинили так тому, що останнім критерієм для людської поведінки вважалася сама морально ізольована особистість» [16].

Тому ціннісні та світоглядні установки Ренесансу стали перетворювати людину на абсолют, який при цьому не є обмежений нічим та має право для повного використання

всього навколишнього універсуму для власних інтересів. Звільнення людини від закону, що панує над нею, надає людині можливості, які відразу виявляють трагізм у періоді світоглядного зламу. І найбільшим прикладом можна назвати теорію Отелло, який встановлював закон, яким і керувався у своїй діяльності [25].

Варто зауважити, що порушення такого соціального порядку, за винятком самостійного встановлення індивідуальної моралі та цінностей, в окремі періоди надавало можливості людині просуватися по соціальній ієрархії, проте не зробило її щасливою. І як не дивно, що саме в період переходу західноєвропейського суспільства від Премодерну до Модерну, Ж.-Б. Мольєра написав твір «Міщанин у дворянстві» [18], у якому драматург і письменник та у сатиричному образі показує ту ситуацію, в якій опинилася людина, при цьому було зруйновано соціальні зв'язки і відкрито можливість рухатися по сформованій історично вертикалі ще ієрархічного суспільства.

Трагізм такої соціальної дифузії, який проявилася у період пізнього Відродження, не був поза увагою провідних тогочасних мислителів. Адже саме вони здійснили перші спроби віднайти той світоглядний фундамент, який міг би стати основою гармонізації взаємин між людиною та суспільством. Для прикладу, Ф. Бекон мав теорію, що людина в громадському житті може бути підпорядкована тим же законам, що і дослідник в процесі пізнання [4].

Таким чином, у випадку якщо людина у процесі своєї пізнавальної діяльності – це «слуга й інтерпретатор природи», є всі підстави для того, щоб спростувати наявність в ній абсолютної свободи. Відповідно, і в громадському житті вона має спиратися на «авторитет, однозначність і громадську думку, а не на докази. У науках же і мистецтвах, як і в копальнях, все повинно шуміти новими роботами і подальшим просуванням вперед» [4].

Отже, Ф. Бекон був переконаний, що людина у цивільних справах є уцімленою у свободі. Тобто пропонується ним теорія мала досить вагоме значення для зупинення соціальної дифузії, що найменше у Англії. До того ж вона не могла задовольнити і людину, яка тільки звільнилася від зовнішнього примусу щодо себе. Таким чином, він вважав, що традиціоналізм не зміг би задовольняти інтелектуальний дискурс, адже немає достатньої пояснювальної думки та достатніх світоглядних підвалин для її гармонізації.

І тому більш вагомими, стали концепції запропоновані Т. Гоббсом, який у своїй роботі «Левіафан» [6] зміг описати теоретичні причини соціальної дифузії та шлях для виходу із соціальної кризи. Так, він відобразив період, коли розпочинається керована індивідуальним інтересом та, відповідно, егоїзмом «війна усіх проти всіх», коли руйнуються традиційні соціальні структури. І наслідком усього цього стає небезпечне та нестабільне життя кожного індивіда, що і змушує усіх і кожного відмовитися від частини своїх природних прав на користь держави, керованої монархом. І лише у випадку, коли всі делегують частину прав, між тим залишаючись по горизонталі рівними підданими перед монархом, людина може вижити. Отже, в такому розумінні мова ще не йде про загальну рівність, хоча б можливостей, адже монархізм не передбачав руйнації станового суспільства. Ідея рівності природних прав стало очевидним фактом.

Таким чином, держава, за теорією Т. Гоббса, не є божественною, а є людською установою, яка і сформувалася внаслідок соціального договору. Причому громадяни на власний розсуд передають правителю та державним органам право на охорону миру і злагоди та добровільно обмежують свою свободу. Отже, необхідність людини у впорядкованому та злагодженому житті потребує здійснення нею жертв та обмежень, які вона приносить самостійно, при цьому користуючись раціональними аргументами і незважаючи на природні потяги. У такому разі слова мислителя – головна особливість і головний здобуток його

тлумачення людини, що актуалізується як соціальний суб'єкт, який, керуючись розумом, приймає власне рішення. Також у філософії Т. Гоббса для вирішення зазначеного питання будуть виступати внутрішні приписи чи невисокі етичні ідеали, реалізація яких забезпечується в підсумку наявністю внутрішньої та зовнішньої свободи. Окрім того, інтенція на утвердження свободи та активності людини таки простежуються особливо чітко [6].

Концепція «природних прав» також простежується у поглядах мислителів XVII–XVIII ст., таких як: як Ш. Монтеск'є, Дж. Локк, Б. Спіноза та інших. Для розвитку антропологічної проблематики має значення утвердження модерної ідеї особистості, проте вона не була ще сформованою у цей час. Усе це було спричинено тогочасною суспільною думкою, яка не була ще готова прийняти внутрішню ідею автономії людини, яка буде керується лише власним розумом, при цьому спрямовуючи природні надбання у власному визначеному напрямку.

І як справедливо відмічає Ш. Монтеск'є, «свобода є право робити все, що дозволено законами. Якби громадянин міг робити те, що цими законами забороняється, то в нього не було б свободи, оскільки те ж саме могли б робити й інші громадяни» [19, с. 289].

Із цього випливає, що мислителі у XVII–XVIII ст. спрямовують свою увагу насамперед на необхідність нового впорядкування суспільства, а не лише на чітко визначеній телеологічній меті. Таким чином, в епосі Просвітництва вони хотіли сформулювати новий тип історичного і соціального та суб'єкта. Причому такий суб'єкт повинен вміти самостійно орієнтуватися у всіх подіях свого життя, володіти розсудливістю, бути спроможним самостійно визначати життя і відповідати за нього.

Тому Просвітництво дає шлях для нового ідеалу людини, яка є незалежною від завчасного визначення приналежності до спільнот чи груп індивіда, який має включитися в машинну індустрію або стати працівником на виробництві. Поміж більшої частини працівників, які є залученими до матеріального виробництва, достатньо лише здобути певні необхідні для роботи вміння та знання, а також навчитися використовувати їх. І тому просвітлення та пізнання було пов'язано з вивчення енциклопедичних знань (які з часом акумулювалися у підручниках) і тому потребувало вивчення того, що засвоєне людством як очевидне. У підтвердження Т. Длугач відмічає, що на виробництві та господарстві в загальному потрібний перш за все здоровий глузд (а не наукові відкриття), і саме відповідно до цієї потреби призвичаєння загальноосвітня школа, геніально обґрунтована Д. Дідро в Енциклопедії [8].

Значно обмежували сферу самоопитування, яке в цей час зводилося до питання «Хто Я у професійній сфері?», саме відсутність місця для творчості та подвигу в єдності з культом розсудку як передумови ефективного матеріального виробництва. Проте відповідь на питання «Хто Я, як особистість?» досить довгий період не виникало, оскільки відповідь на нього була цілком передбачуваною: Я – це політично вільна людина, що в своїй діяльності керується власним розумом (насправді розсудком) та встановленим розумним шляхом законодавством.

У філософії І. Канта була певна очевидність, яка була спростована, адже мислитель звертав увагу на прагматичну сторону людини, виключаючи фізіологічну. На його судження, фізіологічне людинознавство визнає метою свого дослідження, у якому робить із людини природа, а прагматичне – дослідження того, що розкриває зміст людини як вільно діючої істоти.

Таким чином, прагматичне дослідження людини зводиться до вивчення того, що людина може і повинна робити із себе сама як вільно діюча істота робить або в чому сутність людини як вільної у виборі своїх життєвих орієнтирів істоти.

Із цього приводу І. Кант говорить про те, що людиною робить людина сама, у тому числі і громадянина світу, і тому вона, зберігаючи свою природну основу, перетворюється зі стороннього спостерігача світу в активного гравця.

Така активна позиція людини, як зазначає Кант, набуває актуальності саме за рахунок усвідомлення власного «Я», при тому, що воно «нескінченно піднімає її над усіма іншими істотами, що живуть на землі. Завдяки цьому вона – особистість, і в силу єдності свідомості при всіх змінах, які вона може зазнавати, вона одна і та ж особистість, тобто істота, за своїм положенням і гідністю абсолютно відмінна від речей, як і нерозумних тварин, з якими можна поводитися і розпоряджатися як завгодно» [9].

В іншому випадку, він говорить, що сутність розкривається саме завдяки самосвідомості, яка і формує людину та без якої вона не може існувати. Коли людина показує своє «Я» і формується її самосвідомість, тоді вона активно показує свій егоїзм. Він може виражатися як егоїзм моральний, естетичний чи навіть логічний, при цьому утверджуючи «Я» як єдину інстанцію у світі та єдину основу. Проте даний підхід також передбачає, що «Я» буде поводитися ніби воно охоплює увесь світ, при цьому не співвідноситься з іншими. Бо, на його думку, людина, «на відміну від домашньої тварини, була призначена не до стадного життя, а подібно бджолі до життя у вулику – це необхідність бути членом якої-небудь громадської організації» [9].

Таким чином, І. Кант вважає, що природа людини виражається у внутрішній потребі реалізувати себе у громадянській спільноті, причому людина з'являється лише у соціумі та завдяки йому і саме у той момент, коли з'являється у неї самосвідомість, що допомагає стати її невід'ємною частиною громадянського суспільства, а також мислячи себе як особистість.

Зазначена ідея зіграла вирішальну роль у подальшому розвитку філософії, адже таке розрізнення було запропоновано думкою, що світ людини є реальністю, яка не зводиться лише до природних передумов, що знищують його специфіку.

У такому бутті також виявляє себе специфіка людського буття і актуалізується сутність людини. І тут формується модерна парадигма особистості, яка є спроможною задати питання: «На що я можу сподіватися?», «Що я маю робити?», «Що я можу знати?», і саме головне «Що таке людина?».

Якщо не брати до уваги важливий внесок І. Канта, а також інших представників німецького просвітництва, то ніхто із зазначених мислителів не приділяв увагу щодо розгляду конкретної людини, всезагального та абсолютного «Я», де постулювалися сутність та природа людини як такої, але аж ніяк її унікальність кожного як необхідна умова формування особистості [3, с. 8].

Таким чином, у такій парадигмі, при ому світоглядній, можливим стало задати такі питання, як «Яке її місце у світі?», «Що таке людина?», проте для самоопитування «Хто Я?» ще визначальних підстав не виникало, адже відповідь і так була очевидною.

Тому, виходячи із таких змін, суспільство стало трансформуватися і, на думку Х. Ортега-і-Гасет, поступово перетворювати на масу [20]. Варто відмітити, що індустріалізація зруйнувала ці групи та сформувала комфортного для неї мобільного та індивідуалізованого робітника, що, як відмічав Е. Тоффлер, в якості виробника був вихований школою та сім'єю а також своїм керівництвом на роботі, причому з обмеженням власних бажань та з ознаками контрольованого гравця своєї команди, який є готовим та навчений домагатися негайного задоволення своїх бажань, бути швидше життєлюбним, ніж розважливим, уникати дисципліни, прагнути до особистого задоволення, що говорить про зовсім іншу людину [22].

Така концепція поділу людей, що запропонована Х. Ортегою-і-Гассетом, поділ людей на два класи, має особливе значення для утвердження саме модерного концепту особистості, яка може піднятися на масою за рахунок того, «що спробувала оцінити себе на певних підставах – запитуючи себе, чи має вона такий чи інший хист, чи відзначається в якомусь напрямку – і збагнула, що не має жодної видатної якості. Ця людина буде почуватись обмеженою і простою, необдарованою, але вона не почуватиметься «масою» [20].

Висновки. Таким чином, можливо дійти висновку, що постмодерна філософія не була спроможною спростувати ключовий для модерної парадигми концепт «особистість», який розповсюджений у даний час в інтелектуальному дискурсі і в першу чергу у філософії, який тут є певним соціальним ідеалом, що може досягатися наявними суспільними методами та засобами. Також на конструювання особистості як на суспільний ідеал здійснюють вплив експлікації цього процесу в контексті соціокультурної динаміки: від соціального суб'єкта, що може бути підпорядкований певним суспільним зв'язкам, до вільного у соціальному та політичному відношенні індивіда. Таким чином, особистість може бути охарактеризована як вільний, політичний соціальний суб'єкт, у якого рівень самоопитування обмежується лише таки питанням, як «Де Я можу застосувати свої навички?».

Таким чином, формування повноцінної особистості буде мати місце у разі соціальної свободи суб'єкта, який дещо з певною критикою оцінює себе, а також усіма силами намагається самовдосконалюватися у дзеркалі всіх ідентичностей, адже бачить себе громадянином світу. Тому особистість у контексті унікальності – це приречений на самотність та самотність Робінзон, який шукає своє місце у світі, бо втратив свою соціальну значимість.

Список використаної літератури

1. Багдасарян В.Э. Традиционализм и модернизм: проблема синергического моделирования. Модернизм и традиционализм. проблема ценностного и политического баланса России. *Материалы научного семинара*. Випуск № 5(14). Москва : Научный эксперт, 2008. С. 8–139.
2. Барт Р. Фрагменты речи влюбленного. URL : http://royallib.com/book/rolan_bart/fragmenti_gechi_vlyublennogo (дата звернення: 23.12.2020 р.).
3. Баткин Л.М. Европейский человек наедине с собой. Очерки о культурно-исторических основаниях и пределах личного самосознания. Москва : Российск. гос. гумат. ун-т, 2000. 1005 с.
4. Бэкон Ф. Великое восстановление наук. Новый Органон. URL : <http://www.lib.ru/FILOSOF/BEKON/nauka2.txt> (дата звернення: 23.12.2020 р.).
5. Васильева І. Духовні виміри сучасної вищої освіти. *Ідеї*. Спеціально научно издание. Брой 1 (5) 2 (6). Година III. Юни. Ноември, 2015. С. 61–69.
6. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского. URL : http://www.lib.ru/FILOSOF/GOBBS/leviafan.txt_with-big-pictures.html (дата звернення 23.12.2020 р.).
7. Губерський Л.В. Культура. Ідеологія. Особистість : Методолого-світоглядний аналіз. Київ : Товариство «Знання України», 2002. 577 с.
8. Длугач Т.Б. Три портрета эпохи Просвещения. Монтеस्कьё. Вольтер. Руссо (от концепции просвещенного абсолютизма к теориям гражданского общества). Москва, 2006. 256 с.
9. Кант И. Антропология с прагматической точки зрения. URL : <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000507/> (дата звернення 23.12.2020 р.).
10. Карсавин Л.П. Прологомены к учению о личности. URL : <http://www.odinblago.ru/path/12/2>. (дата звернення: 23.12.2020 р.).

11. Козин Н.Г. Идентификация. История. Человек. *Вопросы философии*. 2011. № 1. С. 37–48.
12. Кон И. В поисках себя. Личность и ее самосознание. URL : <http://www.psylib.org.ua/books/konis01/index.htm> (дата звернення: 23.12.2020 р.)
13. Конотоп Л.Г. Методологія дослідження суб'єктивності в німецькій традиції філософування. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія. Філософія. Культурологія : Збірник наукових праць*. Вип. 1(17). Київ : НАУ, 2013. С. 13–17.
14. Лакан Ж. Телевидение. URL : http://royallib.com/book/lakan_gak/televidenie.html (дата звернення: 23.12.2020 р.)
15. Леонтьев А. Деятельность. Сознание. Личность. URL : www.psylib.org.ua/books/leona01/index.htm (дата звернення: 23.12.2020 р.)
16. Лосев А.Ф. Эстетика Возрождения. URL : <http://psylib.org.ua/books/lose010/index.htm> (дата звернення: 23.12.2020 р.)
17. Маховиков А. «Человек-личность» как мировоззренческий проект в основании техногенной цивилизации Запада. Ценности и смыслы. 2016. № 1 (41). URL : <http://cyberleninka.ru/article/n/chelovek-lichnost-kak-mirovozzrencheskiy-proekt-v-osnovanii-tehnogennoy-tsivilizatsiizapada> (дата звернення: 23.12.2020 р.)
18. Мольер Ж.Б. Мещанин во дворянстве. URL : <http://lib.ru/MOLIER/meshanin.txt> (дата звернення: 23.12.2020 р.)
19. Монтескье Ш. О духе законов. Избр. произв. Москва: Госполитиздат, 1955. С. 159–734.
20. Ортега-и-Гасет Х. Бунт мас. URL : http://www.ae-lib.org.ua/texts/ortega-y-gaset_masa.ua.htm (дата звернення 23.12.2020 р.)
21. Сторожук С.В. Мультикультуралізм і національна держава: перспективи взаємодії. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія : Зб. наук. пр. Київ. 2014. Вип. 32(45) С. 195–203
22. Тоффлер Э. Третья волна. URL : http://royallib.com/read/toffler_elvin/tretya_volna.html#0. (дата звернення: 23.12.2020 р.)
23. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. URL : <http://www.ereading.club/book.php?book=95796>. (дата звернення: 23.12.2020 р.)
24. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. Московские лекции и интервью. Москва : Academia, 1995. 252 с.
25. Шекспир У. Отелло / пер. М. Лозинский. URL : <http://lib.ru/SHAKESPEARE/othello2.txt> (дата звернення: 23.12.2020 р.)
26. Шелер М. Человек и история. URL : <http://www.musa.narod.ru/sheler3.htm> (дата звернення: 23.12.2020 р.)
27. Ясперс К. Философская вера. URL : http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/jaspers/01.php. (дата звернення: 23.12.2020 р.)

THE PROBLEM OF PERSONALITY IN THE MODERN PARADIGM

Oleksii Sukennikov

Sviatoshytskyi District State Administration in Kyiv,

Department of Education

Yakuba Kolosa str., 6-A, Kyiv, Ukraine

The cardinal socio-cultural transformations of today are manifested in the profound transformations of the economic, political and social life of society, leading to the devaluation of those ideological and axiological constants that have long determined the life of the European community. Everything that was recently considered not only the norm, but also a kind of ideal, the ultimate goal that characterized

the life of society and each individual, loses its explanatory power, turning into an illusion that enslaves man, depriving him of his right to life and freedom, especially clearly manifested in the inability of the modern education system to meet the socio-cultural needs of society and meet the demands of the time.

The article examines the problem of personality in the paradigm of modernism. It was found that despite the fact that in the modern intellectual world there are ongoing attempts to reconsider the content of certain modern concepts, as well as the need to refute them, they still remain a necessary element of socio-cultural life and social worldview. This trend is largely due to certain frustrations brought about by multiculturalism and globalization, so that the public worldview tends to turn to the constructs and values that are shaped by the paradigm of modernism.

Despite the urgency and obviousness of the culturological problem, in reality it combines two fundamentally different, contradictory, in terms of formal logic, factors: culturogenetic, which finds its expression in any cultural phenomenon that is not related to spatial temporal context and historical and cultural, due to the socio-cultural realities of a particular historical epoch.

It was concluded that postmodern philosophy was not able to refute the key concept of personality for the modern paradigm, which is now prevalent in intellectual discourse and primarily in philosophy. An individual can be described as a free, political social subject whose level of self-examination is limited to questions such as "Where can I apply my skills?"

Key words: personality, postmodern, "I", ideal, individual, person, society.

УДК 1:316.77

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.33.10>

ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ СУТНОСТІ КОМУНІКАТИВНОГО ВИМІРУ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Лариса Харченко

*Університет Григорія Сковороди в Переяславі,
факультет історичної і соціально-психологічної освіти,
кафедра філософії і соціальної антропології імені професора І. П. Стогнія
бул. Сухомлинського, 30, 08401, м. Переяслав, Київська область, Україна*

Показано, що сьогодні інформація стає невід'ємною складовою частиною всіх сфер життя соціуму, а посилення ролі комунікацій у сучасному суспільстві приводить до того, що в центр досліджень ставиться сфера знань про процеси, які відбуваються між феноменом комунікації та власне суспільством, про їхнє взаємопроникнення, взаємопереходи. Аналізуються значні зміни у житті сучасної людини й суспільства завдяки бурхливому розвитку технологічної культури. Визначальним елементом, який супроводжував ці зміни, стали трансформації в царині людської комунікації. Значна увага приділена комунікативному буттю людини, а також осмисленню світової філософської думки з питань комунікації. Підкреслюється, що комунікація є не просто передачею-прийомом інформації, а створенням певної спільноти, деякої міри взаєморозуміння між учасниками. Акцентується увага на необхідності зворотного зв'язку та накладання сфер особистісного досвіду в досягненні цього взаєморозуміння.

Характеризується системний підхід до аналізу комунікації. Комунікація як сутнісна сторона суспільства розглядається як один із його аспектів, який виступає стимулом розвитку всього суспільства. Зазначається, що матеріальною основою соціальних комунікацій є виготовлені людиною матеріальні носії інформації та засоби керування наявними інформаційними ресурсами. Показано, що інформатизація, з одного боку, сприяє найбільш ефективному задоволенню потреб в комунікації, а з іншого – породжує нові інформаційно-комунікативні потреби. Наявність інформаційних потреб дозволяє говорити про інформацію як про ресурс, що задовольняє ці потреби. Акцентується увага на тому, що зростання інформаційних потреб сприяє інтелектуалізації й духовному розвитку як окремої людини, так і суспільства загалом. Відзначається, що тільки на основі загальнодоступності знань і всіх досягнень світової культури може відбутися зміна традиційних світоглядних установок суспільства на цінності та принципи соціальних комунікацій.

Ключові слова: комунікації, соціальні комунікації, інформація, спілкування, інформаційне суспільство, комунікаційні технології, соціальна взаємодія.

Існування людства, формування та розвиток суспільства пов'язані з інформацією та зумовлені нею. Інформація в історії розвитку цивілізації завжди відігравала визначальну роль і служила основою для ухвалення рішень на всіх рівнях і етапах розвитку суспільства. В історії суспільного розвитку виділяють декілька інформаційних революцій, пов'язаних із кардинальними змінами у сфері виробництва, обробки та циркуляції інформації, суспільних відносин, що привели до радикальних перетворень. Внаслідок таких перетворень суспільство набувало, в певному значенні, нової якості.

Розгалуженість системи соціальних комунікацій об'єктивно відображає потреби суспільства в задоволенні необхідного доступу до інформаційних ресурсів усіх його членів для підтримки функціонування наявних соціальних структур і найбільш соціально актив-

ної частини населення, яка має здійснювати виробництво нових і ефективне використання наявних інформаційних ресурсів, чим зумовлюється, значною мірою, забезпечення необхідного суспільного розвитку.

Як свідчить практика, Інтернет примножує контакти людей, скорочуючи відстані; посилюється обмін інформацією, виникають нові форми співпраці (наприклад, дистанційна освіта, віртуальні конференції і т. ін.). Інтенсивний ритм сучасної цивілізації, неспинний розвиток електронних комунікаційних засобів об'єднують людей різних країн, материків, національностей, конфесійних і культурних орієнтацій. Окрім того, варто зазначити, що спілкування – це соціальний феномен, який розкриває механізми структуризації, організації та функціонування людського суспільства, способи і форми долучення індивіда до соціально-історичного контексту.

Метою цієї статті є філософське осмислення сутності комунікативного виміру інформаційного суспільства.

Ступінь розробки проблематики. Від початків становлення філософської думки і дотепер ми простежуємо звернення до проблем комунікації, діалогу, спілкування. Цю проблематику виділяли та детально висвітлювали у своїх працях Аристотель, І. Кант, В. фон Гумбольдт, Ф. Шлейєрмахер, С. К'еркегор, М. де Унамуно, С. Франк, М. Бубер, Г. Марсель, М. Хайдеггер та ін.

Як автономна філософська проблема тема комунікації постала лише у 80–90-х рр. ХХ ст. у німецькій комунікативній філософії. Дослідницькі пошуки у цьому питанні спираються на методологічні розробки видатних філософів Ю. Хабермаса та К.-О. Апеля.

Серед багатьох дослідників існує думка, що сучасна людина живе у просторі тотальної комунікації. Розвиток нових комунікаційних технологій, поширення віртуальних спільнот дозволяє говорити про формування так званого постіндустріального суспільства. Прогноз щодо появи такого типу суспільства подали у своїх роботах такі вчені, як Д. Белл, Е. Тоффлер, Т. Стоуньєр, М. Постер, А. Турен. Головною особливістю постіндустріального суспільства, на їхню думку, є переважання інноваційної складової частини, що базується на розповсюдженні та споживанні інформації, а не матеріальному виробництві. Саме тому низка дослідників поряд із терміном «постіндустріальне» використовують поняття «інформаційне суспільство».

Так, проблемою комунікації займалися представники різноманітних напрямів філософії: від трансцендентальної феноменології Е. Гуссерля й аналітичної філософії до філософської герменевтики та постмодернізму.

Особливістю філософського дослідження інформаційних комунікацій є те, що надзвичайно динамічне і масове використання нових інформаційних технологій у сучасному суспільстві здатне кардинальним чином вплинути на систему формування соціального досвіду і на зміну глибинних механізмів, які формують самосвідомість людини. Сучасні технології, що використовуються в інформаційному обміні, не тільки полегшують цей обмін, але й створюють специфічно нові умови, за яких комунікація, що розглядається як практична діяльність, провокує процеси відчуження інформації від конкретних учасників комунікативного процесу через комунікативну модифікацію інформації, створення нової системи масового, а можливо, і тотального інформаційно-технологічного контролю за громадянами. Це призводить до змін у структурі не тільки суб'єкт-суб'єктних відносин спілкування, але і суб'єкт-об'єктних відносин комунікативної взаємодії, що призводить до змін у ставленні людини до самої себе як до особистості.

Розгалуженість системи соціальних комунікацій об'єктивно відображає потреби суспільства в задоволенні необхідного доступу до інформаційних ресурсів усіх його чле-

нів для підтримки функціонування соціальних структур і найбільш соціально активної частини населення, котра має здійснювати виробництво нових і ефективне використання наявних інформаційних ресурсів, чим зумовлюється, значною мірою, забезпечення необхідного суспільного розвитку [1].

Логіка сучасного розвитку вимагає більше комунікації. У сучасному суспільстві останню можна порівняти із кровоносною системою, яка пронизує все і всіх, кожен соціальну клітину, інакше атрофія цих органів буде неминучою, що може призвести до хвороби всього організму. Демократія є не просто вимогою політичного порядку – вона стає формою політичної комунікації у сучасному суспільстві тією самою мірою, якою такою формою комунікації є ринок в економіці, система мас-медіа в культурі, – говорить Е. Тоффлер. Він упевнений, що майбутнього боятися не потрібно, потрібно вчитися його визначати. Наше майбутнє тісно і суттєво пов'язане з комунікацією, і щоб передбачати своє майбутнє, потрібно розуміти, чим є комунікація [2].

Роль комунікації у розвитку суспільства діалектична: з одного боку, вона є стратегічно-інструментальним засобом розвитку суспільства, а з іншого – саме суспільство як певна соціальна реальність є одним зі способів налагодження та розвитку певних комунікативних зв'язків. У такому контексті, доводить Є. Романенко, вона є одним із найбільш ефективних способів створення відповідних комунікативних систем, які впливають на характер виробничої діяльності, форму міжкультурних відносин, тенденції історичного розвитку та специфіку соціальної структури суспільства [3].

Кожна суб'єкт комунікації є відправником і одержувачем повідомлення не послідовно, а одночасно; будь-який комунікативний процес містить у собі, окрім теперішнього (конкретної ситуації спілкування), неодмінно й минуле (пережитий досвід), а також проєктується в майбутнє. Незважаючи на те, що більшість комунікативних ситуацій мають для нас чітко визначені початок і кінець, тобто є дискретними, ми не знаємо, де, коли, з ким і в якій спосіб наша розмова з комунікативним партнером може отримати продовження в наших відносинах-спілкуваннях з іншими людьми. Якість комунікативних актів зумовлена як технічними можливостями, так і світоглядними настановами самих комунікантів, рівнем розвитку їхньої інформаційної культури. Комунікація може передувати певній дії, може виконувати функцію корегування діяльності, а також може бути підсумковим етапом певної послідовності дій.

Комплекс комунікативних актів, об'єднаних спільним завданням і ситуативними умовами, можна назвати комунікативною подією. Дослідження науковців (Г. Андрева, І. Зимня, Б. Паригін та ін.) дозволили визначити, що структура будь-якого комунікативного акту відображає взаємопов'язані аспекти: перцептивний, комунікативний та інтерактивний. Перцептивний аспект демонструє процеси взаємного сприйняття, розуміння і пізнання партнерами з комунікації один одного, від чого залежить їхнє порозуміння. Перцептивні навички виявляються у здатності людини правильно оцінювати контекст комунікації, розуміти настрій свого партнера за його вербальною і невербальною комунікативною поведінкою, зважати на його психологічні особливості [4, с. 92].

Вітчизняний дослідник В. Різун розглядає соціальні комунікації як систему суспільної взаємодії, яка включає визначені шляхи, способи, засоби, принципи встановлення і підтримання контактів на основі професійно-технологічної діяльності, що спрямована на розробку, провадження, організацію, удосконалення, модернізацію відносин у суспільстві, які налагоджуються між різними соціальними інститутами, де, з одного боку, у ролі ініціаторів спілкування найчастіше виступають соціально-комунікаційні інститути, служби, а з іншого – організовані спільноти (соціум, соціальні групи) як повноправні учасники

соціальної взаємодії. Ці комунікації є соціально маркованими, бо передбачають взаємодію із соціально визначеними групами людей [5].

Отже, комунікація торкається сьогодні практично всіх сфер буття сучасної людини, і навіть побіжний погляд на суспільні трансформації, що відбуваються, свідчить про стрімкий розвиток комунікаційних процесів. У свою чергу, зміни комунікацій змінюють світ і його цілісність. Виходячи з цього, виникає проблема комунікацій як феномену соціального життя, невіддільного від проблеми відносин людей, які формують людину як суб'єкта, що розвиває у своїй діяльності суспільство. Зростання значущості цього явища в суспільстві, що постійно змінюється й ускладнюється, виникає необхідність вивчення його впливу на особистість, на суспільство загалом і створює потребу теоретичного узагальнення комунікації в рамках соціальної філософії.

Таким чином, інформатизація, з одного боку, сприяє найбільш ефективному задоволенню потреб в комунікації, а з іншого – породжує нові інформаційно-комунікативні потреби. Наявність інформаційних потреб дозволяє говорити про інформацію як про ресурс, який задовольняє ці потреби. Відзначимо, що зростання інформаційних потреб сприяє інтелектуалізації й духовному розвитку як окремої людини, так і суспільства загалом.

У кінці ХХ ст. вперше в розвитку людського суспільства інформація стає пріоритетним ресурсом. Успішне вирішення проблем соціально-економічного розвитку суспільства багато в чому визначається тим, наскільки ефективно використовується інформація як ресурс у всіх сферах діяльності, наскільки широко застосовуються сучасні інформаційні технології як засіб використання інформаційного ресурсу. Інформатизація дає можливість масового використання інформаційних технологій у всіх сферах діяльності людини, створення автоматизованих інформаційних систем, що ефективно підтримують функціонування економічних, організаційних і соціально-культурних структур (таких як наукова і освітня діяльність, промислове виробництво, фінансова діяльність, охорона здоров'я, торгівля, діяльність різних органів влади і т. д.) [6, с. 68].

Нові інформаційні технології відіграють вирішальну роль у розвитку інтелектуальних здібностей людини. Саме тому ці технології розглядаються фахівцями як засіб розвитку таких якостей людини ХХІ ст., як системне наукове мислення, конструктивне образне мислення, розвинена уява, просторове й асоціативне мислення, розвинена інтуїція, варіативність мислення і відчуття нового, хороша лінгвістична підготовка і володіння іноземними мовами, які найбільшою мірою забезпечують можливості широких міжнаціональних контактів людини.

Вважаємо за необхідне звернути увагу на те, що підвищення інтелектуального рівня окремої людини веде до інтелектуалізації всього суспільства загалом, що є необхідною складовою частиною процесу інформатизації, оскільки тільки суспільство з високим інтелектуальним потенціалом здатне реалізувати всі можливості інформатизації, а не зупинитися тільки на техніко-технологічній стороні цього процесу.

Варто відзначити той факт, що принципова різниця між прагненням філософів до мудрості та вченими до ерудиції криється у їхньому ставленні до знань. Якщо дотримуватися філософської традиції, то сучасний, абсолютно новий і вражаючий рівень наукової аргументації, накопичений у численних галузях знань, не може априорі заперечувати філософію. Навпаки, її слід об'єднати за допомогою універсальної філософської теорії та вивести сучасну культуру на нові рівні досконалості [7, с. 10].

Важливо те, що сучасні інформаційні технології є способом залучення людини до джерел і змісту всієї світової культури. Інформатизація – найважливіший спосіб усупіль-

нення знань, перетворення їх на загальне надбання. Відзначимо, що тільки на основі загальнодоступності знань і всіх досягнень світової культури може відбутися зміна традиційних світоглядних установок суспільства на цінності та принципи соціальних комунікацій.

Як зазначалося вище, у процесі інформатизації потужно трансформується інтелектуальний потенціал соціуму за допомогою засобів інформатики, особливо заснованих на системах штучного інтелекту. Відбувається підвищення інтелектуального й інформаційного потенціалу нації, тобто здібності людей проводити і засвоювати нові знання, істотно розширюються можливості пізнання й комунікацій. Це приводить до зростання інтелектуалізації суспільства загалом, що особливо важливо для становлення ноосферного інтелекту людства. Так, автори доводять, що теорія «Еволюція матерії» – це науково-філософська теорія, яка певним чином систематизує наукові знання останніх чотирьох століть і збагачує онтологію космосу новими значеннями. Це дає можливість створити філософію Космосу, тобто нове універсальне філософське вчення про буття, що об'єднує різноманітні наукові знання про космологію, біологію та нейронауки через загальну філософську ідею «Ті, хто перетворює Всесвіт» [7, с. 11].

Отже, можна стверджувати, що високі технології створюються розумом, об'єднуються освітою, наукою і культурою. У стратегічний прорив увійдуть насамперед високоосвічені, інтелектуально потужні нації – народи глобального світобачення і культури. Як зазначалося у попередніх наших розвідках, тільки завдяки реформованій і високоефективній освітній системі держава може досягти зростання людського потенціалу, а також отримати вигоду від людського капіталу, тобто спрямувати свій потенціал на економічне зростання та розвиток інших сфер діяльності [8, с. 144].

Використання комп'ютерних технологій створює принципово інші можливості не тільки в отриманні людиною нових знань, але і в розвитку її відчуттів і всієї емоційної сфери. Зростання й накопичення знань є визначальним чинником розвитку людства, спрямований стійкий розвиток у принципі неможливо здійснити без інформаційного забезпечення. Обсяг інформації, необхідний для переходу до стійкого розвитку, на багато порядків вище, аніж за стихійного розвитку суспільства, але справа не тільки в кількості інформації, але і в її якості.

Зазначимо, що власне людське існування можливе лише у з'єднанні взаємодіючих груп людей, котрі застають на кожен момент певні відносини, що склалися, вступають у ці відносини за допомогою комунікації. Обмін інформацією має місце в будь-якому соціальному процесі, оскільки інформаційною є сама культура, що виступає як контекст.

Саме через конкретні види людської діяльності та багатоманітні форми соціальних відносин соціальна комунікація реалізується в суспільному бутті. Передача соціальної інформації розглядається нами як змістова сторона соціальної комунікації. Якщо соціальна комунікація фіксується на рівні структурної інформації, то діяльність і соціальні відносини забезпечуються циркуляцією інформації оперативної. Зумовленість спілкування інформаційною взаємодією суб'єктів цілком закономірно приводить до експлікації поняття «спілкування» через інформаційний обмін, включений у трудову діяльність. Дійсно, спілкування засноване на інформаційній узгодженості суб'єктів, що можливо лише за участю їх у процесі взаємного обміну інформацією. Отже, суть соціальної комунікації є системою організованих інформаційних взаємодій у процесі діяльності й відносин суб'єктів [6, с. 166; 6, с. 171].

Людина відчуває потребу у спілкуванні, в постійному обміні інформацією, в емоційній взаємодії. Комунікація і є найважливішою формою культурного спілкування, вона є необхідним обміном життєвою інформацією між людьми, що здійснюється цілеспрямовано.

вано і побудована на принципі вибірковості. У широкому сенсі духовне спілкування виступає як культурний інформаційний зв'язок, як комунікація на основі взаємної міжсуб'єктної передачі інформації.

Висновки. Таким чином, у сучасному світі бурхливого розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, методів інформаційних впливів багато що залежить як від суб'єктів інформаційно-комунікативної дії, так і від характеру соціальних відносин між цими суб'єктами. Діяльність суб'єктів інформування в сучасному світі зрештою визначається соціальними чинниками. Шляхи розвитку інформатизації суспільства виявляються пов'язаними із труднощами і можуть призводити до конфліктів, але ці конфлікти зазвичай породжені не тільки технічними проблемами інформатизації або комунікації. Це насамперед проблеми самого суспільства, і для їх вирішення необхідними є зусилля у соціальній сфері.

Філософія концентрує увагу на актуальних питаннях буття людини, зокрема спілкуванні, яке в добу інформаційного суспільства має містити цілий комплекс наук про основні, найважливіші сфери людського життя. У сучасному світі соціальна комунікація набула якісно інших форм і масштабів порівняно з попередніми етапами людської історії, вона охопила майже всі сфери буття людини та суспільства.

Водночас, незважаючи на різноманіття наукових доробок, присвячених комунікаціям, ця проблема є ще недостатньо вивченою в соціально-філософському аспекті. Зокрема, потребують подальшого уточнення окремі сутнісні питання віртуальних комунікацій, які мають місце у працях найвідоміших представників соціогуманітарного знання.

Список використаної літератури

1. Харченко Л.М. Соціальна комунікація як умова існування соціуму. *The Third International scientific congress of scientists of Europe. Proceedings of the III International Scientific Forum of Scientists "East-West"*. Premier Publishing s.r.o. Vienna. 2019. С. 147–152.
2. Тоффлер Е. Третя Хвиля / пер. з англ. Андрій Євса. Київ : Вид. дім «Всесвіт», 2000. 475 с.
3. Романенко Є. Комунікація як необхідна складова розвитку сучасного суспільства. *Демократичне врядування*. 2012. Вип. 9. URL: <http://www.lvivacademy.com/visnik9/fail/Romanenko.pdf>.
4. Дмитренко Т.О. Сутність комунікації як універсальної форми соціальної взаємодії людей. *Вісн. ХДАК*. 2010. Вип. 30. С. 88–95.
5. Різун В.В. Начерки до методології досліджень соціальних комунікацій. *Світ соціальних комунікацій*. 2011. Т. 1. С. 7–11.
6. Дзьобань О.П. Філософія інформаційних комунікацій : монографія. Харків : Майдан, 2012. 224 с.
7. Bazaluk O., Kharchenko L. The Philosophy of the Cosmos as the New Universal Philosophical Teaching about Being. *Philosophy and Cosmology*. 2018. Vol. 21. P. 6–14.
8. Kharchenko L., Levchenko L., Levkulych V., Khanas U. Education and human capital development: from stagnation to recession in the Ukrainian economy. *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu*. 2020. № 4. P. 140–145.

**PHILOSOPHICAL REFLECTION ON THE ESSENCE
OF THE COMMUNICATIVE MEASUREMENT OF MODERN SOCIETY**

Larysa Kharchenko

Hryhoriy Skovoroda University in Pereiaslav,

Faculty of Historical and Socio-Psychological Education,

Department of Philosophy and Social Anthropology named after Professor I. P. Stogny

Sukhomlinsky str., 30, 08401, Pereiaslav, Kyiv region, Ukraine

It is shown that today the information becomes an integral part of all spheres of social life, and the strengthening of the role of communications in modern society leads to the fact that in the center of research refers to the scope of knowledge about the processes that occur between the phenomenon of communication and society proper, about their interpenetration, mutual transitions. Analyzes the significant changes in the life of modern man and society due to the rapid development of technological culture. The defining element that accompanied this change was the transformation in the field of human communication. Significant attention is paid to the communicative being of man, as well as comprehension of the world philosophical thought on the issues of communication. It is emphasized that communication is not just the transmission-reception of information, but the creation of a certain community, a certain degree of understanding between the participants. Emphasis is placed on the need for feedback and overlapping spheres of personal experience in achieving this understanding.

A systematic approach to the analysis of communication is characterized. Communication as the essence of society is considered as one of its aspects, which acts as a stimulus for the development of the whole society. It is noted that the material basis of social communications is man-made material media and means of managing the available information resources. It is shown that informatization, on the one hand, contributes to the most effective satisfaction of communication needs, and on the other hand, it generates new information and communication needs. The presence of information needs allows us to talk about information as a resource that meets these needs. The emphasis is on the fact that the growth of information needs contributes to the intellectualization and spiritual development of both the individual and society as a whole. It is noted that only on the basis of universal accessibility of knowledge and all the achievements of world culture and can there be a change in the traditional attitudes of society to the values and principles of social communication.

Key words: communications, social communications, information, communication, information society, communication technologies, social interaction.

УДК 168+305.44

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.33.11>

ДО ПИТАННЯ ПРО ІСТОРИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ ПСИХІЧНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Антон Шаповал

*Центр гуманітарної освіти Національної академії наук України
вул. Трьохсвятительська, 4, 01601, Київ, Україна*

Стаття присвячена розгляду сучасних методологічних підходів та особливості їх застосування в дослідженні психічної реальності. Авторами здійснено аналіз історичних аспектів становлення методології досліджень психічної реальності.

Методологічний інструментарій обрано відповідно до мети, специфіки об'єкта й предмета дослідження. Використано загальнонаукові методи формальної логіки (дедукції, індукції, аналогії, аналізу, синтезу, абстрагування та моделювання), за допомогою яких висвітлено проблемні питання особливостей становлення методології досліджень психічної реальності.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі аналізу вітчизняних та зарубіжних наукових, науково-публіцистичних джерел розкрити принципи розходження в методологічних підходах до психологічних досліджень у західній та вітчизняній психологічній науці.

Проаналізовано особливості культурно-історичної теорії психіки. Продемонстровано слабкі сторони та неоднозначність розуміння й оцінки категорії «суб'єкт». Обґрунтовано необхідність проведення історико-теоретичного аналізу виникнення й розвитку категорії «суб'єкт». Проаналізовано теоретичні постулати генетичної психології та її методологію. Продемонстровано фундаментальну роль проблеми суб'єкта та суб'єктності в психологічній науці, яка відбиває активну, конструктивну позицію людини у світі. Розглянуто методологічні проблеми сучасної психологічної науки, а саме проблема рівня сформованості категоріальної системи. Вивчено питання ролі «саморухів» в розрізі культурно-історичної школи, яка тлумачить процес розвитку як саморух суб'єкта завдяки його діяльності із предметами. Конкретизуються деякі наукові категорії, перспективні шляхи їхньої експериментальної верифікації.

Ключові слова: методологія, психологічна концепція, особистісний розвиток, суб'єкт, категоріальний апарат науки, генетична психологія, синергетика.

Звертаючись та розглядаючи методологічні питання сучасної психологічної науки, перед дослідником неодмінно постають дві найпотужніші наукові течії. У першу чергу йдеться про так званій «західній» напрямком розвиток психологічної науки у вивченні й емпіричному дослідженні психологічних феноменів і «радянський».

У західній теоретичній психології провідне положення займає методологія соціального конструкціонізму, що розглядає будь-яку теорію, та й будь-яке поняття, не стільки як відображення об'єкта опису, скільки як конструкцію, що вибудовується в процесі роботи з ним в певному соціальному контексті і цим контекстом зумовлена. Такий підхід до психологічних явищ унеможлиблює побудову загальної психологічної теорії, яка, вочевидь, не має спиратися на конкретні умови її застосування, і призводить до так званого плюралізму методологічних парадигм. Проте можна виокремити найрозповсюдженіші в «західній» психологічній науці, принаймні три, групи теоретичних поглядів, які слугують методологічним орієнтиром для емпіричних досліджень. Так, серед так званих операціональних, або клінічно орієнтованих теорій особистості, яка є носієм психічної реальності, найбіль-

шою популярністю за ступенем їх пояснювального потенціалу можна зазначити різні версії екзистенціальної психології особистості. Це і бутевий аналіз Л. Бінсвангера і М. Боса – учнів, з одного боку, З. Фрейда, М. Хайдеггера – з іншого. Це і загальновідома логотерапія В. Франкла, яка набула вже загальноєвропейського масштабу, завдяки, насамперед, широким застосуванням методів емпіричного вивчення смисложиттєвих феноменів. Інші версії були розроблені на американській землі – це теорія особистості, в рамках гуманістичного напрямку психології, Р. Мея. Також у руслі сучасної академічної психології особистості маємо відзначити ще два напрямки, зокрема соціально-когнітивний бихевіоризм Дж. Роттера і А. Бандури, та, з досліджень каузальної атрибуції і виученої безпорадності, потужний напрямок вивчення когнітивних факторів і механізмів самодетермінації – систем переконань, що визначають мотивацію і регулюють поведінку людини, який умовно позначається як соціограматичний, ключовим стрижнем якого є твердження про споконвічну включеність особистості в соціум, у якому діє певна «граматика» (правила і норми) поведінки. Одним з основних аспектів розвитку особистості, згідно із зазначеним напрямком психологічних досліджень, є засвоєння із соціального оточення цих правил, розучування соціальної граматика [5; 11; 12; 18].

На противагу «західній» методології психологічних досліджень «радянська» спиралась, здебільшого на культурно-історичний підхід до дослідження і вивчення становлення й розвитку особистості розроблений Л.С. Виготським. У культурно-історичній теорії психіки Л. Виготського підкреслюється важливість історичного підходу до вищих психічних функцій людини.

Базовий постулат – культура, і особливо мова, відрізняє людей від тварин, адже, крім елементарних психічних функцій, особистість наділена вищими психічними функціями: мисленням, увагою, пам'яттю тощо. За допомогою культурних знаків, найкращим проявом яких є значення мови, особистість вступає у спілкування та завдяки інтеріоризації цих знаків набуває своєрідного внутрішнього інструментарію, що дає їй можливість усвідомлено й довільно керувати власною психікою [4].

Однією з визначальних позицій культурно-історичної психології є закон розвитку вищих психічних функцій, згідно з яким вищі психічні функції виникають спочатку як форма колективної поведінки та співпраці з іншими людьми, і лише згодом вони переростають у внутрішні індивідуальні функції самої дитини. Невід'ємними ознаками стадіального розвитку вищих психічних функцій, які формуються прижиттєво й утворюються в результаті оволодіння спеціальними знаряддями, засобами, виробленими упродовж історичного розвитку, називаються опосередкованість, усвідомленість, довільність і системність.

Отож, за Л. Виготським, психічний розвиток дитини відбувається шляхом привласнення історично вироблених форм і способів діяльності. На відміну від цього біологічний тип розвитку відбувається в процесі пристосування до природи, шляхом успадкування властивостей виду і/або шляхом накопичення індивідуального досвіду. У людини немає природжених форм поведінки в середовищі, тому її розвиток відбувається шляхом привласнення історично вироблених форм і способів діяльності. Русійною силою психічного розвитку є навчання. На кожній фазі життєвого шляху, як підкреслював Л.С. Виготський, складаються певні соціальні ситуації розвитку як своєрідне відношення дитини до навколишньої соціальної дійсності. За Л.С. Виготським, соціальна ситуація розвитку «визначає цілком і повністю ті форми і той шлях, слідує якому дитина здобуває нові властивості особистості, черпаючи їх із соціальної дійсності як з основного джерела розвитку, той шлях, згідно з яким соціальне стає індивідуальним» [4, с. 258–259].

На підставі детального аналізу соціальної ситуації як фактичного визначення соціально-психологічних домінант і детермінант становлення особистості певного віку обґрунтовуються особливості розвитку в стабільний період (гармонія між середовищем і ставленням дитини до неї) та критичний період (дисгармонія і суперечності). Характеризуючи феномен вікової кризи, Л. Виготський підкреслював, що розвиток дитини набуває бурхливого, стрімкого, інколи катастрофічного характеру й нагадує революційний перебіг подій як за темпом, так і за змістом змін [4].

У критичні періоди розвитку упродовж досить короткого проміжку часу (іноді кілька місяців, рік або найбільше два) відбуваються різкі й кардинальні зміни і зміщення в особистісному становленні дитини. Основним визначальним фактором психічного розвитку, на відміну від еволюційного, слід вважати ту ключову обставину, що розвиток вищих психічних функцій відбувається без зміни біологічного типу людини, що є змістом еволюції. Якраз ця риса і складає своєрідність історичного розвитку людини як біосоціальної істоти.

Згідно з поглядами Л. Виготського, зона найближчого розвитку є потенціалом становлення особистості. Зона найближчого розвитку трактується як відстань між рівнем актуального розвитку дитини і рівнем можливого розвитку, що визначається за допомогою завдань, які вирішуються під керівництвом дорослих.

Загалом, культурно-історична школа тлумачить процес розвитку як саморух суб'єкта завдяки його діяльності з предметами, а факти спадковості і середовища – це лише умови, які визначають не суть процесу розвитку, а лише різні варіації в межах норми, від яких залежить індивідуальна неповторність особистості [4].

Складний процес становлення людської особистості здійснюється як «саморух», якому, на думку Г. Костюка, властива єдність зовнішніх і внутрішніх умов [9]. Зовнішні умови визначаються природним і суспільним середовищем, необхідним для існування індивіда, його життєдіяльності, навчання, праці, розвитку. Загальновідомою формулою детермінації, яку запропонував С. Рубінштейн, є визнання того, що зовнішні умови впливають на процес розвитку через внутрішні умови, які містяться в самому індивіді [14].

Співвідношення зовнішнього і внутрішнього, об'єктивного і суб'єктивного, соціального і психічного змінюється на різних етапах розвитку особистості, набуває індивідуальних особливостей та специфічних рис і форм прояву. Якраз суперечність між зовнішнім і внутрішнім стає джерелом та основною причиною «саморуху», психічного розвитку індивіда і становлення його як особистості.

Зовнішнє, об'єктивне, соціальне засвоюється індивідом і стає внутрішнім, суб'єктивним, психічним, яке визначає систему його нових взаємин і ставлень до зовнішнього світу. Згідно з поглядами Л. Виготського, П. Гальперіна, В. Давидова, С. Максименка та ін., механізмом такого засвоєння визнається інтеріоризація як перетворення, вrostання зовнішніх практичних дій у внутрішні розумові дії. Завдяки цьому формується здатність до оперування об'єктами в образах, думках, їх перетворення, продукування нових об'єктів. Зовнішнє стає внутрішнім, психічним, зазнаючи певних змін, перетворень. За допомогою протилежного процесу екстеріоризації здійснюється об'єктивація внутрішнього, його перехід у зовнішній план діяльності [4; 6; 8; 13].

Внутрішні суперечності, що виникають у житті людини, спонукають до активності, спрямованої на їх подолання. Водночас постають нові суперечності, які знову виступають як внутрішні спонуки до вдосконалення особистості, її діяльності та поведінки [8].

Стверджується, що організм постійно намагається досягнути рівноваги із середовищем, але стан рівноваги є тимчасовим, тому процес пошуку цього стану стає постійним. Зовнішні суперечності часто переходять у внутрішні, тому суперечність дитини між влас-

ними потребами і вимогами дорослих може перерости у протиріччя між власними потребами і власними переконаннями. Суперечності виникають в емоційній, вольовій та інтелектуальній сферах і мають суттєвий вплив на розвиток психічних властивостей [6].

Процесуальна природа розвитку характеризується фазовою нерівномірністю (прискорення-уповільнення) і гетерохронністю (прискорення одних параметрів та уповільнення інших), а також надбудовою одних структур над уже наявними й утвореними. Виникнення нових структур відбувається через диференціацію як виокремлення певних елементів і завдяки інтеграції як їх новому об'єднанню.

Специфічна якість психічних новоутворень особистості детермінується соціумом, насамперед побутово-фаховими умовами життя. Водночас вроджені безумовно-рефлекторні структури лежать в основі психічних функцій та властивостей, але остаточно і домінують не визначають їхнього складу і змісту. Спектр новоутворень вибудовується за певними взірцями, які пропонує суспільство, завдяки чому психічний онтогенез перебігає у соціогенетичному ключі і набуває конкретно-історичного характеру. Тому дитина, народившись природною істотою, має спроможність до перетворення в осуспільненого індивіда, зокрема за допомогою і на основі навчання. Вектор особистісного розвитку відбувається у прогресуючому напрямку: від первинної зустрічі з елементарним предметним, речовим світом до використання ментального і духовного суспільно-історичного досвіду всього людства. Отож навчання і виховання зумовлюють розвиток психіки як визначальної і рушійної сили у становленні особистості [4; 8; 13].

До того ж навчання і виховання сприяють не лише успішному подоланню життєвих суперечностей, численних перепон біосоціального характеру, але й призводять іноді до їх виникнення. Тому в процесі постановки нової мети, яка усвідомлюється і приймається індивідом на когнітивно-емоційному, вольовому та інших рівнях, можуть виникати розбіжності між власне метою та наявним і доступним рівнем домагань і досягнень людини. Якраз тут зауважується складна діалектика розвитку, знання якої необхідне для оволодіння процесом розвитку, передовсім для встановлення основних стадій і з'ясування всієї архітекtonіки онтогенетичного становлення і формування психіки. Своєрідним концентрованим результатом онтогенезу Г. Костюк називає становлення індивідуальних особливостей, які насамперед проявляються у функціональній специфіці нервової системи, розумових, емоційних, моральних, вольових якостях, потребах, інтересах, здібностях, характерологічних рисах особистості [9].

Теоретичні постулати генетичної психології стають своєрідним філософсько-психологічним обрамленням для численних емпіричних ліній і дають змогу сформулювати нові нестандартні підходи до організації та проведення психолого-педагогічних досліджень на різних рівнях [3; 8; 12; 16]. Зокрема, системно-генетичний підхід до аналізу психічних явищ (Л. Виготський, В. Давидов, Г. Костюк, С. Максименко), оперуючи основними принципами історизму, аналізу за одиницями, проектування, моделювання та ін., висувається як універсальна методологічна рефлексія найскладніших психологічних феноменів [8; 16].

Методологія генетичної психології як сукупність основних концептуальних змістово-семантичних і структурно-функціональних положень відображає гносеологічні шляхи формування й аналізу наукового знання про феноменологію соціально-психологічного становлення особистості. Водночас вона є певною системою методів наукового пізнання складних перипетій психічного розвитку людини, найвідомішим з яких є експериментально-генетичний метод, який часто використовується в багатьох дослідницьких практиках.

Одним із потужних теоретичних досягнень генетичної психології є врахування принципів синергетики як цілісних фрагментів теорії самоорганізації, що описує виник-

нення і становлення впорядкованості в нелінійному хаотичному середовищі. Розвивальними й багатоаспектними пояснювальними можливостями синергетичних підходів є насамперед спроможність твердити про зміну картини світу, парадигмальних засад духовності, ресоціалізаційних змін тощо. Синергетика суттєво змінює уявлення про світ, тому динамічність, усталеність, повторюваність, циклічність починають сприйматись як крайні випадки нестійкості, нестабільності, стохастичності та інших фундаментальних особистісних станів і вимірів.

Очевидно, без задіяння термінологічного апарату синергетики дуже важко пояснити складність тих індивідуально-психологічних змін, що відбувається на мікрорівнях внутрішньо психологічного світу особистості. Переструктурація соціальної психіки громадян нашого трансформаційного суспільства може бути відстежена й проаналізована завдяки врахуванню синергетичних принципів, які дозволяють поєднати наші знання про природу і людину, матерію і дух, створюючи тим самим нові картини світу й розширюючи інтерпретаційні площини [19; 20].

Генетична психологія дає змогу різнобічного теоретико-методологічного аналізу й експериментального вивчення розвитку особистості та її діяльності у найширшому соціокультурному контексті. Крізь призму культурно-історичного підходу онтогенез особистості трактується в генетичній психології як такий, що відбувається за посередництвом соціально заданих зразків нормовідповідної поведінки.

Вітчизняними вченими зауважується, що генетична психологія значною мірою детермінує розвиток багатьох психологічних шкіл, стимулюючи втілення активних та інноваційних підходів та проектів (В. Васютинський, Ж. Вірна, Д. Гошовська, Я. Гошовський, З. Карпенко, В. Медведєв, Ю. Рождественський, М.-Л. Чапа, Т. Щербан, С. Яковенко, Т. Яценко та ін.).

Загалом, генетичній психології притаманний мультидисциплінарний характер, оскільки в різних сферах науково-психологічного пізнання дійсності активно використовуються її концептуальний апарат і методичний інструментарій (загальна, соціальна, вікова, педагогічна, медична, експериментальна, юридична психологія та інші галузі) [1; 7; 8; 10; 12; 13; 21].

С. Максименко відзначає, що, на відміну від статичного формально-логічного розуміння системи, експериментально-генетичний метод утверджує систему, яка розвивається, а вона також потребує побудови адекватної системи предметно-перетворювальних дій, виконання яких формує в особистості відповідну систему психологічних новоутворень. Тобто експериментально-генетичний метод містить у собі різноманітні способи побудови вищих психічних функцій, які присвоюються суб'єктом у процесі перетворення ним певного змісту. Водночас саме перетворення поєднує у собі генетичний та структурно-функціональний моменти об'єктивної реальності й задає тим самим подібні структури самому психічному, які здебільшого реалізуються як способи аналізу. Завдяки механізмам інтеріоризації способи перетворення виступають психологічними механізмами предметної діяльності суб'єкта. Отож психічні процеси як регулятори діяльності та поведінки людини дають підстави інтерпретувати закономірності психічного розвитку як необхідний і логічний наслідок даної лінії процесу формування, передбаченого експериментально-генетичним методом [13].

Сучасна психологічна наука не позбавлена і певних методологічних проблем. Однією з яких постає проблема рівня сформованості категоріальної системи, яка визначає зрілість науки, а її єдність є показником цілісності й системності наукового знання. Категорії як стійкі інваріанти науки виконують інтегруючу функцію, забезпечують формування

системи психології, визначають завдання і орієнтири наукового пошуку, є важливими опорними крапками в поясненні й розумінні наукової феноменології.

У ХХ столітті у вітчизняній психологічній науці історично склалася унікальна ситуація: була розпочата спроба створення парадигмальної області знання, що спирається на єдину методологічну основу – систему принципів, понять і категорій, що верифікують основні положення теорії пізнання. Цим пояснюється значна увага вітчизняної психології до аналізу категорій як одного з базисних компонентів методолого-теоретичного каркасу науки. Проблема категоріальної будови психології була предметом вивчення в роботах Б.Ф. Ломова, К.К. Платонова, А.В. Петровського, М.Г. Ярошевського та інших. Однак численні дослідження не дають відповіді на питання про те, які критерії категоріального статусу поняття, тому виявлення і опис системи категорій здійснюється дотепер досить довільно. Особливо гостре і актуальне звучання проблема категоріального аналізу здобуває в умовах методологічної кризи, коли стара парадигма виявилася зруйнованою, а нова ще не побудована. У зв'язку із цим загострюється методологічна рефлексія, що включає переосмислення системи категорій – як усалених, так і тих, місце яких у структурі психологічного знання ще потребує свого обґрунтування [21].

До числа категорій, активно освоюваних сучасною психологічною наукою, відноситься і категорія «суб'єкт». Її введення до вітчизняної української психології пов'язано з роботами Г. І. Челпанова, С. Л. Рубінштейна, Б. Г. Ананьєва, К. А. Абульхановой, А. В. Брушлінського, В. В. Знакова, В. О. Татенко інших [7; 11; 13].

Проблема суб'єкта і суб'єктності у психологічній науці займає особливе місце, відбиваючи активну конструктивну позицію людини у світі. Звідси зростаючий інтерес до даної проблеми в теоретичних і емпіричних дослідженнях. Однак місце категорії суб'єкта у вітчизняній науці в цілому оцінюється неоднозначно. Як зауважує К.А. Абульханова-Славська, «режуючи вживання поняття «суб'єкт» у сучасній психології, можна констатувати, з одного боку, його поширення, з іншого боку – багатозначність, що перетворює його в безглуздий епітет, значить – неможливість його вживання як визначення, звідси постає нагальна необхідність проблемного розкриття його змісту і критеріїв» [15].

Актуальність і неоднозначність розуміння й оцінки категорії «суб'єкт» вимагають проведення історико-теоретичного аналізу виникнення й розвитку цієї категорії, виявлення основних підходів у її розробці й тенденцій розвитку суб'єктного підходу.

Список використаної літератури

1. Асмолов А.Г. Культурно-историческая психология и конструирование миров. Москва : Ин-т практ. психол.; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1996. 320 с.
2. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Москва : Просвещение, 1968. 464 с.
3. Брушлинский А.В. Деятельность субъекта и психическая деятельность. Деятельность: теория, методология, проблемы. Москва : Изд-во полит. лит-ры, 1990. 366 с.
4. Выготский Л.С. Собрание сочинений : в 6 т. Москва : Педагогика, 1984. Т. 6. 400 с.
5. Гадамер Х. Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики; пер. с нем. ; общ. ред. и вступ. статья Б.Н. Бессонова. Москва : Прогресс, 1988. 704 с.
6. Гальперин П.Я. Введение в психологию. Москва : МГУ, 1976. 150 с.
7. Гошовський Я. Ресоціалізація депривованої особистості: монографія. Дрогобич : Коло, 2008. 525 с.
8. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения. Москва : Педагогика, 1996. 240 с.
9. Костюк Г.С. Проблема личности в философском и психологическом аспектах. Избр. психол. труды. Москва : Педагогика, 1988. С. 76–85.

10. Коул М. Культурно-историческая психология : наука будущего. Москва : Когито-центр; ИП РАН, 1997. 350 с.
11. Крайг Г. Психология развития. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 720 с.
12. Культурно-діяльнісна концепція соціалізації особистості. *Педагогіка і психологія*. 1995. № 3. С. 136–142.
13. Максименко С.Д. Розвиток психіки в онтогенезі : в 2-х т. Київ : Форум, 2002. Т. 1. 319 с.
14. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. В 2-х т. Москва, 1989.
15. Татенко В.А. Психология в субъектном измерении : монография. Київ : Видавничий центр «Просвіта», 1996. 404 с.
16. Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології: *матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 35-річчю наукової та педагогічної діяльності академіка С.Д. Максименка* (17–18 грудня 2001 р., м. Київ). Т. 1. Київ : Міленіум, 2002. 412 с.
17. Франкл В. Человек в поисках смысла. Москва : Прогресс, 1990. С. 132.
18. Хайдеггер М. Бытие и время. Москва : Ad Marginem, 1997. 451 с.
19. Швалб Ю.М. Психологические модели целеполагания. Киев : Стило, 1997. 240 с.
20. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды. Москва : Педагогика, 1989. 560 с.
21. Ярошевский М.Г. История психологии от античности до середины XX в. : учеб. пособие. Москва, 1996. 416 с.
22. Заверуха О. Експериментально-генетичний метод як ефективний засіб дослідження проблеми психокорекції підліткової адикції. *Вісник Прикарпатського університету: філософські і психологічні науки*. 2019. № 1(22). С. 11–18. doi: <https://doi.org/10.15330/vrurp.22.11-18>.
23. Панок В. Процеси синтезу в психології (відкриття у науковій творчості ЛС Виготського). *Вісник ХНПУ імені ГС Сковороди «Психологія»*. № 60. 2019. С. 25–54. doi: <https://doi.org/10.34142/23129387.2019.60.02>.
24. Фурман А.А. Методологія психологічного пізнання смислотворчої сфери особистості. *Психологія і суспільство*. 2020. № 1. С. 5–34. doi: <https://doi.org/10.35774/pis2020.01.005>.

ON THE QUESTION OF HISTORICAL FEATURES OF THE FORMATION OF METHODOLOGY OF RESEARCH OF MENTAL REALITY

Anton Shapoval

Centre for Humanitarian Education of the National Academy of Sciences of Ukraine
Trokhsviatytelska str., 4, 01601, Kyiv, Ukraine

The article is devoted to the consideration of modern methodological approaches and features of their application in the study of mental reality. The authors analyze the historical aspects of the formation of the methodology of mental reality research. Methodological tools are selected according to the purpose, specifics of the object and subject of research. The general scientific methods of formal logic (deduction, induction, analogy, analysis, synthesis, abstraction and modeling) are used, with the help of which the problematic issues of the peculiarities of the formation of the methodology of mental reality research are covered. The purpose of the study is that based on the analysis of domestic and foreign scientific, scientific and journalistic sources to reveal the fundamental differences in methodological approaches to psychological research in Western and domestic psychological science. The peculiarities of the cultural-historical theory of the psyche are analyzed. Weaknesses and ambiguity of understanding and assessment of the category subject are demonstrated. The necessity of conducting a historical-theoretical analysis of the origin and development of the category «subject» is substantiated. Theoretical postulates of genetic psychology and its methodology are analyzed. The fundamental role of the problem of the subject

and subjectivity in psychological science, which reflects the active, constructive position of man in the world, is demonstrated. Methodological problems of modern psychological science are considered, namely the problem of the level of formation of the categorical system. The question of the role of «self-movements» in the context of cultural and historical school, which interprets the process of development as a self-movement of the subject due to its activities with objects. Some scientific categories, perspective ways of their experimental verification are specified.

Key words: methodology, psychological concept, personal development, subject, categorical apparatus of science, genetic psychology, synergetics.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 323-043.74:321.7

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.33.12>

**ДЕМОКРАТИЧНИЙ ТРАНЗИТ У КРАЇНАХ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ:
ГЕНЕЗА, МОДЕЛІ, ЕТАПИ**

Микола Вегеш

*Ужгородський національний університет,
факультет суспільних наук, кафедра політології і державного управління
вул. Університетська, 14, 88000, м. Ужгород, Україна*

Роман Кополовець

*Ужгородський національний університет,
факультет суспільних наук, кафедра політології і державного управління
вул. Університетська, 14, 88000, м. Ужгород, Україна*

У статті проаналізовано поняття демократичного транзиту у сучасній політичній науці, описано та проаналізовано основні моделі та етапи демократичних трансформацій на пострадянському просторі. Головний акцент зроблено на виокремленні моделей у країнах, що переживають транзит і знаходяться на стадії демократичної консолідації чи рухаються до неї. Спільність і масштаб тенденцій розвитку пострадянських країн, що переживають процес демократичного переходу, аналізуються в рамках одного з напрямів політичної науки, що отримав назву «транзитологія». Цей напрям вивчає політичну трансформацію як складову частину транзиту, що представляє собою якісну зміну інституційних і соціокультурних механізмів функціонування політичного режиму. Сучасні транзитологи виокремлюють дві основні позиції щодо вивчення трансформаційних процесів: перша вивчає «перехідний період» як такий, і насамперед його пов'язують з поняттям “transition”; друга розглядає безпосередньо модель «перехідного суспільства», тобто трансформацію політичного режиму – “transformation”.

Зазначимо, що теоретичні і методологічні підґрунтя транзитології спочатку базувалися на положеннях, що не повною мірою відповідають різноманітності демократичних переходів. Зокрема, це принципи універсальності, глобальності, лінійності векторів демократичного переходу (вчені почали переглядати так звані типові фази переходу). Крім цього, суттєві зміни, що відбулися в кінці ХХ століття, в тому числі і на пострадянському просторі, показали, що поняття невизначеності перехідного періоду не завжди пов'язане з демократичною консолідацією, оскільки трансформація політичних режимів могла бути спрямована не на демократичний розвиток, а на посилення авторитарних тенденцій. Процеси демократичного транзиту свідчать про складність і неоднозначність утвердження демократії і підтверджують висновки західних дослідників про те, що демократичні транзити «третьої хвилі» в більшості випадків не завершилися створенням консолідованих демократичних режимів. Практика трансформацій показує, що на значній частині пострадянського простору відроджуються авторитарні режими (особливо на початку 1990-х років). Все це ставить перед вченими-політологами серйозні питання про причини успіху чи невдач демократичного транзиту.

Ключові слова: транзит, демократія, перехід, пострадянський простір, моделі демократичних транзитів.

Транзитологія як самостійна галузь політичної науки пройшла три етапи розвитку:

1. Перший етап (кінець 1960-х рр). Перші спроби до оформлення транзитологічної проблематики можна датувати кінцем 1960-х років, коли, зокрема, були опубліковані дослідження С. Хантінгтона [1]. Початок сучасної транзитології можна умовно пов'язати з публікацією в 1970 році статті Д. Растоу «Переходи до демократії: спроба динамічної моделі» [1; 2]. Ця робота позначила завершення періоду формування транзитології як самостійної науки, що передувала теорії модернізації у 1950-х роках.

2. Другий етап (кінець 1980-х – друга половина 1990-х років). Другий етап еволюції теорії демократичних переходів пов'язаний з осмисленням краху комуністичних режимів в СРСР і країнах ЦСЄ крізь призму транзитологічної парадигми. Демократичні транзити в країнах Центральної та Східної Європи стали центральним компонентом «третьої хвилі демократизації» С. Хантінгтона [1]. Стрімкість руйнування авторитарних структур, практична синхронність демократичних транзитів у цих країнах викликала широкий науковий інтерес.

3. Третій, сучасний етап (розпочався в кінці 1990 – х років). Загалом змістом третього періоду розвитку транзитології був аналіз неоднозначних і тривалих транзитів в деяких країнах Центральної і Східної Європи (Румунія, Болгарія, Хорватія, Македонія, Албанія, Грузія, Україна), що утворилися в результаті різкого зниження динаміки переходів певних форм проміжкових, напівавторитарних режимів.

У транзитологічній парадигмі слід виділити п'ять груп посткомуністичних трансформацій:

1. Транзит успішно завершено (Угорщина, Польща, Чехія, Словенія, Литва, Румунія). Відповідно, в цих країнах умови для трансформації були оптимальними, тут спрацював європейський фактор.

2. Транзит є незворотним (Албанія, Латвія, Македонія, Естонія та Хорватія). Це країни, де результат демократичних процесів не чіткий, але принципи демократичного управління реалізуються на практиці.

3. Транзит продовжується (Арменія, Грузія, Молдова, Монголія, Україна).

4. Транзит заблоковано (Росія, Казахстан, Киргизстан, Азербайджан).

5. Транзит не відбувся (Білорусь, Таджикистан, Узбекистан).

На першому етапі, який є переломним, започатковуються фундаментальні зміни в існуючих політичних та економічних системах, здійснюється політична трансформація вищих органів влади, відбувається встановлення демократії «згори». Ліквідується монополія однієї партії, закладаються основи демократії, виникає і зміцнює свої позиції вільна преса, формуються перші демократичні об'єднання та громадсько-політичні рухи [3].

На другому етапі трансформації відбувається закріплення демократичних процесів та інститутів на основі ухвалення нових конституцій і нових законів про вибори. Проводяться демократичні вибори, формується стала демократична коаліція – нова політична еліта. Створюється законодавча база відносин власності та підприємництва, банківська система. Здійснюється мала і середня приватизації. Відбуваються суттєві зміни в соціальній структурі на основі появи нового класу власників і підприємців [3].

Вирішення завдань другого етапу дає змогу перейти до третьої, кінцевої фази, якій притаманна політична стабілізація демократії й економічне піднесення. Демократичні процеси набувають незворотного характеру, утворюється стабільна демократична партійна система. Формується демократична культура і підприємницька традиція. Відбувається становлення системи незалежних судових органів та демократичної правової культури. Здійснюється велика приватизація. На основі значних іноземних інвестицій проводиться рес-

структуризація виробництва [3]. Відтак можна зробити висновок, що трансформація – це складний, неоднозначний і багатовимірний процес. Це підтверджують і результати сучасних західних досліджень. Так, на думку німецького вченого Р. Райсіґа, трансформацію слід розглядати як зумовлену безліччю факторів процесуальну, відкриту, самоорганізуючу еволюцію, в ході якої розвиваються своєрідні нові елементи. Її рух в цій перспективі є не запрограмованим, а конфліктним, амбівалентним за своїми специфічними результатами, невизначеним процесом змін [4, с. 236].

Щоб визначити ефективність та успішність демократичного транзиту, слід виділити критерії оцінювання демократизації:

1. Демократична виборча система. Ефективність виборчої системи на практиці, проведення регулярних вільних, прямих, справедливих виборчих циклів. Дотримання основних демократичних критеріїв – вибори є вільними і відбуваються на основі загального, рівного та прямого виборчого права шляхом таємного голосування; Мінімізація втручань у виборчі процеси, попередження та протидія фальсифікаціям.

2. Практична реалізація принципу системи стримувань і противаг у механізмі розподілу гілок влади; унеможливлення узурпації влади в руках однієї особи чи партії; відсутність у системі владних відносин принципу відстоювання кланово-олігархічних інтересів; наявність ефективного механізму юридичної відповідальності посадових осіб;

3. Високий рівень політичної культури;

4. Розвинене громадянське суспільство;

5. Впровадження механізмів ринкової економіки;

6. Вироблення практичного інструментарію ефективною антикорупційної політики;

7. Незалежність та ефективність судової гілки влади;

8. Незалежність роботи ЗМІ;

9. Розвинений середній клас;

10. «Дотримання принципу верховенства права, наскільки ефективні законодавчі органи, чи може громадянин домогтися, щоб його голос був почутий адміністративними органами або судом, чи існують справедливі процедури, що дають змогу все це здійснити» [5, с. 32].

Дослідження Д. Растоу та С. Хантінгтона, які ми аналізували раніше [6], не повністю враховували специфіку розпаду комуністичних політичних режимів 1990-х років ХХ століття. Тому в даному контексті ці моделі ми згадуємо винятково для загального розуміння демократичних транзитів у сучасній політичній політології. Проблематика аналізу демократичних транзитів на пострадянському просторі виокремлена у працях Т. Карла, Ф. Шміттера [7; 8] та К. Менгеса [9].

Аналізуючи переходи від авторитаризму до демократії в країнах Латинської Америки, Південної і Східної Європи, американські політологи Т. Карл і Ф. Шміттер [8] висунули гіпотезу про відсутність передумов для демократизації країн. Спроби пояснення причин переходу до демократії з усіх можливих (економічних, соціальних, культурних, психологічних та міжнародних) чинників до теперішнього часу не породили будь-якої загальної моделі демократизації і навряд чи будуть сприяти цьому в майбутньому, попри недавнє збільшення демократій у регіоні. Виходячи з цієї гіпотези, дослідники пропонують припинити пошук набору універсальних і ідентичних умов, які могли б пояснити присутність або відсутність демократичних режимів. Ті критерії, які раніше розглядалися в якості попередніх умов демократії, можуть трактуватися як наслідки становлення різних типів демократії. Такі критерії, як економічне зростання, справедливий розподіл доходів, зростання рівня освіченості громадян, розвиток засобів масової інформації, можна розгля-

дати як похідні стабільних демократичних процесів, а не як необхідні умови для їх існування. Вчені наголошують, що на процеси демократизації істотно впливає історична спадщина. Вони виділяють два найважливіші моменти: відносини між військовими і цивільним та державою і громадянським суспільством, які можуть створювати певні умови, що обмежують або розширюють коло можливих альтернатив [10, с. 93].

Т. Карл і Ф. Шміттер виділяють два ключові параметри демократичного транзиту:

- 1) головними акторами в процесі переходу виступають провідні маси або еліта [10];
- 2) стратегії акторів в процесі переходу полягають в силовому чи компромісному варіантах [7, с. 13].

На основі співставлення цих параметрів вчені виділяють чотири варіанти моделей демократичного переходу:

1. Модель переходу на основі укладання «пакту» – основними акторами тут виступають еліти, стратегія яких має компромісний характер. Ця модель є найбільш «безболісною». Успішно реалізована в Польщі [11].

2. Модель реформаторського переходу. Базовими акторами тут є маси, стратегія яких має компромісний характер. Ця модель за умови значної протяжності перетворень у часі не може сформувати стабільний консолідований демократичний режим. Швидка зміна політичної системи під впливом мас неможлива, а значна частина часу йде на рекрутування нової еліти і узгодження її складу з групами населення, які вимагають перетворень. Досягнення повного компромісу на практиці є складним завданням і може тривати декілька років. Ця модель реалізована у Чехословаччині [11].

3. Модель революційного переходу. Ключовими акторами тут виступають маси, що використовують силові стратегії. Ця модель не забезпечує гарантованого переходу до демократії, проте успішно реалізована в Румунії [11].

4. Модель нав'язаного переходу. Головними акторами є еліти, які використовують силові стратегії. Ця модель зазвичай не сприяє встановленню демократії. В цій моделі політична еліта втрачає інтерес до процесів, що відбуваються в країні, і переймається винятково боротьбою за владу. Довгий період часу ця модель функціонувала у країнах СРСР [12, с. 21].

Альтернативну періодизацію процесу демократичного переходу на посткомуністичному просторі запропонував К. Менгес [9]. В процесі аналізу демократичних транзитів на прикладі Чехословаччини, Польщі, Румунії, Угорщини, Болгарії та Східної Німеччини він виділив десять стадій демократичного транзиту. В кожній з досліджуваних країн демократизація здійснювалась в різні періоди і тривала від декількох місяців до року і відповідно мала таку послідовність [9, с. 65]:

- 1) поява та зростання демократичних груп;
- 2) зменшення ступеню репресивності політичного режиму;
- 3) зростання впливу реформіських груп всередині правлячої комуністичної партії;
- 4) визнання політичним режимом продемократичних груп за допомогою їх легалізації або проведення переговорів;
- 5) обіцянка політичним режимом провести вільні вибори;
- 6) проведення перших національних вільних виборів;
- 7) початковий етап виконання новообраною демократичною владою своїх обов'язків;
- 8) продовження напруженості у відносинах антидемократичних груп, що включають в себе ультранационалістів і комуністів, прихильників жорсткого реставраторського курсу і продемократичних груп;
- 9) проведення другого циклу національних виборів;

10) консолідація демократичних інститутів за умови проведення вільних і справедливих виборів [27, с. 65].

Проаналізувавши моделі демократичних транзитів Т. Карла, Ф. Шміттера і К. Менгеса, можна з упевненістю говорити, що вони не втілені повною мірою на практиці у ряді країн пострадянського простору. Перед дослідниками у порівняльній політології постає питання про те, як класифікувати і визначати типи політичних режимів та інші сутнісні характеристики демократичного транзиту. На нашу думку, досить вдалу класифікацію груп країн у рамках транзитологічної парадигми запропонував український політолог В. Кулик у статті: «20 років демократичного транзиту» [13]. Взнявши за основу концепцію «хвиль демократизації» С. Хантінгтона [1], В. Кулик виділяє групу пострадянських країн під умовною назвою «перехідна демократія» [13].

До «перехідних демократій» він відносить: Грузію, Киргизстан, Молдову, Україну (до 2010 року). Після зміни конституційно-політичного дизайну (переходу від парламентсько-президентської до президентсько-парламентської форми правління) українська модель демократії опинилась у невизначеному статусі. Однак ряд об'єктивних характеристик, генезис і тенденції політичного розвитку вказують, що Україна ще остаточно не вийшла з «перехідної демократії» [13]. Політолог дає таке визначення перехідної демократії – «це країни, що пройшли транзит від авторитарних моделей державної організації до елементів плюралістичної демократії через акції протесту, повалення влади і зміни державного правління («кольорові» революції, «шокові» події, що вплинули на якість політико-правової моделі). В основному це парламентські чи парламентсько-президентські республіки» [13].

Отже, у підсумку зазначимо, що попри повноту розкриття, проблематика дослідження демократичних транзитів сьогодні є надзвичайно актуальною у політичній науці. В умовах глобальних тенденцій демократизації на пострадянському просторі категоріальний та понятійний апарат цієї проблематики постійно вдосконалюється та модернізується, передусім це пов'язано з проведенням нових теоретичних та емпіричних досліджень. Ми з упевненістю можемо говорити про складність демократичних транзитів у конкретних країнах і необхідність базових елементів не лише для початку транзиту, а і для його успішного завершення, тобто переходу у консолідовану демократію.

Список використаної літератури

1. Хантінгтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века : Пер. с англ. Москва : Росс. полит. энцикл. (РОССПЭН). 2003. 368 с.
2. Растоу Д.А. Переходы к демократии: попытка динамичной модели. *Полис*. 1996. № 5. С. 8–15.
3. Гетьманчук М., Гришук В, Турчин Я. Особливості та фази трансформації посткомуністичних суспільств. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-8453.html>. (дата звернення 12.10.2019).
4. Райсиг Р. Исследования трансформации: достижения, насущные проблемы и перспективы. *Повороты истории. Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей*. Т. 2. Москва ; Санкт-Петербург, 2003. 354 с.
5. Райковський Б. Критерії демократизації виборчого процесу. *Вісник Центральної Виборчої Комісії*. № 1(7). 2007. С. 32–37.
6. Кополовець Р. Теоретико-методологічні засади дослідження демократичних транзитів (Д. Растоу, С. Хантінгтон, Г. О'Доннел, Ф. Шміттер). *Вісник львівського університету. Філософсько-політологічні студії*. № 21. 2018. С. 115–121.

7. Карл Т., Шмиттер Ф. Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы (Размышления по поводу применимости транзитологической парадигмы при изучении посткоммунистических трансформаций). *Полис*. 2004. № 4. С. 6–27.
8. Карл Т., Шмиттер Ф. Пути перехода от авторитаризма к демократии в Латинской Америке, Южной и Восточной Европе. *Международный журнал социальных наук*. 1993. № 3. С. 29–45.
9. Menges C.C. A Strategy to Encourage Democracy in Russia. Menges C.C., ed. *Transitions from Communism in Russia and Eastern Europe*. Lanham, N.Y., L., 1994. P. 5–8.
10. Баранов Н. Современная демократия: эволюционный подход. Балт. гос. техн. ун-т. СПб., 2007. 208 с.
11. Бродовская Е., Королев П. Демократический транзит на посткоммунистическом пространстве: подходы к определению, модели, этапы. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/demokraticheskiy-tranzit-na-prokommunisticheskom-prostranstve-podhody-k-opredeleniyu-modeli-etapy/viewer>. (дата звернення 27.12.2018).
12. Brzezinski Z. *Grand Failure: The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century*. New York: Liberty, 1989. 278 p.
13. Кулик В. 20 лет демократического транзита. URL: <https://politika.org.ua/20-let-demokraticeskogo-tranzita> (дата звернення: 4.09.2020).

DEMOCRATIC TRANSIT IN THE COUNTRIES OF THE POST-STATE SPACE: GENESIS, MODELS, STAGES

Mykola Vegesh

*Uzhhorod National University,
Faculty of Social Sciences,
Department of Political Science and Public Administration
Universytetska str., 14, 88000, Uzhhorod, Ukraine*

Roman Kopolovets

*Uzhhorod National University,
Faculty of Social Sciences,
Department of Political Science and Public Administration
Universytetska str., 14, 88000, Uzhhorod, Ukraine*

The article analyzes the concept of democratic transit in modern political science, describes and analyzes the main models and stages of democratic transformations in the post-Soviet space. The main emphasis is on identifying models in countries undergoing transit and in the process of democratic consolidation or moving towards it. The commonality and scale of development trends of post-Soviet countries undergoing the process of democratic transition are analyzed in the framework of one of the areas of political science, called “transitology”. This direction studies political transformation as an integral part of transit, which is mainly a qualitative change in the institutional and socio-cultural mechanisms of the political regime. Modern transitologists distinguish two main positions on the study of transformation processes: the first studies the “transition period” as such, and first of all it is associated with the concept of “transition”; the second considers directly the model of “transitional society”, ie, the transformation of the political regime – “transformation”. It should be noted that the theoretical and methodological foundations of transitology were initially based on provisions that do not fully correspond to the diversity of democratic transitions. In particular, these are the principles of universality, globality, linearity of vectors of democratic transition (scientists began to review the so-called typical phases of transition). In addition,

significant changes that took place in the late twentieth century, including in the post-Soviet space, showed that the concept of uncertainty in the transition period is not always associated with democratic consolidation, as the transformation of political regimes could not be aimed at democratic development, and to strengthen authoritarian tendencies. The processes of democratic transit testify to the complexity and ambiguity of the establishment of democracy and confirm the conclusions of Western researchers that the democratic transits of the “third wave” in most cases did not end with the creation of consolidated democratic regimes. The practice of transformations shows that authoritarian regimes are being revived in a large part of the post-Soviet space (especially in the early 1990s). All this raises serious questions for political scientists about the reasons for the success or failure of democratic transit.

Key words: transit, democracy, transition, post-Soviet space, models of democratic transits.

УДК 327.88(470+571+477)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.33.13>

ІНСТРУМЕНТИ ГІБРИДНОГО ВПЛИВУ РОСІЇ: ДО ПРОБЛЕМИ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ

Леся Дорош

*Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут гуманітарних і соціальних наук,
кафедра політології та міжнародних відносин
вул. Степана Бандери, 12, 79013, м. Львів, Україна*

Богдана Воят

*Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут гуманітарних і соціальних наук,
кафедра політології та міжнародних відносин
вул. Степана Бандери, 12, 79013, м. Львів, Україна*

Проаналізовано та систематизовано арсенал гібридного впливу, що стає ключовим компонентом внутрішньо- та зовнішньополітичної діяльності багатьох держав та особливо визнається за Російською Федерацією. Йдеться про те, що у рамках реалізації стратегії Росії, спрямованої на відновлення статусу наддержави, що впливає з імперської сутності російської державності, логіки її історичного розвитку, об'єктивних характеристик її соціально-економічного, політичного, культурного та ідеологічного життя, важливе місце займають інструменти «гібридного впливу», які потребують наукового опрацювання та систематизації. Доводиться актуальність комплексного дослідження інструментів гібридного впливу РФ, що посилять подальші дослідження сучасних проявів гібридної війни та механізмів подолання їхніх деструктивних наслідків. Стверджується, що вміле застосування сучасних інструментів і технологій гібридного впливу дозволяють державі (у нашому випадку РФ) досягнути своїх зовнішньополітичних цілей на міжнародній арені. За допомогою складної багаторівневої системи таких засобів держава може вирішити низку завдань тактичного і стратегічного характеру на міжнародному рівні. Проаналізовано інструменти гібридного впливу, застосовувані Росією, які систематизовано у межах декількох напрямів: економічного, медійного, соціального, культурного, наукового й освітнього, «церковної дипломатії», спортивного, міграційного тощо. Стверджується, що гібридна активність РФ у міжнародному середовищі є контрпродуктивною та деструктивною. Наголошено, що м'який вплив РФ є значно політизованим, а відповідно, набуває характеристик гібридності та проявляється через активізацію та застосування комплексу інструментів і ресурсів, які виявляють свою дієвість у сучасному світі в контексті глобалізації.

Ключові слова: Російська Федерація, м'яка сила, гібридна війна, Україна, церковна дипломатія, пропаганда, система інструментів гібридного впливу.

Впродовж довгого часу основним визнаним засобом міжнародного позиціонування та досягнення цілей міжнародних акторів, головно національних держав, була їхня військова міць. Гіркий досвід двох світових воєн і подальших кровопролитних конфліктів у різних регіонах світу став свідченням того, що прямих військових конфліктів між країнами уникнути неможливо. Однак у процесі зростаючої взаємозалежності на глобальній арені та появи нових державних інтересів, які важко досягнути лише за допомогою військової сили, виникає необхідність інтенсивнішого застосування в міжнародній політиці несилових методів. Сьогодні для пояснення використання останніх часто використову-

ється поняття «м'яка сила», що виступає одним із найважливіших політичних ресурсів та інструментом реалізації зовнішньополітичного курсу держави. Цей концепт виявився затребуваним в світі, про необхідність працювати над збільшенням «м'якої сили» говорять політичні лідери провідних країн світу, в т. ч. й Російської Федерації.

У своїй найбільш відомій роботі Дж. Най «М'яка сила: засоби досягнення успіху у світовій політиці» (*Softpower: the means to success in world politics*), виданій у 2004 р., науковець визначив «м'яку силу» як здатність держав (та інших акторів) досягати своїх цілей через привабливість держави, не вдаючись до погроз, підкупу або насильства [14, с. 1]. Тож ключовими її характеристиками є ненав'язування (протилежна сторона повинна сама зробити вибір), увага до інтересів іншого, орієнтованість на довгострокову взаємодію з партнером (партнерами), створення та розширення довірливих, партнерських відносин. Разом із популяризацією концепту «м'якої» сили особливо поширюється і дослідження «гібридного впливу», «гібридної війни», які можуть «ховатися» за позитивним трактуваннями «м'якої» сили. У цьому разі вже йдеться про аспект пропаганди, тобто використання нав'язування (примусу, головно інформаційного, чи інформаційно-психологічного), а також застосування різних видів стимулювання (винагороди), про увагу до власних інтересів, націленість на короткостроковий результат, використання маніпулятивних стратегій, відсутність фокусу на формуванні довірливих відносин тощо.

Арсенал гібридного впливу стає ключовим компонентом внутрішньо- та зовнішньополітичної діяльності багатьох держав, особливо визнається за Російською Федерацією (РФ). Зрештою, загальноприйнято стверджувати, що сьогодні російсько-українські відносини відбуваються за умов гібридної війни, яка головно проявляється у тому, щоб завдяки гібридним інструментам зламати опір України російській агресії та відновити мир у нашій державі на умовах Кремля [10].

У рамках реалізації стратегії Росії, спрямованої на відновлення статусу наддержави, що випливає з імперської сутності російської державності, логіки її історичного розвитку, об'єктивних характеристик її соціально-економічного, політичного, культурного й ідеологічного життя, важливе місце займають інструменти «гібридного впливу», які потребують наукового опрацювання та систематизації. Тож актуальним є комплексне дослідження використання Російською Федерацією інструментів гібридного впливу як ефективного інструментарію просування інтересів цієї держави на міжнародній арені, а також поширення її впливу на близьке зарубіжжя. Варто відзначити, що аналіз використання таких інструментів є особливо актуальним із погляду дослідження вірогідності їх застосування у формуванні стратегії довгострокового зовнішнього впливу РФ, а також пошуку механізмів протистояння деструктивному гібридному впливу та його наслідкам.

Мета статті – дослідити та систематизувати ключові інструменти та механізми реалізації гібридного впливу РФ у контексті змінюваного міжнародного середовища та ролі в ньому жорстких і м'яких засобів впливу.

Сьогодні успіх країни визначається не тільки економічними факторами, військовою міццю та / або наявністю природних ресурсів, а й компонентами її «м'якої сили» у специфічному її трактуванні. Тож феномен гібридного впливу та інструментів гібридної війни є особливо цікавим для дослідників та аналітиків. В основу цього дослідження покладено передусім роботи, у яких аналізується особливості проведення зовнішньополітичного курсу Російської Федерації на сучасному етапі, проявів м'якої сили та гібридності у його реалізації. Такі вчені як, Н. Попеску [15] Р. Бауер [7], К. Паллін [16], І.М. Бурлініна [1] проаналізували міжнародну діяльність Російської Федерації, характер її відносин з іншими державами, особливості її історичного розвитку і політичної культури, фор-

мування зовнішньополітичного курсу. Роботи авторів можуть бути корисні для характеристики основних зовнішньополітичних цілей і використання інструментів м'якої сили Російської Федерації, оскільки дають багатий фактологічний матеріал у галузі країнознавства, історії та політики Росії. Окрім цього, теоретичну основу дослідження становлять роботи, у яких аналізуються форми та механізми застосування гібридного впливу Російською Федерацією, особливості національної специфіки розуміння такого впливу тощо. Наприклад, А.В. Торкунов розглядає питання використання потенціалу привабливості освіти як інструменту «м'якої сили», дає оцінку світовій освіті як одному з важливих складників зовнішньої політики держав [6]. Праці А. Огневої [5], Е. Громогласової [2] присвячені дослідженню неурядових акторів міжнародних відносин – політичних фондів, російських неурядових гуманітарних і культурних організацій, у них розглянуто механізм реалізації державної політики щодо формування привабливого образу країни через організацію різних програм студентського і культурного обміну. Використанню інструментів м'якого впливу у вузькій сфері – освітній і науковій політиці Російської Федерації – присвячені дослідження Н. Маркушиної та О. Церпіцької, які проаналізували роль Олімпійських і Параолімпійських ігор у Сочі в контексті зміцнення російської м'якої сили [3]. Закордонні науковці більш критично дивляться на реалізацію м'якої сили РФ, аніж їхні російські колеги. Наприклад, В. Кітінг [9] у своїх роботах погоджується із твердженням, що в Росії викривлене розуміння м'якої сили, волонтаристський і ненасильницький характер цієї «м'якої» форми впливу досі не був повністю усвідомлений відповідними верствами російської еліти. Отож, аналіз джерельної бази та стану дослідження особливостей використання інструментів гібридного впливу РФ актуалізує необхідність систематизованого їх розгляду, що посилить подальші дослідження сучасних проявів гібридної війни та механізмів подолання їхніх деструктивних наслідків.

Уміле застосування сучасних інструментів і технологій гібридного впливу дозволяють державі (у нашому випадку РФ) досягнути своїх зовнішньополітичних цілей на міжнародній арені. За допомогою складної багаторівневої системи таких засобів держава може вирішити низку завдань тактичного і стратегічного характеру на міжнародному рівні. Йдеться про гуманітарний вплив на інші суспільства та політичні еліти, використання економічних, культурних, освітніх, а також інформаційних інструментів. Серед них ключовими є інформаційно-пропагандистські, політтехнологічні.

Загалом інструменти гібридного впливу, застосовувані Росією, можна систематизувати у межах декількох напрямів:

1. *Економічний напрям*: економічні проекти («Петербурзький економічний форум», «Гайдарівський форум» та ін.), мета яких – показати, що в Росії існує сприятливий інвестиційний клімат, сформувати уявлення про країну як про стабільного та надійного партнера та покращити економічну співпрацю на глобальній арені.

2. *Медійний напрям*: медійні інструменти – міжнародний канал RT («RussiaToday»), «Russia Profile», «Відкрита Росія», спільні проекти МЗС і РІА «Новости», МІА «Россія сьогодні». В Україні активними носіями кремлівських наративів є українські ЗМІ, пов'язані із проросійськими політичними та бізнес-групами, або такими, що їхні власники невідомі.

3. *Соціальний напрям*: використання традиційних, але одночасно дієвих інструментів покращення іміджу держави у світі. Російська Федерація бере участь у багатьох міждержавних соціальних проектах: від програм по боротьбі з наркоманією і СНІДом до гуманітарної допомоги країнам, які зазнали стихійних лих.

4. *Культурний, науковий та освітній напрям*. Класичним прикладом використання інструментарію у цій сфері є діяльність Росспівробітництва, представленого

у 80 країнах світу із 93 представництвами: 69 російських центрів науки і культури (з них 8 відділень Російського центру культури і науки) у 61 країні, 24 представники Агентства у складі посольств у 22 країнах; поширення книг із російської мови, літератури та культури в бібліотеках зарубіжних країн (акція «Російська книга – в дар!» з 2011 р. дотепер у 76 іноземних державах). Враховуючи те, що за кордоном досі пам'ятають про успіхи радянської космонавтики, спорту і балету, сучасна Росія, у свою чергу, активно застосовує гібридний інструментарій у цих сферах, змушуючи не забувати про минулі досягнення й активно підсилює їх новими зверненнями в культурі, науці й активним міжнародним співробітництвом у вищевказаних сферах. Окрім цього, слід згадати і про проект «свята»: створення подій і надання їм офіційного статусу політично-суспільних заходів високого рівня, а далі – організація в їхніх рамках зустрічей із лідерами світових держав (наприклад, святкування Дня Перемоги тощо). Щодо освітніх програм для іноземців, то йдеться про виділення квот на навчання іноземних громадян у російських освітніх організаціях за рахунок коштів бюджету (15 000 квот щорічно, із 2008 р. дотепер); науково-освітню програму з питань безпеки для молодих фахівців держав – членів ОДКБ і країн СНД «Академія ОДКБ» (з 2013 р. донині); індивідуальні наукові стажування російськомовних студентів, аспірантів і викладачів, котрі займаються дослідженням питань російської зовнішньої політики (з 2013 р. дотепер); підготовка національних кадрів для зарубіжних країн у російських освітніх установах (297 стипендій щорічно, з 2008 р. донині) [7]. Для реалізації проектів у цих сферах залучаються неурядові організації, залежні від Кремля медіа, провайдери, громадські ініціативи тощо.

5. *Інструменти «церковної дипломатії»*: позиціонування російського патріарха Кирила не лише як релігійного діяча і глави РПЦ, а головно як громадського дипломата із завданням підготовки політичного діалогу Росії та інших країн. Особливо помітний його вплив на пострадянські країни, де РПЦ все ще має свої відгалуження та поширює волю Кремля. Важливу роль також відіграють релігійні саміти всесвітнього рівня, що відбуваються в російській столиці. На них обговорюються не лише питання релігії, а й інші проблеми сучасності: епідемії, поширення зброї масового ураження, тероризм, екстремізм, голод, бідність, наркоманія, екологія тощо. РПЦ створює ідеологічну основу, яка використовується адміністрацією В. Путіна у відносинах із ближнім зарубіжжям, а також країнами, що розглядаються Росією як частина сфери геополітичного впливу Кремля.

6. *Спортивний напрям*: одне з основних бажань Росії в цій сфері – це можливість стати центром проведення найбільш гучних і популярних спортивних заходів всесвітнього масштабу, які дають можливість державі продемонструвати успішність політичної, економічної, соціальної та культурної сфер, залучити туристів і кваліфікованих робітників: Олімпіади в Сочі – 2014, універсиади Казань – 2013, Чемпіонату світу з футболу – 2018, чемпіонатів світу або ж Європи тощо. Варто сказати, що на авторитет країни спорт безпосередньо впливає і через досягнення спортсменів, тому велику увагу Росія звертає і на досягнення своїх спортсменів, намагаючись якомога частіше займати першість і роблячи все для цього можливе (надання закордонним атлетам громадянства Росії) і неможливе, використовуючи нелегальні у спортивному світі медичні засоби, але отримуючи осуд всього світу і ганебні для своїх спортсменів умови участі в міжнародних змаганнях [4].

7. *Міграційний напрям* (через МЗС Росії та Росспівробітництво): видача російських паспортів жителям Придністровської Молдавської Республіки, Південної Осетії, Абхазії, окупованих частин Луганської та Донецької областей України; програма добровільного переселення російських співвітчизників, які проживають за кордоном, у Російську Федерацію (із 2002 р. дотепер).

Підсумовуючи, слід зазначити, що Росія володіє величезним потенціалом для посилення її гібридного впливу, враховуючи всі вищевказані інструменти та механізми. Росія володіє низкою конкурентних переваг у сфері м'якого впливу, включаючи елементи історико-цивілізаційної спадщини. Це російська мова як мова міжнародного спілкування, культурні досягнення всесвітнього значення, унікальний і універсально значимий ціннісний комплекс православної традиції. До переваг належать ефективна діяльність профільних організаційних структур державного та недержавного типів – «Росспівробітництво», фонд «Русский мир» тощо, які сьогодні працюють задля поширення російської мови та російських інтернет-проектів у глобальній мережі, зарубіжне мовлення російського англomовного каналу, організація в Росії подій, що мають загальносвітову значимість – Олімпіади, Чемпіонату світу з футболу, найбільших міжнародних дипломатичних форумів тощо. Над зміцненням російської м'якої сили працюють створені експертні майданчики й аналітичні центри, такі як: Російська рада з міжнародних справ, Міжнародний дискусійний клуб «Валдай», Фонд підтримки публічної дипломатії імені О.М. Горчакова. РФ також була виконана успішна робота по розширенню російського гуманітарної присутності у світі. Російське керівництво посилює російську присутність у глобальному інформаційному просторі: створений міжнародний канал RT («RussiaToday»), активізовано міжнародне мовлення оновленого агентства «Россия сегодня», запущений новий мультимедійний інформаційний центр «Супутник». Проте на ділі активність російських ЗМІ у міжнародному інформаційному полі межує із пропагандою і, по суті, є контрпродуктивною та деструктивною у вимірі гібридності.

Варто наголосити, що м'який вплив РФ є значно політизованим, а відповідно, набуває характеристик гібридності та проявляється через активізацію та застосування комплексу інструментів і ресурсів, які виявляють свою дієвість у сучасному світі в контексті глобалізації, проте у світлі ворожої та ізоляційної політики РФ залучення інструментів громадської дипломатії досягнуло б набагато більших результатів. Сьогодні Росія для більшості західної громадськості залишається авторитарною, загарбницькою та корумпованою країною на чолі з диктатором. У випадку України пріоритетною метою застосування гібридних тактик Росією, як і раніше, залишається збереження і розвиток російськомовного простору вздовж кордонів Російської Федерації на основі «прийняття» аудиторією України факту спільності багатовікової історії, спільного сьогодення і майбутнього, заснованого на економічній, політичній і культурній взаємозалежності двох держав. Для цього використовується комплекс інструментів гібридного впливу, дослідження яких має важливе значення для попередження та подолання деструктивних впливів у межах гібридної війни, що триває.

Список використаної літератури

1. Бурлинова Н. Концепция внешней политики – 2016 и «Мягкая сила» России. *Евразийские исследования*. 2016. № 8. С. 67–74. URL: <http://www.picreadi.ru/koncepciyavneshney-politiki-2016-i-myagkaya/>.
2. Громовласова Е. Гуманитарная составляющая во внешней политике государства. *Экономическое развитие России*. 2017. № 4. С. 31–40. URL: <https://www.imemo.ru/files/File/ru/dis/2018-004-Gromoglasova-DIS.pdf>.
3. Маркушина Н.Ю., Церпицкая О.Л. Олимпийские и Паралимпийские зимние игры в Сочи, как аспект «мягкой силы». *Ученые записки университета им. П.Ф. Лесгафта*. 2014. № 10. С. 89–93. URL: <http://lesgaft-notes.spb.ru/files/10-116-2014/p89-93.pdf>.
4. Наумов А. «Мягкая сила» и внешнеполитический имидж Российской Федерации. *Сетевое издание Центра исследований и аналитики Фонда Исторической перспек-*

- тивы. 2015. № 12. С. 12–23. URL: http://www.perspektivy.info/rus/gos/magkaja_sila_i_vneshnepoliticheskij_imidzh_rossijskoj_federacii_2015-03-30.htm.
5. Огневая А.В. Методы и формы реализации внешнеполитических интересов в гуманитарной сфере. *Вестник Томского государственного университета*. 2001. № 11. С. 115–118. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/politicheskie-fondy-frg-i-ih-vklad-v-razvitie-mezhdunarodnogo-dialoga>.
 6. Торкунов А. Образование как инструмент «мягкой силы» во внешней политике России. *Вестник МГИМО Университета*. 2014. № 5. С. 23–27. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/obrazovanie-kak-instrument-myagkoj-sily-vo-vneshnej-politike-rossii/viewer>.
 7. Bauer, Ryan. Russia's Soft Power Development in the 21st Century. *Small Wars Journal*. 2017. № 1. P. 89–108. URL: <https://smallwarsjournal.com/jml/art/russia's-soft-power-development-in-the-21st-century>.
 8. Gatov, Vasily. Talk With Russia: Public Diplomacy for the 21st Century. 2008. URL: <http://www.lse.ac.uk/iga/assets/documents/research-and-publications/How-to-talk-with-Russia-Public-Diplomacy-for-the-21st-Century-3.pdf>.
 9. Keating, Vincent C. Understanding Russian soft power. *Department of Political Science and Public Management*. 2018. № 4. P. 199–216. URL: https://www.sdu.dk/en/cws/cws_activities/2018/understanding+russian+soft+power/.
 10. Kiseleva, Yulia. Russia's Soft Power Discourse: Identity, Status and the Attraction of Power. *Political Studies Association*. 2015. № 35. P. 313–329. URL: <https://www.uscpublicdiplomacy.org/sites/uscpublicdiplomacy.org/files/Kiseleva-2015-Politics.pdf>.
 11. Kragh, Martin & Åsberg, Sebastian. Through Russian's public diplomacy and active measures. 2017. URL: <https://www.dnevnik.bg/file/2898174.pdf>.
 12. Marcel, Van Herpen. Putin's Propaganda Machine: Soft Power and Russian Foreign Policy. *Rowman & Littlefield*. 2017. № 2. P. 29–34. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Putin_s_Propaganda_Machine.html?id=VmI8rgEACAAJ&redir_esc=y.
 13. Melissen, Jan. The New Public Diplomacy: Soft Power in International Relations. 2005. URL: http://culturaldiplomacy.org/academy/pdf/research/books/soft_power/The_New_Public_Diplomacy.pdf.
 14. Nye, Joseph. Soft Power: The Means to Success in World Politics. *Belfer Center*. 2004. № 5. P. 32–43. URL: https://www.belfercenter.org/sites/default/files/legacy/files/joe_nye_wielding_soft_power.pdf.
 15. Popescu, Nicu. Russia's Soft Power Ambitions. Centre for European URL: <https://www.files.ethz.ch/isn/27129/pb115.pdf>.
 16. Vendil Pallin C., Oxenstierna, S. Russian Think Tanks and Soft Power. *Defence Analysis Division*. 2017. № 4. P. 51–67. URL: <https://www.foi.se/rest-api/report/FOI-R--4451--SE>.

INSTRUMENTS OF RUSSIA'S HYBRID IMPACT: TO THE PROBLEM OF SYSTEMATIZATION

Lesia Dorosh

*Lviv Polytechnic National University,
Institute of Humanitarian and Social Sciences,
Department of Political Science and International Relations
Stepana Bandery str., 12, 79013, Lviv, Ukraine*

Bohdana Voiat

*Lviv Polytechnic National University,
Institute of Humanitarian and Social Sciences,
Department of Political Science and International Relations
Stepana Bandery str., 12, 79013, Lviv, Ukraine*

The arsenal of Russia's hybrid impact has been analyzed and systematized. It is becoming a key component of the internal and foreign policy of many states and is especially recognized by the Russian Federation. The point is that in the framework of Russia's strategy aimed at restoring the status of a superpower, which follows from the imperial essence of Russian statehood, the logic of its historical development, the objective characteristics of its socio-economic, political, cultural and ideological life, tools of hybrid influence of the Russian Federation has become very important, requiring scientific processing and systematization. The relevance of a comprehensive study of the tools of hybrid influence of the Russian Federation has been proved, which will strengthen further research of modern manifestations of hybrid warfare and mechanisms for overcoming its destructive consequences. It is argued that the skillful use of advanced tools and technologies of hybrid influence allow the state (in this case, Russia) to achieve its foreign policy goals in the international arena. With such a multi-level system of the tools, the state can solve a number of tactic and strategic tasks at the international level. The tools of hybrid influence used by Russia have been analyzed. They can be systematized within several areas: economic, media, social, cultural, scientific and educational, "church diplomacy", sports, migration, etc. It is alleged that the hybrid activity of the Russian Federation in the international environment is counterproductive and destructive. It is emphasized that the soft influence of the Russian Federation is significantly politicized, and accordingly, such influence acquires the characteristics of hybridity and is manifested through the activation and application of a complex of tools and resources that are effective in the modern world in the context of globalization.

Key words: Russian Federation, soft power, hybrid warfare, Ukraine, church diplomacy, propaganda, system of tools of hybride impact.

УДК 32.329

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.33.14>

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЗА УМОВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ: ДИЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Василь Климончук

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,
факультет історії, політології і міжнародних відносин, кафедра політології
вул. Шевченка, 57, 76025, м. Івано-Франківськ, Україна*

У статті здійснено політологічний аналіз кризових явищ у політичній сфері України, зокрема кризи «національної ідентичності», як її окреслюють керовані мас-медіа і значна частина політичних аналітиків, науковців, експертів, визначаються об'єктивні параметри цієї кризи, показуються можливі «кризові сценарії» розвитку зазначеного феномену у разі збереження виділених негативних тенденцій. Розглянуто проблему ідентичності, яка висвітлюється у працях представників найрізноманітніших концептуальних напрямів, котрі досліджують «національну ідентичність», ідеал – типовий зразок її відтворення, формування, розвитку. З'ясовано, чи існує оптимальна «історична і політична норма» її збереження і трансформацій, що гарантує відсутність у перспективі деструктивних політичних процесів в Україні.

Досліджено, що структурно кризу української ідентичності можна порівняти із кризами в розвинених європейських країнах, попри те, що в них інколи сильніше діють дещо інші фактори: не завжди контрольована міграція в європейські країни, зіткнення загальноєвропейських інтеграційних і національних цінностей тощо. Констатовано, що сутність кризи національної ідентичності в європейському масштабі за структурними параметрами багато в чому є аналогічною кризі в Україні. Якщо Україна болюче переживала розпад СРСР і «соціалістичного табору», то Західна і Центральна Європа, заперечуючи проамериканську «західність» і прагнучи більшої самостійності в НАТО, болісно шукає свій сучасний історичний проєкт, незалежний від США, який не підірвав би основ європейської безпеки та національної ідентичності. Європа прагне знову відкрити себе у новій якості, як і Україна, яка змушена не тільки відкривати себе у новій якості «європейської нації», а й шукати стратегії національної безпеки, щоб у цій якості себе зберегти.

Розглянуто суспільно-політичні процеси в Україні за умов російсько-української війни й основні світоглядні передумови російської агресії проти України. Прогнозовано концепт майбутнього української нації за умов сучасних геополітичних викликів.

Ключові слова: ідентичність, національна ідентичність, деструктивність політичних процесів, європейська ідентичність, криза ідентичності, національні цінності, стратегії національної безпеки, геополітичні виклики.

Постановка проблеми. Політичні процеси сучасної України, які характеризуються безпрецедентною конфліктогенністю і побудовані на основі мовних, релігійних, історичних, політичних, соціокультурних, етнічних та інших ціннісних вподобань, впливають на конфлікт ідентичностей. За умови воєнної агресії на окремих територіях Донецької та Луганської областей та окупації Криму російськими військами проблема ідентичності набула більш виражених і деструктивних форм. Питання, що раніше виражали риторичний характер, стали основою конфлікту й умовною причиною збройного вторгнення, а саме уявний розподіл на «свої / чужі», «вони / ми», «порятунок своїх» були використані як підстава до дій і втручання.

Новітні виклики, які маніпулюють свідомістю громадян, постають під час виборчих кампаній представників низки політичних сил, котрі через програмні ідеологеми формують деструктивну пропозицію щодо федералізації України, відмови від євроінтеграційного вибору, позитивного ставлення до країни агресора, дискредитації влади щодо її спроможності. Не менш агресивною є діяльність керованих ЗМІ, що пропагують міфічні ідеї та несуть інформаційний розкол у суспільстві.

Маніпуляції суспільною свідомістю утруднюють демократичні зміни, гальмують процеси укріплення інститутів української державності, унеможливають консолідацію еліти й самоорганізацію всього суспільства на демократичних засадах. Реальною загрозою є те, що замість єдиного, соборного й цілісного суспільства може з'явитися суспільство контрідентичностей із притаманною йому політичною та ціннісною «ксенофобією» і, відповідно непрогнозованими перспективами [1, с. 5].

На основі аналізу кризи національної ідентичності в Україні через співвіднесення «локального» й «універсального» (Україна – Світ, Європа, Євразія), конфлікту й інтеграціоністських сценаріїв (західний вектор, «багатовекторність», східний вектор) та ізоляціоністських концепцій «повного нейтралітету» показується, що й «похід» у Європу, і багатовекторність, і «повний нейтралітет» за сучасних умов мало здійсненні. Що ж стосується «східного» інтеграціоністського сценарію, то його історична безперспективність для України полягає у непрорахованій підключеності до несумісного з інтересами України як незалежної держави історичного проекту, оскільки неоімперська доктрина Росії (офіційно проголошена) заснована на принципах і цінностях, протилежних тим, які домінують в українському соціумі. Однією з національних небезпек для України є невщухаюча дискусія між прибічниками концепції політичної (або громадянської) нації й етнічної моделі нації, «спрацювала» чи «не спрацювала» національна ідея тощо. Ми дотримуємося позиції підтримки теорій політичної (або громадянської) нації, яка ефективно працює в багатьох країнах світу, особливо поліетнічних. Теорія української політичної нації є протилежною «радянському проекту»: вона пропонує шлях «втягування» різних рівноправних етносів, які проживають в Україні, в орбіту українства як «спільного проекту», української мови та культури як провідних, але рівних із іншими; зорієнтована на створення міцної держави без етнічних конфліктів.

Із проаналізованих сценаріїв формування національної ідентичності в Україні (і загроз її національній безпеці у вигляді потенційного розколу країни) у формі сценарію «етнічної нації» можна зробити висновок, що вихід за межі зазначеного сценарію можна знайти на шляхах усвідомлення того факту, що, по-перше, дзеркальна симетричність згаданих нами двох сценаріїв пов'язана з тим, що обидва вони виступають похідними від інтеграціоністських стратегій, і, по-друге, реалізація сценарію української політичної нації залежить не від гіпотетичного третього шляху, а від політичної волі влади з реалізації стратегії підпорядкування інтеграціоністського проекту (або проектів) «національної ідентичності» (а не навпаки). Сказане означає, що інтеграціоністський проект прямо впливає з реалізації універсального компонента «національної ідеї», тобто того, яким чином «нація» консолідується у межах глобального «історичного часу» і бачить себе у межах «Великої Історії», як держава підтримує громадянина (а не «етнічну фігуру»), незалежно від його етнічної належності, а він – державу [2, с. 70–71].

Вибір же цього універсального виміру не пов'язаний із протиставленням «етнічна нація / політична нація» (це протиставлення перебуває на рівні «локального» виміру), дискусіями, інколи безплідними, але лежить на рівні більш глибинних «метафізичних» передумов.

Необхідно враховувати, що суспільний організм є настільки складною живою системою, що не може змінитися в одну мить, оскільки демократичні перетворення повинні бути не тільки інституалізовані, але, найголовніше, повинні усвідомлюватися більшою частиною населення. Кардинальні суспільні зміни пов'язані не тільки з утворенням нових політичних демократичних інститутів, але й із їхньою ефективністю, їхнім впливом на конкретні долі мільйонів людей зі своїми проблемами та можливостями знайти себе в новому демократичному суспільстві та прийняти його.

Криза ідентичності в системах, що трансформуються, особливо в її затяжному варіанті, несе реальну загрозу повернення до застарілих політичних форм та інститутів, зростання сепаратизму, аж до розпаду держави, громадянського протистояння і непокори. Вона є своєрідною точкою біфуркації суспільного розвитку і може супроводжуватися тривалими та виснажливими для суспільства «війнами за ідентичність», може бути значною перешкодою суспільної стабілізації та єдності суспільства щодо цінностей і цілей його розвитку [3, с. 5–6].

Таким чином, через розуміння політичної ідентичності як найважливішого ресурсу суспільного розвитку, як каталізатора суспільних змін можна стверджувати, що процес політичної ідентифікації відіграє основну роль в об'єднанні зусиль людей для вирішення суспільно значущих завдань, у забезпеченні життєдіяльності політичних інститутів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оскільки категорія «ідентичність» є міждисциплінарною категорією, у соціогуманітарному знанні (філософії, психології, соціології, культурології, етнології та ін.) накопичено широкий пласт концептуальних підходів до її визначення. Політологічний аналіз ідентичності наведено у роботах Г. Беста, З. Брандта, Е. Еріксона, Ж. Дерріда, М. Кастельса, К. Касторіадіса, Е. Сміта, А. Степана, Д. Стоукса, Б. Страта, І. Тимофєєва, А. Турена, Ф. Фукуями, Ю. Хабермаса, С. Хантінгтона, Ф. Черутті та ін.

Аналіз політичної ідентичності в зарубіжній і вітчизняній літературі дозволив визначити основні напрями в дослідженні політичної ідентичності, виявити найбільш актуальні акценти та тенденції. Продуктивне дослідження особливостей і закономірностей становлення ідентичності як ціннісної основи світогляду можливе в контексті наукових пошуків у сфері соціокультурного аналізу культури повсякденності (П. Бурдьє, І. Гофман, Е. Грусель, Г. Зіммель, А. Шютц), проблеми ментальності та менталітету (Г. Гачев, А. Гуревич, М. Каган, К. Соколов, Ю. Солонін), ідентифікації та самоідентифікації (М. Бердяєв, Н. Лоський, В. Розанов, Е. Трубіна) [4, с. 437].

Також велику увагу аналізу концепту політичної ідентичності приділено в роботах українських авторів: А. Астаф'єва, Т. Воропай, О. Добржанської, О. Картунова, А. Колодій, А. Калакури, М. Кармазіної, Л. Нагорної, Г. Палій, Н. Паніної, О. Рафальського, М. Розумного, З. Семчука, М. Степико, Ю. Тищенко, М. Юрія, Л. Шимченко та ін.

Постановка завдання. В основі наукових розвідок лежить розуміння політичної ідентичності як найважливішого ресурсу суспільного розвитку, як каталізатора суспільних змін. Стверджується, що процес політичної ідентифікації відіграє основну роль в об'єднанні зусиль людей для вирішення суспільно значущих завдань, у забезпеченні життєдіяльності політичних інститутів. Тому основною **метою дослідження** стали: аналіз стану політичної ідентичності в сучасному українському суспільстві як реальності та як наукової проблеми; виявлення основних суперечностей політичної ідентичності українців, природи та чинників їхнього формування; визначення перспектив і стратегії становлення колективної загальнодержавної ідентичності на основі демократичної консолідації українських громадян, протистояння військовій агресії та сучасним геополітичним викликам.

Виклад основного матеріалу. З появою незалежної національної держави виникла потреба українського суспільства в консолідованій політичній ідентичності, розвиток якої вимагав зміцнення внутрішньої єдності населення за допомогою конструювання нової моделі ідентичності, здатної замінити колишню радянську. Невизначеність загальнонозначущих цілей (особливо у 90-х рр.), поліетнічність населення України, наявність регіональних соціокультурних відмінностей, труднощі трансформаційних процесів і реформ, відсутність спільних пріоритетів у питаннях внутрішньої та зовнішньої політики в українському політикумі й у суспільстві загалом загальмували процес консолідації громадян України.

Характерною особливістю процесу формування загальнонаціональної ідентичності було те, що український етнос до 1991 р. не мав своєї реальної незалежної державності. Тому формування політичної ідентичності почалося з консолідації українського етносу як ядра політичної нації, що було абсолютно логічним та історично виправданим.

Як справедливо зауважує Е. Вілсон: «Українську ідентичність ще треба «перебудувати», відокремивши її від інших національних історій, із якими пов'язувалося життя українців протягом сторічч – російської, радянської, польської, угорської тощо» [5, с. 378].

Формування політичної нації за допомогою етнічного націоналізму було характерним практично для всіх колишніх республік СРСР. Культура титульного етносу, мова, національні символи виступали потужним політичним ресурсом, істотним чинником легітимації нових політичних режимів. На думку Ернеста Геллнера, націоналізм і національну ідентичність у колишніх радянських республіках (крім Росії) можна охарактеризувати як «заморожені». Вони були законсервовані радянською інституційною структурою, світовою економікою і політикою, а після розпаду СРСР розвивалися за моделлю націоналізму «другого етапу», тобто кінця XIX ст., якому і був притаманний підхід до політичної спільноти в термінах «одна держава – одна нація» [6, с. 69].

Можна стверджувати, що політична ідентичність громадян України в роки незалежності формувалася відповідно до соціально-економічних і політичних умов, повноцінно відображаючи їхній зтяжний і суперечливий характер, демонструючи хворобливий стан українського суспільства. Сьогоднішній стан політичної ідентичності в Україні більшістю аналітиків характеризується як «криза», зумовлена комплексом специфічних чинників формування політичної ідентичності та її особливими проявами, які притаманні саме українському суспільству. Одним із чинників кризи політичної ідентичності в Україні була криза радянської держави, її ідеології, концепції, що склалася в суспільстві. Тоталітарний метод управління процесом формування радянської ідентичності ефективно використовував всі наявні засоби і методи: марксистсько-ленінську ідеологію, освіту, ЗМІ, дисциплінарні, метод «залізної завіси» тощо. Зусиллями керівництва держави й компартії радянська ідентичність витіснила ідентичність релігійну й етнічну. Слід також зазначити, що більшість радянських людей почувалися цілком комфортно за цих умов, тому що не знали іншого життя (виїзд за кордон, особливо в західні країни, був практично неможливий), а «залізна завіса» захищала їх від стану дискомфорту.

Друга причина кризи політичної ідентичності в сучасній Україні – це трансформація політичного режиму і політичної системи, яка неминуче передбачає трансформацію суспільної свідомості та власне політичної ідентичності через кризу. Криза і застій старої радянської системи були точкою біфуркації для визначення нової історичної альтернативи суспільного розвитку. Новими орієнтирами виступали національний суверенітет і демократичні цінності, такі як плюралізм, влада закону, індивідуальна свобода, ринкова економіка, високі стандарти життя тощо.

Труднощі перехідного періоду полягали в тому, що одночасно потрібно було формувати нову політичну ідентичність і проводити модернізацію політичних інститутів. Поставлені завдання ускладнювалися переоцінкою політичних цінностей, історії, авторитету й долі, поляризацією суспільства за ідеологічною, ціннісною ознакою, включно зі всіма орієнтирами внутрішньої та зовнішньої політики. Ринкові реформи супроводжувалися надзвичайно тяжкою економічною кризою, маргіналізацією населення, зростанням корупції та злочинності. Незалежність і свобода, до якої так прагнули мільйони людей, водночас дали невизначеність стану і невпевненість у своїй ідентичності, життєві перспективи втратили колишню визначеність [7, с. 184].

Третя складова частина в парадигмі кризи політичної ідентичності в Україні, універсальна для країн сучасного світу, – вплив процесів глобалізації на політичне самовизначення громадян. Під глобалізацією розуміють процес соціальних змін останніх двох десятиліть, що полягає у формуванні єдиного всесвітнього ринку (тобто перемоги лібералізму в загальносвітовому масштабі), всесвітньої інформаційної відкритості (Інтернет), появи нових інформаційних технологій, а також збільшення глобального культурного зв'язку між людьми та народами. На думку Е. Гідденса, під глобалізацією слід розуміти інтенсифікацію соціальних відносин, які пов'язують віддалені райони таким чином, що локальні феномени формуються під впливом подій, що відбуваються на дуже великій від них відстані, а глобальні великою мірою визначаються локальними змінами [8, с. 64].

Тривала геополітична невизначеність негативно позначається на внутрішньому стані українського суспільства. Відсутність чіткої позиції на початковій стадії формування незалежної держави та сьогоднішні дискусії в українському політикумі деформують найважливіший напрям розвитку до національної консолідації та євроінтеграційного вибору.

На думку С. Трояна, Україна «знаходиться на перехресті трьох великих і потужних цивілізаційних просторів: західноєвропейського, євразійського, ісламського, тому в українському суспільстві очевидні розходження й навіть протистояння щодо культурно-цивілізаційних орієнтацій. Належність України до периферійних зон декількох цивілізацій дозволяє визначити її належність до розколотих цивілізацій» [9, с. 188–190].

Новим виміром формування української ідентичності, її сомоствердження та проявом стали події на Майдані у 2013–2014 рр. Саме Революція Гідності вкотре продемонструвала прагнення українців до консолідації, євроінтеграційного вибору, готовності відстояти свої переконання й ідентичність. Євромайдан показав неприйнятність «євразійського» проекту для більшої частини населення, а російська агресія унаочнила несумісність «східнослов'янської» ідентичності з національним інтересом і потребою мобілізації та відсічі екзистенційному ворогові. Відсутність, за поодинокими винятками, активного чи пасивного опору з боку населення й масовий перехід на бік ворога місцевої міліції та спецслужб символічно підтверджував путінську тезу про те, що українці та росіяни – один, штучно розділений народ, тезу, яка для носіїв «східнослов'янської» ідентичності зовсім не є чимось чужим і обурливим. Хоч як прикро, але мусимо визнати, що за умов війни саме цей тип ідентичності заохочує, провокує агресора й водночас обеззброює, демобілізує, схиляє до колаборації значну частину населення [10, с. 15].

Якщо аналізувати джерела російсько-української війни, погоджуємося з думкою українського вченого І. Рафальського, що російсько-українська війна не має жодних економічних передумов. Ця війна є лише зіткненням несумісних ідентифікаційних уявлень. Політична поведінка проросійськи орієнтованих громадян України є виявом їхньої ідентичності, притаманної їм системи цінностей і ціннісних орієнтацій [11, с. 353].

Висновки. Проаналізувавши певні теоретичні концепти та історичні періоди, ми дійшли висновку, що формування української політичної нації як основи державотворення відбувається у постійному пошуку оптимальних моделей взаємодії та взаємозумовленості регіонального й загальнонаціонального аспектів під впливом чинників глобального розвитку з урахуванням співвідношень конфліктного і консенсусного, закономірного й випадкового, шляхом гармонізації міжетнічних відносин і забезпечення інтеграції українського суспільства.

Об'єднуючим фактором національної ідентичності стала воєнна агресія Російської Федерації проти України, яка відбувається всупереч нормам і принципам міжнародного права та міждержавних договорів.

Об'єктами російської агресії стали також демократичні інститути США, ЄС та інших країн. Поширення дезінформації російськими державними телеканалами, фінансування Кремлем праворадикальних партій у Німеччині та Франції, розпалювання міжетнічної та міжрелігійної ворожнечі засобами інтернет-мереж – усі ці дії вказували на глобальний характер російської агресії.

Черговим викликом сучасності є глобальність світу. Така особливість, як еміграція з України за умов російсько-української війни, низького рівня життя, відсутності перспектив для самореалізації людини й об'єктивної комунікації, лицемірність влади – це, по суті, вирок суспільно-політичній системі, нездатній консолідувати українське суспільство. Політична система, яка панує в Україні, спричиняє відчуження громадян від держави.

Ще одним негативним явищем в українському суспільстві є позиція деяких політичних сил, котрі вдаються до ігнорування передумов і сутності російсько-української війни, створюючи не лише невиправдані, а й деструктивні уявлення, ніби факт російської агресії можна просто не помічати. Ігнорування такої позиції вкрай негативно позначиться на обороноздатності країни та на суспільно-політичній ситуації. Отже, подальший розвиток України можливий лише на засадах актуалізації базисних цінностей європейської цивілізації, які можуть об'єднати і консолідувати українське суспільство за умов нових глобалізаційних викликів.

Список використаної літератури

1. Суперечності ідентичностей в Україні та шляхи їх регулювання в контекстах політики громадянської консолідації української нації / Аналітична доповідь. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. 160 с.
2. Андреева О.М. Національна безпека України в контексті національної ідентичності і взаємовідносин з Росією. Київ : Парламентське видавництво, 2009. 360 с.
3. Пашина Н.П. Формування політичної ідентичності в умовах демократичної трансформації українського суспільства : монографія. Луганськ : Вид-во «Ноулідж», 2013. 416 с.
4. Рафальський О.О., Самчук З.Ф. Цивілізаційні перехрестя сучасного суспільства. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2018. 688 с.
5. Вілсон Е. Українці : несподівана нація / пер. з англ. О. Грищенко, Н. Гончаренко. Київ : «К. І. С.», 2004. 552 с.
6. Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм / пер. з англ. Київ : Таксон, 2003. 300 с.
7. Пашина Н.П. Формування політичної ідентичності в умовах демократичної трансформації українського суспільства : монографія. Луганськ : Вид-во «Ноулідж», 2013. 416 с.
8. Giddens A. Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age. Stanford University Press, 1991. 256 p.

9. Троян С. Сучасна Україна: від локальної цивілізації до консолідації суспільства. *20 років незалежності України: здобутки, втрати і стратегії майбутнього* : матеріали XI науково-практичної конференції. Київ : Національна академія управління, 2011. 404 с.
10. Рябчук М. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності – Історичні причини та політичні наслідки. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2019. 252 с.
11. Рафальський О.О. Консолідація українського суспільства: етнополітичний вимір. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2018. 400 с.

NATIONAL IDENTITY IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION: DILEMMAS AND PROSPECTS OF MODERN UKRAINE

Vasyl Klymonchuk

*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University,
Faculty of History, Political Science and International Relations,
Department of Political Science
Shevchenka str., 57, 76025, Ivano-Frankivsk, Ukraine*

The article provides a political analysis of crisis phenomena in the political sphere of Ukraine, in particular the crisis of “national identity”, as described by the managed media and a large part of political analysts, scientists, experts, determines the objective parameters of this crisis, shows possible “crisis scenarios”. development of the specified phenomenon in case of preservation of the allocated negative tendencies. The problem of identity is considered, which is covered in the works of various conceptual areas that explore “national identity” and which implies the ideal – a typical example of its reproduction, formation, development and whether there is an optimal “historical and political norm” guarantees the absence of destructive political processes in Ukraine in the future.

It is studied that structurally the crisis of Ukrainian identity can be compared with crises in developed European countries, despite the fact that they sometimes have a stronger effect of slightly different factors: not always controlled migration to European countries, clash of European integration and national values. It is stated that the essence of the crisis of national identity on a European scale is structurally similar in many respects to the crisis in Ukraine. It is argued that while Ukraine has been hurt by the collapse of the Soviet Union and the “socialist camp”, Western and Central Europe, denying pro-American “Westernness” and seeking greater independence from NATO, is painfully seeking a modern, independent US project that would not undermine European security. and national identity. Europe seeks to rediscover itself in a new capacity, as does Ukraine, which is forced not only to rediscover itself as a “European nation” but also to seek national security strategies to preserve itself in that capacity.

The socio-political processes in Ukraine in the conditions of the Russian-Ukrainian war and the main ideological preconditions of the Russian aggression against Ukraine are conditioned. The concept of the future of the Ukrainian nation in the conditions of modern geopolitical challenges is forecasted.

Key words: identity, national identity, destructiveness of political processes, European identity, identity crisis, national values, national security strategies, geopolitical challenges.

УДК 327(37:35)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.33.15>

СИРІЙСЬКА КРИЗА В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ СЕРЕДЗЕМНОМОРСЬКОЇ СТРАТЕГІЇ РЕСПУБЛІКИ ІТАЛІЯ

Наталія Конопка

*Національний університет «Острозька академія»,
факультет міжнародних відносин, кафедра міжнародних відносин
вул. Семінарська 2, 35800, м. Острог, Рівненська область, Україна*

Регіон Близького Сходу нині створює серйозні виклики та загрози світовій безпеці, що позначається на системі міжнародних відносин загалом. Спостерігається наростання суперечностей між провідними міжнародними гравцями залежно від їх зовнішньополітичних та економічних інтересів, а також прийняття сторонами тієї чи іншої позиції в конфліктах регіону. Громадянська війна в Сирії стала серйозним викликом для середземноморської безпеки та постала в центрі уваги Європейського Союзу і його держав-членів, зокрема Республіки Італія, адже Середземноморський регіон є одним із найважливіших зовнішньополітичних векторів республіки.

У статті зроблено спробу дослідити роль Італії у врегулюванні сирійської кризи та з'ясувати цілі, інтереси, політико-дипломатичні інструменти зовнішньополітичної діяльності держави в регіоні Східного Середземномор'я. Зазначено, що з початком розгортання громадянської війни в Сирії республіка не мала наміру долучитися до військових операцій і наполягала на несилловому, дипломатичному врегулюванні конфлікту, акцентуючи увагу на тому, що значну роль у цьому має відіграти ООН і започаткований женевський процес.

Нині Італія активно використовує політичний, дипломатичний, енергетичний, економічний, гуманітарний інструменти у врегулюванні сирійського конфлікту та посиленні своєї ролі в Середземноморському регіоні. Динаміка розвитку сирійської кризи, посилення участі РФ та Туреччини, співробітництво з США, проблеми енергетичної безпеки стимулюють Рим залишатися активним геополітичним гравцем у регіоні Східного Середземномор'я. У дослідженні проаналізовано гуманітарний і донорський складники зовнішньополітичної діяльності Італії у Сирії, починаючи із 2011 року.

Зроблено висновки, що Республіка Італія дотримується позицій розв'язання сирійської кризи засобами міжнародного політичного діалогу й категорично не прагне бути безпосереднім учасником військових дій. Це допомагає офіційному Риму використовувати «політичні маневри» для реалізації власної середземноморської стратегії. Висловлено рекомендацію, що для посилення власних позицій у Східному Середземномор'ї Італії необхідно віднайти союзника серед регіональних держав.

Ключові слова: Італія, сирійська криза, середземноморська стратегія, «Середземноморські діалоги», гуманітарна допомога, енергетичний чинник, Ісламська держава.

Постановка проблеми. Регіон Близького Сходу нині створює серйозні виклики та загрози світовій безпеці, що позначається на системі міжнародних відносин загалом. Події «Арабської весни» показали, що регіональні конфлікти перестали бути справою внутрішньої політики тої чи іншої країни, а відразу переростають у чергову міжнародну кризу. Громадянська війна в Сирії стала однією з таких криз, яка не сходить із порядку денного світової спільноти та є викликом для держав Середземноморського регіону. Проблема середземноморської безпеки постала в центрі уваги Європейського Союзу і його держав-членів, зокрема Республіки Італія.

Аналіз попередніх досліджень. Аналізу геополітичних інтересів Італії в Східному Середземномор'ї і ролі республіки у врегулюванні сирійської кризи здебільшого присвячені праці зарубіжних авторів. Так, директор Середземноморської і Близькосхідної програми Італійського Атлантичного Комітету Еміліано Сторнеллі (E. Stornelli) проаналізував особливості участі Італії у врегулюванні сирійської кризи, визначив важливість ініціатив Італії в контексті геополітичної взаємопов'язаності сирійської й лівійської криз, безпекових викликів для регіону (боротьби з Ісламською державою в Іраку, Сирії), що матиме важливий вплив на стабілізацію ситуації в Лівії.

Співробітник Лексінгтонського інституту Сара Вайт (Sarah White) у статті «Чому Італія відіграє ключову роль у середземноморській стратегії США?» аналізує характер взаємовідносин Італії та США як союзників по НАТО на тлі регіональних криз і наростання ролі РФ та Туреччини у регіоні.

Нік Скварс (Nick Squires) присвятив своє дослідження оцінці ролі Італії в сирійському конфлікті, вважаючи, що республіка є слабкою ланкою в діяльності західної коаліції, яка розпочинала військові операції у відповідь на застосування хімічної зброї.

Дослідження Сільвії Коломбо (Silvia Colombo) та Ані Палм (Anja Palm) містять огляд еволюції середземноморської політики Італії, визначаючи геополітичне положення держави, її національні інтереси, пріоритети, стратегію та зовнішньополітичні інструменти, безпекові виклики, які стоять перед республікою в регіоні [9].

Окремі аналітичні дослідження українського науковця О. Воловича, присвячені аналізу міжнародного процесу врегулювання сирійського конфлікту та безпековим викликам у регіоні Східного Середземномор'я, опубліковані на сайті незалежного аналітичного центру геополітичних досліджень «Борисфен Інтел».

Аналітичні матеріали публікувалися на шпальтах провідних міжнародних ЗМІ: The Telegraph, The Local, Deutsche Welle, Reuters, аналітичного центру Stratfor, медіа-порталі Al-Monitor. У роботі були використані матеріали офіційних урядових порталів, зокрема Міністерства закордонних справ та міжнародного співробітництва Італії, Міністерства фінансів США, ініціативи «Середземноморські діалоги», статистичні дані The Observatory of Economic Complexity. Однак вказані публікації повністю не розкривають ролі Італії у процесі врегулювання сирійської кризи. Варто також охарактеризувати сучасне становище, враховуючи динаміку розвитку сирійського конфлікту, активізацію участі регіональних і позарегіональних гравців (Туреччини та Російської Федерації), а також здійснити комплексний аналіз геополітичних інтересів Італії в регіоні Східного Середземномор'я.

Мета статті полягає у дослідженні ролі Республіки Італія у врегулюванні сирійської кризи, з'ясуванні цілей, інтересів, політико-дипломатичних інструментів зовнішньополітичної діяльності держави в регіоні Східного Середземномор'я.

Теоретико-методологічним підґрунтям дослідження є загальнонаукові та спеціально-наукові методи. У дослідженні застосовано системний підхід, який дозволив вивчити закономірності і механізми формування італійської позиції щодо сирійського питання з акцентом на аналізі внутрішніх і зовнішніх чинників, які виявили сутність зовнішньополітичної стратегії держави. У роботі також використано методи аналізу та синтезу, які у комплексному використанні допомогли при визначенні основних етапів участі Італії у врегулюванні сирійської кризи, а також проаналізувати геополітичні цілі міжнародних акторів у регіоні. Хронологічний метод використано для аналізу процесу формування позиції Італії щодо Сирії та регіону Східного Середземномор'я. У дослідженні під час розгляду розташування та перегрупування сил на міжнародній, регіональній, внутрішній аренах, проблем позиціонування держави було застосовано «ситуаційний аналіз».

Виклад основного матеріалу дослідження. До початку «Арабської весни» Сирія була одним із головних торгово-економічних партнерів Італії в регіоні, хоча політичний діалог між державами не був особливо активним. Рим був другим торговим партнером Дамаску у світі, при цьому частка сирійського експорту до Італії становила 1,52 млрд дол. США. Італія була третьою країною у світі, яка постачала свою продукцію до Сирії на суму 1,29 млрд дол. США [27]. Крім того, ці держави мали тісні культурні та наукові зв'язки [13]. Починаючи із 2011 року, їхня двостороння торговельно-економічна співпраця невпинно знижувалася. Згідно із статистичними даними, у 2018 році сирійський експорт до Італії становив лише 9,07 млн дол. США, а італійський експорт до Сирії – 123 млн дол. США [25].

Із початком розгортання громадянської війни в Сирії Італія зайняла нейтральну позицію, акцентуючи увагу на його несилловому та дипломатичному врегулюванні та наполягаючи на важливій ролі у розв'язанні конфлікту ООН. На думку Е. Сторнеллі, на початку кризи італійське зовнішньополітичне відомство отримало шанс виявити себе як посередника і виробити те «золоте рішення» врегулювання сирійського конфлікту, яке б влаштовувало усі зацікавлені сторони з огляду на неузгодженість позицій тогочасної трійки ЄС (Німеччини, Великобританії та Франції) щодо подолання кризи, долі Башара Аль-Асада, розширення впливу Ісламської держави (далі – ІД) та активізації позарегіональних гравців [24].

Ще у лютому 2011 року Прем'єр-Міністр Італії Франко Фраттіні (Franco Frattini) відвідав столицю Сирії Дамаск, де зустрівся із Башаром Аль-Асадом і своїм колегою Валідом аль-Муаллемом (Walid al-Mualllem). Прем'єр зазначив, що найголовніше завдання Сирії полягає у «збереженні стабільності та захисту від зовнішніх чинників» [24]. Крім того, він підкреслив, що Сирія має рухатися до процесу демократизації, щоб не повторити «гіркої долі» Лівії, Тунісу та Єгипту. Виступаючи перед італійським парламентом, тодішній Міністр закордонних справ Паоло Джентілоні (Paolo Gentiloni) зазначив, що Сирія має уникнути інституційного вакууму, як це сталося у Лівії з усуненням Муаммара Каддафі. Тому Італія запропонувала формулу «політичного переходу, після якого Б. Асад має піти» [24]. Таку пропозицію Італії підтримали США, Великобританія та Німеччина, до неї схилилися Туреччина та Росія. Лише Франція наполягала на негайному усуненні Б. Асада від влади.

У 2012 році Італія стала членом міжнародного дипломатичного колективу «Друзі Сирії», які виступали за зміну режиму Башара Асада, та стала однією із дипломатичних площадок переговорних процесів щодо врегулювання сирійського питання. Так, у 2013 році до Риму прибули представники іноземних делегацій, зокрема Держсекретар США Джон Керрі, Міністр закордонних справ РФ Сергій Лавров для переговорів щодо Сирії та необхідності скликання міжнародної конференції [4]. У 2014 році Італія приймала міжнародну гуманітарну конференцію по Сирії, яка була скликана за ініціативи тодішньої Міністра закордонних справ Італії Емми Боніно [8].

Рим брав участь у Паризьких зустрічах «Друзів Сирії», які передували Женеві-2 на початку 2014 року [2], й нині підтримує женевський процес щодо врегулювання конфлікту. Позиція Італії була однозначною – занепокоєння розгортанням гуманітарної кризи в Сирії, яка унеможливила надання гуманітарної допомоги й продовольства цивільному населенню, засудження використання хімічної зброї, підтримка двостороннього діалогу США та РФ в рамках «Міжнародної групи підтримки Сирії» (International Syria Support Group, ISSG).

У 2015 році Міністерство закордонних справ та міжнародного співробітництва (Farnesina) разом із Італійським інститутом політичних досліджень (The Italian Institute for International Political Studies, ISPI) започаткували «Середземноморські діалоги» (далі – MED, MEDITERRANEAN DIALOGUES). Це щорічна ініціатива вищого рівня, заснована з метою переосмислення традиційних підходів до ведення міжнародної політики, обговорення нових ідей та пропозицій для розробки «позитивного порядку денного», спрямованого на вирішення глобальних проблем як на регіональному, так і на міжнародному рівні. З часу заснування MED став глобальним центром проведення діалогів на вищому рівні, в якому беруть участь політичні лідери, представники бізнес-структур і громадянського суспільства, ЗМІ, науковці та експерти провідних держав регіону MENA (Middle East and North Africa) [17].

У попередніх зустрічах брало участь понад 1000 міжнародних лідерів, в тому числі глави держав і міністри, зокрема король Йорданії, президенти Іраку, Лівану, міністри закордонних справ РФ, Ірану, Саудівської Аравії, ОАЕ, Держсекретар США, Верховний комісар ООН зі справ біженців, посланник по Сирії, Верховний представник ЄС з питань зовнішньої політики та політики безпеки, перший віце-президент Комісії.

В рамках ініціативи відбулися ключові заходи, присвячені сирійському питанню. Так, 18 вересня 2018 року відбувся круглий стіл «Сирія, Лівія і Ємен: результати криз у регіоні Близького Сходу і Північної Африки»; 10 вересня 2019 року – міжнародний семінар «Від полів боїв до столів переговорів. Роль міжнародних гравців у кризах в регіоні Близького Сходу та Північної Африки» (MENA); 15 квітня 2020 року – відеоконференція щодо підготовки міжнародної конференції в рамках співробітництва «На шляху до MED», присвяченої постпандемічному світу та безпеці. Цьогорічний діалог у віртуальному режимі відбувся 4-5 грудня 2020 року у Римі.

У 2017 році Міністерством зовнішніх справ та міжнародного співробітництва Італії було оприлюднено Середземноморську стратегію (“The Italian strategy in the Mediterranean stabilising the crises and building a positive agenda for the region”) [30]. Згідно зі стратегією, Сирія є одним із головних пріоритетів зовнішньої та безпекової політики Італії. Рим разом із ООН, Лігою арабських держав, ЄС та з 16-ма іншими державами входить до «Міжнародної групи підтримки Сирії», яка активно сприяла женевському мирному процесу, зокрема створенню та діяльності женевських Робочих груп із питань гуманітарної допомоги та припинення бойових дій.

У документі визначено, що Італія дотримується послідовної позиції щодо сирійського питання, вважаючи, що: 1. Сирійську кризу врегулювати військовим шляхом не можливо. 2. Потрібно виробити всеохоплююче політичне рішення, підтримуючи позицію спеціального посланника ООН Стаффана де Містури (Staffan de Mistura¹) про необхідність «законної та реальної» зміни влади у Сирії відповідно до Резолюції Ради Безпеки ООН 2254 [7] та Женевського комюніке 2012 року. 3. Примирення сторін не може бути досягнуте без притягнення до відповідальності за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права та прав людини. 4. Важливе значення має діалог із Росією, оскільки Москва є важливим складником вирішення сирійського конфлікту [28]. Цю позицію Рим підтверджував і пізніше на самітах G7 у Луцці (10-11.04.2017) [19] та Таорміні (26-27.05.2017).

У середземноморській Стратегії Італії зазначається, що «інклюзивність – ключове слово для врегулювання криз у Сирії, Іраку, Лівії та Ємені» [30, р. 9]. Концепція інклюзивності передбачає, що військові дії, особливо в регіоні Середземномор'я, ніколи не були

¹ Стаффан де Містура – спеціальний посланник ООН по Сирії (2014-2019).

визначальними, навіть у випадку необхідності – боротьби з ІД. Багатоаспектна стратегія має врахувати культурні, релігійні та етнічні особливості регіону для формування перехідного політичного етапу та стабілізації ситуації у Сирії. Ключовою у цьому процесі є роль ООН, її ініціативи, дотримання резолюцій, діяльності її спеціальних посланників по Сирії, наполягання на активізації переговорного процесу між Росією та Туреччиною щодо припинення військових дій, деескалації конфлікту та можливості надання гуманітарної допомоги сирійському народу.

Загострення безпекової ситуації в Сирії сприяло активізації діалогу Італії з США на тлі напруження російсько-американських і американсько-турецьких відносин. Італія є одним із провідних партнерів США в розв'язанні проблем міжнародної безпеки, зокрема гуманітарної діяльності в Косово, Сирії, Лівії та Афганістані [33]. Не варто забувати, що Італія де-факто є центром військової присутності США в регіоні. На території республіки заходиться другий (після Німеччини) за чисельністю 30-тисячний американський військовий і цивільний контингент. Італія також стала активним, однак невійськовим, європейським учасником коаліції проти ІДІЛ та докладає значних зусиль для розв'язання міграційної кризи в Середземномор'ї, приймаючи найбільшу кількість біженців.

Щодо можливого приєднання до дій міжнародної військової коаліції проти ІДІЛ на території Іраку та Сирії, то на спільній прес-конференції за участі президента США Д. Трампа, яка відбулася 21 квітня 2017 року, тодішній Прем'єр-Міністр Італії Паоло Джентілоні² заявив, що Рим у майбутньому не планує долучитися до військових операцій у Сирії та не прагне змінювати цю позицію [22]. У квітні 2018 року західна коаліція готувалася до військової операції у відповідь на застосування хімічної зброї силами Б. Асада проти мирного населення Сирії. Незважаючи на це, П. Джентілоні ще раз підтвердив незмінність позиції щодо військової участі Італії та додав, що на основі існуючих міжнародних і двосторонніх угод Італія продовжуватиме надавати лише матеріально-технічну підтримку коаліційним силам як проти ІД, так і проти армії Б. Асада.

«Італія не бере участі у військових ударах міжнародної коаліції по Сирії, однак не є нейтральною» [32], – заявив на зустрічі з Д. Трампом та Е. Макроном П. Джентілоні у квітні 2018 року. Італійський уряд надав дозвіл використовувати та розміщувати бойову авіацію та БПЛА на обох італійських військово-повітряних базах – «Сігонелла» (Aeroporto “Cosimo Di Palma” di Sigonella) на Сицилії та «Авіано» (“Aviano”) на півночі країни [23], які є військово-морськими авіабазами НАТО.

Не беручи участі у військових діях проти ІД на території Сирії, Італія приєднується до різних ініціатив: 1) військової підготовки; 2) підготовки поліцейських сил; 3) стабілізації звільнених районів; 4) протидії фінансуванню тероризму; 5) попередження потенційних терористичних загроз. Щодо стабілізації становища сирійських територій після звільнення від бойовиків ІД, то, окрім гуманітарної допомоги, спрямованої на поствоєнне відновлення, Італія у тісній співпраці із США є площадкою для неформальних зустрічей із сирійською опозицією (зокрема, такі зустрічі відбулися після звільнення Ракки у 2017 році) [30, р. 15].

Італія разом із США та Королівством Саудівська Аравія з 2015 року є співзасновником Фінансової групи по боротьбі з ІД (далі – Counter-ISIL Finance Group, CIFG) [30, р. 16]. Група була створена з метою обміну інформацією та розробки скоординованих контрзаходів проти джерел фінансування та доходів ІД. Діяльність групи спрямована на досягнення таких цілей: 1) попередження використання ІД міжнародної фінансової системи;

² Паоло Джентілоні – Міністр закордонних справ Італії (2014-2016), Прем'єр-Міністр Італії (2016-2018).

2) протидія вихолощенню та експлуатації економічних активів та ресурсів, які рухаються транзитом, поступають або виводяться з території, що контролює терористична організація; 3) перешкоджання фінансуванню ІД з-за кордону; 4) недопущення можливості ІД фінансово та матеріально підтримувати свої філіали з метою розширення свого глобального впливу [31].

29 липня 2020 року відбулося 13-те засідання групи, на якій обговорювалися міжнародні зусилля протидії фінансуванню ІД. У спільній заяві CIFG було зазначено, що поразка ІД на території Іраку та Сирії значно погіршила фінансове становище терористичної організації, яка має намір адаптувати свої механізми збору коштів і фінансової допомоги. Тому основним завданням групи є продовження скоординованих зусиль щодо виснаження мережі організації та нейтралізація локальних і міжнародних джерел фінансування осередків [10], зокрема в Західній Африці, регіоні Сахелю та інших регіонах.

Прихід до влади в Італії у 2018 році представника «Руху п'яти зірок» Джузеппе Конте (Giuseppe Conte) не змінив зовнішньополітичного курсу Італії. Риторика італійського прем'єр-міністра залишилася такою ж, як і його попередника – неможливість військового вирішення конфлікту, підтримка женецького процесу його врегулювання, дії ООН, роль Росії [5], вирішення міграційної кризи [6]. З огляду на активізацію бойових дій, все більшого залучення Туреччини та Росії до конфлікту, збільшення кількості жертв серед цивільного населення та неможливість доступу гуманітарної допомоги Італія закликала сторони дотримуватися резолюцій Ради Безпеки ООН № 2401 (2018), яка встановлювала 30-денне перемир'я в Сирії.

Відносно нейтральної позиції Італії щодо участі у військових операціях в Сирії можна пояснити кількома факторами. По-перше, Рим намагається вибудувати свою зовнішньополітичну позицію як «середземноморського посередника», який не має проблемних відносин ні з країнами регіону, ні із позарегіональними гравцями. Італія прагне враховувати інтереси як своїх західних союзників (будучи членом НАТО та ЄС), так і Російської Федерації, з якою має більш «теплі» відносини, а саме тісний політичний діалог та енергетичну співпрацю. Тому основними інструментами у врегулюванні криз Італія вважає дипломатію та балансування. По-друге, Сирія не має такої «економічної привабливості» для Італії через відсутність потужних запасів енергоресурсів порівняно з іншими державами регіону, наприклад Лівією чи арабськими монархіями Затоки.

У жовтні 2019 року на півночі Сирії розпочалася турецька військова операція «Джерело миру». Італія, як і інші держави ЄС, засудили турецький наступ на курдів і ввели обмеження на постачання зброї до Туреччини [16]. «Європа не може прийняти шантаж президента Туреччини Реджепа Тайіпа Ердогана, який погрожує відправити мільйони сирійських біженців в країни Європи у випадку, якщо ЄС будуть розцінювати операцію Анкари в Сирії як вторгнення», – заявив Прем'єр-Міністр Італії Д. Конте.

Таку антитурецьку налаштованість можна пояснити намаганням Італії отримати доступ до енергоносіїв регіону, не допустити політичного й економічного посилення Туреччини у Східному Середземномор'ї, що змінить баланс сил у регіоні. Італія не бажає охолодження відносин між ЄС та Туреччиною, не виступає за введення санкцій за турецькі дії щодо Кіпру та Греції. Італія прагне диверсифікувати джерела енергопостачання та забезпечити енергетичну безпеку, позбавивши ЄС від фактично тотальної залежності від російського газу. Незважаючи на таку «благородну» мету, італійські компанії Eni, Saipem, Snam та Edison активно співпрацюють із «Газпромом» та «Роснефтью» в різних енергопроектах, зокрема розвитку південного газового коридору та газової гілки «Посейдон» [3].

У цьому контексті необхідно згадати, що Італія приєдналася до ініціативи перетворення Східно-Середземноморського газового форуму³ (Eastern Mediterranean Gas Forum), куди входять Єгипет, Йорданія, Ізраїль, Кіпр, Греція, Італія, а також Держава Палестина, в регіональну організацію, метою якої є вироблення спільного бачення з питань газової політики в регіоні, проведення переговорів між державами про експорт природного газу, реалізацію енергетичних проектів і будівництво підводного трубопроводу, яким газ буде перекачуватися до півдня Європи. Відповідний документ держави підписали 22 вересня 2020 року. Штаб-квартира майбутньої організації буде розташовуватися в Каїрі [12].

На думку керівника Арабського фонду розвитку та стратегічних досліджень Саміра Рахеба (Samir Ragheb), перетворення форуму у регіональну організацію змінить баланс сил у східному Середземномор'ї та заблокує спроби Туреччини контролювати природні ресурси регіону. Автор вважає, що співробітництво не обмежиться лише політичною й енергетичною сферами та визначенням морських кордонів кожної держави, але буде мати і військовий характер, зокрема проведення спільних військово-морських навчань у східній частині Середземного моря [12], що дозволить Італії залишатися активним гравцем у регіоні.

У листопаді 2020 року було введено в експлуатацію Трансадриатичний газопровід (Trans Adriatic Pipeline, TAP) – трубопровід для транспортування природного газу із каспійського та близькосхідного регіонів до Західної Європи. Цей маршрут разом із Трансанатолійським газогоном (Trans Anatolian Natural Gas Pipeline, TANAP) є частиною Південного газового коридору (Southern Gas Corridor), який починається в Азербайджані (родовище Шах-Деніз), проходить через Грузію, Грецію, Туреччину, Албанію та Італію, зокрема її південний регіон Апулію, і входить у національну газотранспортну систему республіки.

У доповнення до цього проекту Італія ставить перед собою мету до 2025 року стати південним газовим хабом для Європи. Таке прагнення пов'язане з освоєнням значних обсягів газу у Східному Середземномор'ї, зокрема йдеться про так званий Левантійський енергетичний басейн, який включає морські шельфи Ізраїлю, Кіпру, Лівану та Сирії, а також єгипетське родовище Зохр (Zohr), відкрите італійською компанією Eni у 2015 році, що експлуатується компаніями Eni (частка – 60%), «Роснефтью» (30%) та British Petroleum (10%) [30, р. 37–38].

Як зазначає О. Волович, влада Лівану оголосила тендер на 5 нафтогазових блоків на шельфі ще у вересні 2013 року, але процес затягнувся майже на 4 роки. Серед більш ніж 40 компаній-учасниць тендеру, проведеного у жовтні 2017 року, значилися ExxonMobil, Royal Dutch Shell, Statoil, «Роснефть» і «Лукойл». Перемогу в тендері здобули французька Total (оператор – 40%), італійська Eni International – 40% і російська «Новатек» – 20%, які утворили консорціум. Очевидно, що «Новатек» стала учасником консорціуму не без допомоги Total, яка ще у квітні 2011 року стала акціонером «Новатек» в розробці проекту «Ямал СПГ» і продовжує це співробітництво й нині, незважаючи на «санкції» Євросоюзу проти Росії за її агресію в Україні [1].

Ланкою, яка має об'єднати проект EastMed і проект Turk Stream (Ізраїль-Кіпр-Греція) є проект «Посейдон» (Poseidon), який повинен об'єднати Грецію (будівництво здійснює грецька компанія DEPA) та Італію (компанія Edison) через Адриатичне море і забезпечити Італії прямі поставки газу із грецько-турецького кордону. Потужність газопроводу сягне 30 млрд куб. м. Нова конфігурація проекту дозволить отримати доступ до газу із Кас-

³ Східно-Середземноморський газовий форум (EastMed) було утворено 14 січня 2020 року за ініціативи Єгипту від 4 січня 2020 року за участю семи держав з метою обміну досвідом щодо експлуатації природного газу в родовищах басейну на сході Середземного моря.

пійського басейну, Центральної Азії, Близького Сходу та Східного Середземномор'я [21]. 7 травня 2019 року тогочасний Прем'єр-Міністр Д. Конте заявив, що Італія буде виступати проти будівництва цієї ділянки [15], однак вже наступного року Італія повернулася до участі у проєкті [14]. Завершити будівництво планується до 2023 року [20].

У цьому контексті необхідно додати, що дії Італії в регіоні Східного Середземномор'я, зокрема у Сирії, варто розглядати і крізь призму лівійського конфлікту та загострення відносин Туреччини з ЄС через буріння морського шельфу в економічній зоні Греції та Кіпру. Італія, яка спочатку стала на бік Туреччини в Лівії, може змінити свою позицію. «Відкрите військове втручання Туреччини в Лівію і її прагнення розширити свою політичну та економічну присутність у Центральному Магрибі змусили Італію, а також Францію розглядати конфлікт у Східному Середземномор'ї крізь призму власних економічних інтересів в Африці», – повідомив Мікаель Танчум (Michaël Tanchum), співробітник Австрійського інституту європейської політики та політики безпеки, професор Університету Наварра в Іспанії [34]. Інтерес Італії в Лівії може стати тим переломним моментом, який може розвернути зовнішню політику в регіоні.

Важливим складником у врегулюванні сирійської кризи та відбудові сирійської держави є гуманітарна допомога. Італія активно бере участь у міжнародних конференціях по Сирії, які відбуваються під егідою ЄС та ООН. Основою метою цих міжнародних самітів є обговорення ключових аспектів сирійської кризи: політичного, гуманітарного й регіонального розвитку, донорської підтримки та надання гуманітарної допомоги Сирії та країнам, які приймають сирійських біженців. Такі конференції відбувалися в Ель-Кувейті, Римі, Лондоні, Брюсселі від початку розгортання сирійської кризи.

У зв'язку із загостренням ситуації в Сирії та поширенням COVID-19 30 червня 2020 року у Брюсселі відбулася Четверта міжнародна конференція по Сирії в режимі відеоконференції. У своїй доповіді Міністр закордонних справ Луїджі Ді Майо (Luigi Di Maio) зазначив: «Італія пильно стежить за розвитком конфлікту в Сирії, який продовжується вже майже десять років і який є одною із найсерйозніших міжнародних гуманітарних криз останніх років, а допомога сирійському народу є моральним обов'язком італійської держави» [18]. Міністр підкреслив, що Італія додатково виділить 45 млн євро на гуманітарну допомогу для Сирії та країн близькосхідного регіону (Йорданія, Туреччина та Ліван), які приймають найбільшу кількість сирійських біженців [18].

Із початку розгортання сирійської кризи Італія стала одним з активних донорів гуманітарної допомоги. У 2013 році італійський уряд виділив 22 млн євро гуманітарної допомоги [29], спрямованої на продовольчу та технічну допомогу, охорону здоров'я та гігієну, першу медичну допомогу, освіту та психосоціальну підтримку. У 2014 році розмір такої допомоги збільшився на 70% порівняно з минулим роком і становив 38 млн євро. Італія зайняла 9 місце у світі та 3 серед держав ЄС (після Великобританії та Німеччини) серед держав-донорів. У період із 2016 по 2018 роки Італія виділила 400 млн дол. США гуманітарної допомоги, в тому числі для утримання сирійських біженців в Йорданії та Лівані [30, р. 15].

У подоланні сирійської кризи Італія є донором та активно співпрацює з Регіональним цільовим фондом ЄС щодо подолання сирійської кризи (Madad Fund (EU Regional Trust Fund, EUTF) Європейської комісії [11] та Цільовим фондом відбудови Сирії (Syria Recovery Trust Fund, SRTF) [26], діяльність якого спрямована на реалізацію проєктів, зокрема у секторах водопостачання, охорони здоров'я, електрофікації, освіти, продовольчої безпеки, утилізації твердих відходів, а також в інших секторах – верховенства права, сільського господарства, транспорту, телекомунікацій, державного сектору, цивільного будівництва.

Висновки. Республіка Італія дотримується позиції щодо врегулювання сирійської кризи за посередництва міжнародної дипломатії та політичного діалогу на стабільній і довготерміновій основі, а не шляхом воєнного сценарію. Італія є активним посередником у діалозі Російської Федерації та США. Стратегічна позиція Італії, яка не передбачає військової участі, активно використовує політичний, дипломатичний, енергетичний, економічний, гуманітарний інструменти у врегулюванні сирійського конфлікту та посиленні своєї ролі в Середземноморському регіоні.

Динаміка розвитку сирійської кризи, посилення участі РФ і Туреччини, міграційна криза стимулюють Рим бути в авангарді процесу врегулювання конфлікту, залишаючись активним «нейтральним» гравцем із можливостями політичного маневрування в реалізації середземноморської стратегії. Тому для посилення своєї ролі в регіоні Середземномор'я Італії необхідно знайти регіональних союзників, таких як ОАЕ, Йорданія, Єгипет та більш активно використовувати власний посередницький потенціал у переговорних процесах між учасниками конфлікту.

Сирійська криза стала головним рушієм, який викликав внутрішні переміщення та примусову міграцію населення держави. Із 2011 року країну покинули 5,6 млн біженців, а 6,2 млн осіб стали внутрішньо-переміщеними особами. Розв'язання міграційної кризи є важливим складником зовнішньої політики та безпеки держави і потребує окремого наукового та аналітичного розгляду.

Список використаної літератури

1. Волович О. Ізраїльсько-ліванське протистояння на шельфі Східного Середземномор'я. *Борисфен Інтел*. Незалежний аналітичний центр геополітичних досліджень. 23.06.2019. URL: <https://bintel.org.ua/analytics/izra%D1%97lsko-livanske-protistoyannya-na-shelfi-sxidnogo-seredzemnomorya/> (дата звернення: 01.12.2020).
2. Волович О. Конференція по Сирії «Женева-2»: раунд перший. *Борисфен Інтел*. Незалежний аналітичний центр геополітичних досліджень. 08.02.2014. URL: <http://bintel.com.ua/uk/article/geneva2-1/> (дата звернення: 11.12.2020).
3. «Газпром» и Eni договорились развивать южный коридор поставок газа из РФ. URL: <https://oilcapital.ru/news/companies/22-03-2017/gazprom-i-eni-dogovorilis-razvivat-yuzhnyu-koridor-postavok-gaza-iz-uf> (дата звернення: 03.11.2020).
4. Держсекретар США прибув до Італії для переговорів про Сирію. *РадіоСвобода*. 08.05.2013. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24980365.html> (дата звернення: 16.11.2020).
5. Италия поддержала процесс женеvских переговоров по урегулированию ситуации в Сирии. *РИА НОВОСТИ*. URL: <https://ria.ru/20181024/1531416966.html> (дата звернення: 05.11.2020).
6. Мильников П. Италия требует от стран ЕС большей солидарности в вопросе беженцев. *Deutsche Welle*, 18.06.2018. URL: <https://p.dw.com/p/2zoUu> (дата звернення: 07.11.2020).
7. Резолюція 2254 (2015), S/RES/2254 (2015). URL: [https://undocs.org/ru/S/RES/2254\(2015\)](https://undocs.org/ru/S/RES/2254(2015)) (дата звернення: 16.11.2020).
8. У Римі стартує міжнародна гуманітарна конференція щодо Сирії. *Канал 24*. 03.02.2014. URL: https://news.24tv.ua/u_rimi_startuye_mizhnarodna_gumanitarna_konferentsiya_shhodo_siriyi_n405094 (дата звернення: 06.12.2020).
9. Colombo S., Palm A. Italy in the Mediterranean. Priorities and Perspectives of a European Middle-Power. Brussels; Rome : Foundation for European Progressive Studies (FEPS) and Fondazione EYU. 2019. 35 p.
10. Counter ISIS Finance Group Leaders Issue Joint Statement. 28.07.2020. URL: <https://home.treasury.gov/news/press-releases/sm1109> (дата звернення: 16.11.2020).

11. EU Regional Trust Fund. URL: https://ec.europa.eu/trustfund-syria-region/content/home_en (дата звернення: 06.12.2020).
12. Hassan Kh. Egypt leads international coalition to confront Turkey in eastern Mediterranean. *Al-Monitor*, 30.09.2020. URL: <https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2020/09/egypt-international-gas-forum-turkey-eastern-mediterranean.html#ixzz6enjiFpW2> (дата звернення: 01.10.2020).
13. Head of State visits Syria (17-20 March, 2010). URL: https://www.esteri.it/mae/en/sala_stampa/archivionotizie/approfondimenti/2010/03/20100317_visitasiria.html (дата звернення: 20.11.2020).
14. Italy fully backs EastMed. *Ekathimerini.com*. URL: <https://www.ekathimerini.com/248018/article/ekathimerini/news/italy-fully-backs-eastmed> (дата звернення: 20.11.2020).
15. Italy opposes Poseidon gas pipeline landfall. *Reuters*. 07.05.2019. URL: <https://www.reuters.com/article/us-italy-pipeline-pm/italy-opposes-poseidon-gas-pipeline-landfall-idUSKCN1SD223> (дата звернення: 20.11.2020).
16. Italy says will block weapon exports to Turkey. *Reuters*. 15.10.2019. URL: <https://www.reuters.com/article/us-syria-security-italy/italy-says-will-block-weapon-exports-to-turkey-idUSKBN1WU0XC> (дата звернення: 20.11.2020).
17. MED – MEDITERRANEAN DIALOGUES. URL: <https://med.ispionline.it/> (дата звернення: 12.11.2020).
18. Minister Di Maio speaks at the IV Brussels Conference on Syria. URL: https://www.esteri.it/mae/en/sala_stampa/archivionotizie/comunicati/2020/06/il-ministro-di-maio-interviene-alla-iv-conferenza-di-bruxelles-sulla-siria.html (дата звернення: 11.11.2020).
19. On April 10-11 the G7 Foreign Affairs Ministers will meet in Lucca. URL: <http://www.g7italy.it/en/news/april-10-11-g7-foreign-affairs-ministers-will-meet-lucca/> (дата звернення: 11.11.2020).
20. Polpred. URL: https://polpred.com/?ns=1&ns_id=2379908 (дата звернення: 13.11.2020).
21. Poseidon. URL: <http://www.igi-poseidon.com/en/poseidon> (дата звернення: 13.11.2020).
22. Remarks by President Trump and Prime Minister Gentiloni of Italy Press Conference. U.S. Embassy and Consulates of Italy. 2017. URL: <https://it.usembassy.gov/remarks-president-trump-prime-minister-gentiloni-italy-joint-press-conference/> (дата звернення: 13.11.2020).
23. Squires N. Italy the weak link as West forges Syria plan. *The Telegraph*. 2018. URL: <https://www.telegraph.co.uk/news/2018/04/13/italy-weak-link-west-forges-syria-plan/> (дата звернення: 09.12.2020).
24. Stornelli E. Italy and Syria. Potentials and Contradictions. *Stratfor*. 19.10.2015. URL: <https://www.stratfor.com/the-hub/italy-and-syria-potentials-and-contradictions> (передрук із Italian Atlantic Committee, 17.10.2015) (дата звернення: 09.12.2020).
25. Syria / Italy. *OEC*. 2018. URL: <https://oec.world/en/profile/bilateral-country/syr/partner/ita> (дата звернення: 14.11.2020).
26. Syria Recovery Trust Fund. URL: <https://www.srtfund.org/home> (дата звернення: 01.12.2020).
27. Syria. Balance of Trade Trading Economics. 2011. URL: <http://www.tradingeconomics.com/syria/balance-of-trade> (дата звернення: 01.10.2020).
28. Syria. URL: https://www.esteri.it/mae/en/sala_stampa/archivionotizie/comunicati/2017/04/siria_0.html (дата звернення: 13.10.2020).
29. Syria: Thirty-eight million euros from Italy to tackle the humanitarian emergency. URL: https://www.esteri.it/mae/en/sala_stampa/archivionotizie/approfondimenti/20140115_siriapistelli.html (дата звернення: 13.10.2020).

30. The Italian strategy in the Mediterranean stabilising the crises and building a positive agenda for the region. 52 p. URL: <https://www.esteri.it/mae/resource/doc/2017/12/med-maeci-eng.pdf> (дата звернення: 13.10.2020).
31. United States, Italy and the Kingdom of Saudi Arabia Hold Fourth Plenary of the Counter-ISIL Finance Group in Rome. 04.11.2016. U.S. Department of Treasury. URL: <https://www.treasury.gov/press-center/press-releases/Pages/jl0416.aspx> (дата звернення: 03.12.2020).
32. What is Italy's position on Syria? *The Local*. 18 April, 2018. URL: <https://www.thelocal.it/20180418/what-is-italys-position-on-syria> (дата звернення: 15.11.2020).
33. White S. Why Italy Is Pivotal to U.S. Strategy in the Mediterranean. *RealClearDefence*. 12.12.2019. URL: https://www.realcleardefense.com/articles/2019/12/12/why_italy_is_pivotal_to_us_strategy_in_the_mediterranean_114917.html (дата звернення: 15.11.2020).
34. Zaman A. Can EU sanctions threaten cool Turkey's moves in eastern Mediterranean? *Al-Monitor*. 14.09.2020 URL: <https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2020/09/turkey-eastern-mediterranean-eu-sanction-greece-oruc-reis.html#ixzz6ewYjUPCH> (дата звернення: 06.12.2020).

THE SYRIAN CRISIS IN THE CONTEXT OF THE IMPLEMENTATION OF THE MEDITERRANEAN STRATEGY OF THE ITALIAN REPUBLIC

Natalia Konopka

National University of "Ostroh Academy",

Faculty of International Relations, Department of International Relations

Seminarska str., 2, 35800, Ostroh, Rivne region, Ukraine

Nowadays, the Middle East region poses serious challenges and threats to world security, and this affects the system of international relations as a whole. There is a growing contradiction among the leading international players depending on their foreign policy, economic interests, and the adoption of a position of the parties in the region's conflicts. The civil war in Syria has become a considerable challenge to Mediterranean security. It is now the focus of attention of the European Union and its member states, including the Italian Republic, since the Mediterranean region is one of the Republic's most important foreign policy vectors.

The article aims to explore the role of Italy in resolving the Syrian crisis and to find out the goals, interests, political and diplomatic instruments of the state's foreign policy in the Eastern Mediterranean region. It is noted that with the beginning of the civil war in Syria, the Republic did not intend to join military operations and insisted on a non-violent, diplomatic settlement of the conflict and emphasized that the UN and the Geneva process should play a significant role.

As a result, Italy actively uses political, diplomatic, energy, economic and humanitarian instruments to resolve the Syrian conflict and strengthen its role in the Mediterranean region. The dynamics of the Syrian crisis, the strengthening of the participation of Russia and Turkey, cooperation with the United States and energy security issues stimulate Rome to remain an active geopolitical player in the Eastern Mediterranean region. The study analyzes the humanitarian and donor components of Italy's foreign policy in Syria from 2011 to the present.

It is concluded that the Italian Republic continues to adhere to resolving the Syrian crisis through international political dialogue and does not seek to be a direct participant in military operations. In turn, this helps official Rome use political maneuvers to implement its Mediterranean strategy. It is recommended that in order to strengthen its position in the Eastern Mediterranean, Italy needs to find an ally among the regional states.

Key words: Italy, Syrian crisis, Mediterranean strategy, Mediterranean Dialogues, humanitarian aid, energy factor, Islamic State (IS).

УДК 324-047.44(477.87)«2020»
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.33.16>

МІСЦЕВІ ВИБОРИ 2020 РОКУ В ЗАКАРПАТСЬКІЙ ОБЛАСТІ: ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ СУБ'ЄКТІВ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ ТА АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ

Юрій Копинець

*Ужгородський національний університет,
факультет історії та міжнародних відносин,
кафедра міжнародних студій та суспільних комунікацій
вул. Заньковецької, 89, 88000, м. Ужгород, Україна*

У статті охарактеризовано місцеві вибори 2020 року в Закарпатській області. Вказано на особливості місцевих виборів 2020 року, пов'язані з тим, що вони відбувалися в умовах завершення чергового етапу реформи децентралізації і за новими виборчими правилами. Акцентовано увагу на тому, що реформа децентралізації підвищує суб'єктність місцевих еліт і робить об'єднані територіальні громади розпорядниками бюджетних коштів. Політичні партії відповідно до нових виборчих правил стають головними суб'єктами виборчого процесу.

Підкреслено, що головними суб'єктами виборчого процесу на Закарпатті були такі парламентські політичні партії: «Слуга народу», «Європейська солідарність», «Опозиційна платформа – За життя», «Батьківщина»; «нові» регіональні політичні партії («Команда Андрія Балоги», «Рідне Закарпаття»); «старі» регіональні партії (КМКС-Партія угорців України, Демократична партія угорців України); регіональні партії (виборчі проекти), які беруть участь у виборах за технологією «політичної франшизи» («Рідне місто», «Партія твого міста», «Разом Сила»); «нові» загальноукраїнські партії («За майбутнє», «Пропозиція»), «старі» загальноукраїнські партії (Радикальна партія Олега Ляшка, «Свобода», «Сила і Честь» та інші).

Охарактеризовано особливості виборчої кампанії в Закарпатській області та проаналізовано результати виборів до місцевих рад усіх рівнів. Зроблено висновок, що найбільшу електоральну підтримку здобула «нова» регіональна партія «Рідне Закарпаття» (19,0% від усіх депутатських мандатів області). Друге місце посіла партія «Слуга народу» (15,1%), третє – «Команда Андрія Балоги» (10,3%).

Розраховано низку індексів, які дають змогу зробити висновок щодо сучасного стану партійної структури Закарпаття та порівняти результати місцевих виборів 2020 року із виборами 2010 та 2015 років. Так, за результатами виборів 2020 року констатовано низький рівень інституціалізації партійної структури краю (індекс волатильності 67,4; кількість голосів, віддані за партії, які мали мандати у попередній раді, – 34,4%; кількість позапартійних депутатів у складі обласної ради – 62,5%).

Ключові слова: Закарпатська область, місцеві вибори 2020 року, виборча система, політичні партії, регіональні політичні партії, індекс волатильності, індекс агрегації.

Починаючи із 2010 року, до вивчення місцевих виборів спостерігається все більший інтерес дослідників, який зумовлений, на нашу думку, такими чинниками: 1) місцеві вибори із 2010 року відповідно до чинного законодавства проводяться окремо від парламентських, тому кардинально змінюється ставлення до них учасників виборчого процесу; 2) самостійність місцевих виборів активізує участь у виборчому процесі «регіональних партій»; 3) зростання важливості місцевих виборів у контексті реформи децентралізації влади в Україні.

Мета статті – охарактеризувати регіональні особливості організації та результати місцевих виборів 2020 року у Закарпатській області. Для досягнення мети необхідно вирішити такі дослідницькі завдання: 1) охарактеризувати особливості проведення місцевих виборів 2020 року в Україні; 2) проаналізувати результати місцевих виборів 2020 року у Закарпатській області.

Місцеві вибори 2020 року відбувалися за новими правилами, які були встановлені Виборчим кодексом, прийнятим Верховною Радою України у грудні 2019 року, і в умовах нового адміністративно-територіального устрою, який став результатом чергового етапу реформи децентралізації: центр – область – район – об'єднана територіальна громада (далі – ОТГ). В Україні за результатами цієї реформи кількість районів зменшилася із 390 до 136 і було утворено 1438 об'єднаних територіальних громад. На Закарпатті утворено 6 районів (було 13), один із яких – район компактного проживання угорців (Берегівський) і 64 ОТГ. У 30 із них вибори відбулися за партійними списками, у 34 – депутатів обирали в мажоритарних округах. У Мукачеве а Ужгороді збільшилася кількість депутатів до 38, а в обласній раді вона не змінилася (64) [10].

Особливість цих місцевих виборів полягає й у тому, що після чергового етапу децентралізації об'єднані територіальні громади стануть розпорядниками коштів, які будуть безпосередньо направлятися в громади, а не до обласних і районних адміністрацій, як було раніше. Тому зростає і «ціна» виборів, від яких, на думку аналітиків, буде залежати майбутнє адміністративно-територіальної реформи, децентралізації, фінансових і політичних стосунків місцевої і державної влади [9].

Відповідно до законодавства суттєво підвищується роль політичних партій у виборчому процесі, оскільки депутатів за партійними списками обиратимуть в обласні, районні, районні у містах та у ради об'єднаних територіальних громад із чисельністю виборців більше 10 тисяч. Виборчим кодексом встановлюється преференційне голосування, тобто виборець буде голосувати не тільки за політичну партію, а й за конкретного кандидата від партії. При цьому вибори будуть відбуватися у кількох округах (кількість яких буде залежати від кількості депутатів у раді), а участь у розподілі депутатських мандатів зможе брати лише та партія, яка пододала 5%-й виборчий бар'єр.

Депутатські мандати будуть розподілятися як у межах кожного територіального округу, так і за загальним партійним списком. У межах виборчого округу до розподілу депутатських мандатів допускається партія, яка пододала 5%-й виборчий бар'єр. Загалом виборчу систему можна назвати системою «напіввідкритих» виборчих списків, оскільки відповідно до виборчих правил існують два партійні списки: один – територіальний відкритий, другий – загальний по місту чи по ОТГ (закритий) [1].

Мажоритарна система та самовисування зберігаються лише у містах і селищах із кількістю виборців до 10 тисяч. Але округи будуть багатомандатними – у кожному зможе обратися від двох до чотирьох депутатів. На попередніх виборах поріг для пропорційного представництва починався від 90 тисяч виборців [1].

Отже, із прийняттям нових правил щодо проведення місцевих виборів суттєво підвищується роль політичних партій у виборчому процесі. Як зауважили у Комітеті виборців України (далі – КВУ) у місцевих виборах 2020 року візьмуть участь 194 політичні партії із 349 зареєстрованих станом на січень 2020 року. У місцевих виборах 2015 року участь брали 140 політичних партій [3]. При цьому керівник КВУ наголосив, що «потрібно врахувати той факт, що не всі із тих партій, які заявили про участь у місцевих виборах, активно висуватимуть кандидатів. Традиційно частина політичних партій бере участь у виборах лише для того, щоб отримати місця у виборчих комісіях і пізніше «перепродати» їх на користь більш відомих політичних сил» [3].

Усього було зареєстровано 212 530 кандидатів, висунутих політичними партіями до місцевих рад різних рівнів. Понад 50% кандидатів (1 107 675) у всіх регіонах України висунуто шістьма партіями: ВО «Батьківщина» (21 465 кандидатів), «Слуга народу» (21 455 кандидатів), «За майбутнє» (20 238 кандидатів), «Європейська солідарність» (19 990 кандидатів), «Опозиційна платформа – За життя» (далі – ОПЗЖ) (15 990 кандидатів), «Наш край» (11 627 кандидатів).

Від 2500 до 9500 тисяч кандидатів зареєстрували 10 партій у більшості регіонів України: «Свобода», Радикальна партія Олега Ляшка, «Сила і Честь», «Пропозиція», «Голос», «УДАР», «Перемога Пальчевського», Народний Рух України, «Об'єднання «Самопоміч», Українська Галицька партія (усього 53 125 кандидатів). Від 900 до 2500 кандидатів зареєстрували 12 партій, але лише у певних регіонах. Інші партії мають виключно регіональне представництво і незначну кількість зареєстрованих кандидатів [8].

У місцевих виборах 2020 року взяли участь понад 30 іменних партій: Радикальна партія Олега Ляшка (8839 кандидатів), «УДАР» Віталія Кличка (3940 кандидатів), «Перемога Пальчевського» (2993 кандидати), «Українська стратегія Гройсмана» (1816 кандидатів), «Блок Вілкула «Українська перспектива» (1563 кандидати), «Блок Світличної разом» (1319 кандидатів), «Блок Кернеса – Успішний Харків» (1312 кандидатів), «Партія Шарія» (1311 кандидатів), «Команда Андрія Балоги» (858 кандидатів), «Громадянський рух Миколи Томенка «Рідна Україна» (771 кандидат), «Українська морська партія Сергія Ківалова» (717 кандидатів), «Партія Ігоря Колихаєва «Нам тут жити» (689 кандидатів), «Партія простих людей Сергія Капліна» (450 кандидатів), «Блок Володимира Сальдо» (391 кандидат), «Команда Сергія Рудика. Час змін» (376 кандидатів), «Партія Володимира Буряка «Єднання» (300 кандидатів), «Команда Левченка «Народовладдя» (258 кандидатів), «Команда Самчишина» (171 кандидат), «Єдність Олександра Омельченка» (141 кандидат), «Команда Михайлішина» (121 кандидат), «Команда Сергія Мінька» (110 кандидатів), «Еко партія Береза» (110 кандидатів), «Команда Максима Єфімова «Наш Краматорськ» (96 кандидатів), «Громадсько-політичний рух Валентина Наливайченка «Справедливість» (96 кандидатів), «Блок Дмитра Голубова» (94 кандидати), «Блок Вадима Бойченка» (80 кандидатів), «Команда Ігоря Сапожжика – Єдність» (76 кандидатів), «Громадсько-політична платформа Надії Савченко» (64 кандидати), «Блок Едуарда Гурвіца» (58 кандидатів), «Соціалістична партія Олександра Мороза» (54 кандидати) [8].

У назвах близько 20 партій використовувався регіональний складник: Українська Галицька партія (2442 кандидати), «Блок Кернеса – Успішний Харків» (1312 кандидатів), «Рідне Закарпаття» (876 кандидатів), «Черкашани» (871 кандидат), «Партія вінничан» (397 кандидатів), «Херсонці» (149 кандидатів), «Команда Єфімова – Наш Краматорськ» (96 кандидатів), «Березанська громада» (80 кандидатів), «Біла Церква разом» (42 кандидати), «Рівне разом» (42 кандидати), «Команда Дніпра» (41 кандидат), «Миколаївці» (39 кандидатів) та інші [8].

Центральна виборча комісія (далі – ЦВК) в Закарпатській області утворила 18 територіальних виборчих комісій (далі – ТВК), до яких увійшла 321 особа. Серед них – представники 35 партій. Найбільше членів ТВК від себе зареєструвала партія «Слуга народу» – 45. Значним є і представництво у ТВК «Опозиційної платформи – За життя» – 44, ВО «Батьківщини» – 42, «Європейської солідарності» – 39, «За майбутнє» – 27, «Солідарності жінок України» – 15, «Голосу» – 13 осіб. Представникам цих політичних сил, згідно із законом, гарантовано забезпечується членство у ТВК. Решта учасників виборчого процесу в контексті роботи їхніх членів у комісіях проходили жеребкування.

За результатами жеребкування своїх представників у територіальних виборчих комісіях отримали такі політичні сили: «Селянська партія України» (11), «Сила і Честь» (9), «Нова політика» (8), «Перемога Пальчевського» (7), «Українська стратегія Гройсмана» (7), КМКС-Партія угорців України (7), «Команда Андрія Балоги» (5), «Радикальна партія Олега Ляшка» (4), «Рідне Закарпаття» (4), «Ошукані українці» (3), «Авангард народу» (3), «Партія Шарія» (3), «Союз лівих сил» (3), «Довіряй ділам» (3), «Успішне майбутнє» (2), «Республіка» (2), «Союз. Чорнобиль. Україна» (2), «Довіра» (2), «Партія зелених України» (2). По одному представнику в комісіях дісталось 9 партіям: «Об'єднання «Самопоміч», «Блок Міхаїла Саакашвілі», «Українська народна партія», «Злагода», «Наша земля», «Молодь до влади», «Блок Дмитра Голубова», «Громадянська позиція», «Зелені» [5].

Основними суб'єктами виборчого процесу на Закарпатті були такі партії:

1. Парламентські політичні партії, які мають високий рейтинг в області, за виключенням партії «Голос»: «Слуга народу», «Європейська солідарність», ОПЗЖ, ВО «Батьківщина».

2. «Нові» регіональні політичні партії: «Команда Андрія Балоги», «Рідне Закарпаття». Партія «Команда Андрія Балоги» була утворена в результаті перейменування політичної партії «Єдиний Центр» на початку липня 2020 року. Аналогічним чином шляхом перейменування партії «Київська громада» у лютому 2020 року утворена політична партія «Рідне Закарпаття». До створення нової регіональної політичної сили були причетні чотири народні депутати від Закарпатської області: Р. Горват, В. Лунченко, В. Петьовка та В. Поляк. На минулорічних парламентських виборах вказані народні депутати перемогли в мажоритарних округах представників «Слуги народу», отримавши при цьому високі електоральні показники: В. Лунченко (71 округ, Хустщина, Іршавщина) – 49,14%, В. Поляк (73 округ, Виноградівщина та Берегівщина) – 39,72%, В. Петьовка (72 округ, Тячівщина і Рахівщина) – 34,30%, Р. Горват (68 округ, м. Ужгород і Ужгородський район) – 19,76%. На місцевих виборах 2020 року штаби народних депутатів працювали на нову регіональну партію.

3. «Старі» регіональні партійні бренди: КМКС-Партія угорців України (далі – КМКС-ПУУ), Демократична партія угорці України (далі – ДПУУ). У 2015 року партії уклали угоду про спільну участь у місцевих виборах і про формування спільних виборчих списків [7, с. 349]. У 2020 році угода про спільну участь у виборах не була підписана, тому угорські партії боролися за голоси виборців самостійно.

4. Регіональні партії, які беруть участь у виборах за технологією «політичної франшизи», сутність якої полягає в орендуванні партійного бренду на певний час. В цьому випадку – на час місцевих виборів. Наприклад, партії «Рідне місто», «Партія твого міста», «Разом Сила».

5. «Нові» загальноукраїнські партії: «За майбутнє» та партія мерів «Пропозиція». «За майбутнє» об'єднала навколо себе партійців із різних політичних сил: 1) із тих, які перемогли на виборах 2015 року, але у виборах 2020 року участі не брали (наприклад, «Відродження»); 2) з якими в силу різних причин брати участь у виборах незручно (наприклад, «Опозиційний блок»); 3) які перестали існувати (наприклад, «Єдиний Центр»); 4) які не знайшли спільної мови з лідерами парламентських партій щодо участі у виборах, інші.

6. Відомі загальнонаціональні партійні структури, які мають свою електоральну історію: «Громадянська позиція», «Свобода», «Сила і Честь», Радикальна партія Олега Ляшка», «Об'єднання «Самопоміч» та низка інших.

Змінилася на місцевих виборах 2020 року на Закарпатті і сутність партійної конкуренції. Якщо понад 15 років поспіль головною політичною силою краю була партія «Єдиний Центр», з якою конкурували за вплив в області такі партійні структури як СДПУ (о),

Партія регіонів, «Опозиційний блок», «Відродження» [6], то на місцевих виборах 2020 року уже було принаймні 8 розрізних груп впливу («Команда Андрія Балоги», «Рідне Закарпаття», «Слуга народу», «Європейська солідарність», «Опозиційна платформа – За життя», ВО «Батьківщина», «За майбутнє», «КМКС-ПУУ»). Йдеться про те, що жодна із названих політичних сил не претендувала на одноосібне лідерство на Закарпатті, що і робило місцеві вибори 2020 року мало прогнозованими.

Традиційною для виборчих кампаній на Закарпатті (починаючи із 2000 року) стала «війна» соціологічних рейтингів та їх використання як політичних технологій для підвищення популярності тієї чи іншої політичної сили. Тому пересічний виборець не розумів, як в один і той же час в одному і тому ж місці опитують громадян, а результати такого вивчення громадської думки кардинально протилежні. Відповідь на це проста – такі рейтинги використовуються виключно в політичних цілях штабами партій, при чому інколи дослідження взагалі не проводяться. Вибори 2020 року не стали виключенням. Це була одна із головних причин, чому у цьому дослідженні ми не використовували результати регіональних опитувань громадської думки, хоча вони і анонсувалися протягом виборчої кампанії [7].

Результати місцевих виборів у Закарпатській області. До Ужгородської міської ради (38 депутатів) балотувалося понад 800 кандидатів, із яких лише 112 були членами партій. Найбільше членів партій було зареєстровано серед кандидатів ОПЗЖ – 17, ВО «Свобода» – 15, Народний Рух України – 13 та партій «Альтернатива», «Сила і Честь» – по 12. У списках партій «Слуга народу», «Наш край», «УДАР» членів партії немає взагалі.

До Закарпатської обласної ради (64 депутати) був зареєстрований 541 кандидат, із них 137 членів партій. Найбільша кількість партійних кандидатів у виборчих списках була у таких партій: ВО «Батьківщина» (30), «Європейська солідарність» (24), «Сила і Честь» (26), ОПЗЖ (18). Жодного члена партії не було у списках «Слуги народу» і «Наш край». Така низька партійність кандидатів свідчить про: 1) відсутність місцевих організаційних структур політичних партій; 2) що їх діяльність обмежується лише участю у виборах [8].

Основні політичні сили, які отримали депутатські мандати в Закарпатській обласній раді, Ужгородській міській раді та шести районних радах, такі: парламентські партії («Європейська солідарність» (далі – ЄС), ВО «Батьківщина» (далі – Б), ОПЗЖ, «Слуга народу» (далі – СН), «нова» загальноукраїнська партія «За майбутнє» (далі – ЗМ) та три регіональні партії («Команда Андрія Балоги» (далі – КАБ), «Рідне Закарпаття» (далі – РЗ) і КМКС-ПУУ). Результати виборів до вказаних рад подано в таблиці 1 [11; 12].

Таблиця 1

**Результати виборів до Закарпатської обласної ради,
Ужгородської міської ради та районних рад області (%)**

	РЗ	ЗМ	ОПЗЖ	КАБ	КМКС	Б	ЄС	СН
Закарпатська обласна рада	17,7	8,9	8,0	10,8	11,6	12,6	9,0	17,4
Ужгородська міська рада	8,3		8,2			12,5	8,0	11,5
Ужгородська районна рада	15,2	9,5	6,6	5,5	13,5	14,2	10,2	19,3
Мукачівська районна рада	9,4	8,2	15,4	22,6		17,7		16,9
Рахівська районна рада	21,4	6,6		6,2		5,5	11,6	10,4
Хустська районна рада	24,9	8,9	8,5	12,5		11,9	9,2	21,1
Тячівська районна рада	24,0	11,4	9,7	7,7		14,4	6,4	26,17
Берегівська районна рада	22,6	5,1		6,2	35,0			13,5

Необхідно зазначити, що до Ужгородської міської ради, крім вказаних вище партій, виборчий бар'єр пододала також «Партія твого міста» (7,4%), до Рахівської районної ради – «Європейська партія України» (13,9%), «Об'єднання «Самопоміч» (8,0%), до Березівської районної ради – Демократична партія угорців України (5,3%).

Аналіз результатів виборів до Закарпатської обласної ради, міських і районних рад, області дозволяє зробити такі висновки: 1) виборам до вказаних місцевих рад був притаманний високий рівень конкуренції, оскільки відсоткові показники партій, які отримали депутатські мандати, коливаються в межах від 5% до 26%, а кількість партій, які подолали виборчий бар'єр, – від 6% до 8%. Низький рівень конкуренції спостерігається у випадку, якщо одна партія набирає понад 40% голосів виборців або дві набирають більше 50%; 2) регіональні (місцеві партії) за результатами виборів до обласної ради отримали 40,1% голосів виборців, парламентські партії – 47,0%, решту (8,9%) здобула нова загальноукраїнська партія «За майбутнє», аналогічними електоральні показники були і в інших радах; 3) депутатські мандати у вказані ради здебільшого отримали 8 партій: «Рідне Закарпаття», «За майбутнє», «Слуга народу», «Європейська солідарність», ВО «Батьківщина», «Команда Андрія Балоги», ОПЗЖ, КМКС-ПУУ. І лише до трьох районних рад змогли потрапити й інші партії: ДПУУ (Берегівська районна рада), «Об'єднання «Самопоміч», Європейська партія України (Рахівська районна рада), Партія твого міста (Ужгородська міська рада).

Із восьми партій, які подолали 5%-й бар'єр і проходять до Закарпатської обласної ради, найбільше на виборчу кампанію витратив осередок партії «Європейська солідарність» – 5 421 786,61 гривню, КМКС-ПУУ – 2 138 787,20 гривень, «Слуга народу» – 1 780 822 гривні, «Рідне Закарпаття» – 1 624 506,54 гривні. Значно дешевшою для партій була виборча кампанія до міської ради Ужгорода. Із тих шести партій, які подолали виборчий поріг, найбільше витратив осередок партії «Слуга народу» – 111 488 гривень [2].

Цікавим із точки зору вивчення виборів є аналіз тяглості електоральних уподобань протягом великого електорального циклу 2019-2020 років (президентські, парламентські та місцеві вибори). Результати голосування населення області за основних суб'єктів виборчого процесу подано в таблиці 2 [4, с. 250–269].

Таблиця 2

Тенденції тяглості електоральних уподобань виборців Закарпатської області протягом великого електорального циклу 2019-2020 років

Результати I туру президентських виборів 2019 року	Результати парламентських виборів 2019 року	Результати виборів до Закарпатської обласної ради 2020 року
В. Зеленський («Слуга народу») – 38,5%	«Слуга народу» – 49,8%	«Слуга народу» – 17,4%
Ю. Тимошенко («Батьківщина») – 15,7%	«Батьківщина» – 10,0%	«Батьківщина» – 12,6%
П. Порошенко («Європейська солідарність») – 11,4%	«Європейська солідарність» – 4,5%	«Європейська солідарність» – 9,0%
Ю. Бойко (ОПЗЖ) – 7,4%	ОПЗЖ – 5,0%	ОПЗЖ – 8,0%
О. Ляшко (РПЛ) – 6,2%	РПЛ – 2,8%	–
І. Смешко («Сила і честь») – 4,7%	«Сила і честь» – 4,0%	менше 5%
О. Вілкул («Опозиційний блок») – 2,0%	«Опозиційний блок» – 5,0%	–

Із таблиці 2 видно, що найбільших електоральних втрат з часу проведення президентських і парламентських виборів 2019 року зазнала партія «Слуга народу» (32,4% голосів виборців). Інші партії, які брали участь у виборах, або мали незначні втрати у підтримці виборців, або таку підтримку збільшили («Європейська солідарність» на 4,5%, ВО «Батьківщина» на 2,6%), або підтримка залишилася на тому ж рівні (ОПЗЖ – 8%).

Високим для виборів 2020 року у Закарпатській області був показник волатильності. Індекс волатильності вказує, наскільки змінюються електоральні уподобання виборців від одних виборів до інших. Для Закарпаття індекс волатильності у 2010 році був 26,8, у 2015 році – 50,1, а у 2020 році – 67,4 (Табл. 5). Таке суттєве підвищення індексу у 2020 році зумовлене участю у виборах трьох регіональних партій («Рідне Закарпаття», КМКС-ПУУ, «Команда Андрія Балоги») та трьох нових загальноукраїнських партій: «Слуга народу», ОПЗЖ, «За майбутнє».

Результати виборів до Закарпатської обласної ради 2010, 2015 та 2020 років подано в Табл. 3 [7, с. 347].

Таблиця 3

Порівняльний аналіз представництва політичних партій у Закарпатській обласній раді VI, VII та VIII скликання

Назва політичної сили	Обласна рада VI скликання (2010 рік, 108 депутатів, %)	Обласна рада VII скликання (2015 рік, 64 депутати, %)	Обласна рада VIII скликання (2020 рік, 64 депутати, %)
ПП «Єдиний Центр»	45 (41,7%)	19 (29,6%)	–
ВО «Батьківщина»	8 (7,4%)	7 (10,9%)	8 (12,5%)
Партія регіонів	38 (35,2%)	–	–
«КМКС»-ПУУ	3 (2,8%)	8 (разом із ДПУУ) (12,5%)	8 (12,5%)
ДПУУ	4 (3,7%)	–	–
ПП «Фронт змін»	5 (4,6%)	–	–
ПП «Сильна Україна»	4 (3,7%)	–	–
СПУ	1 (0,9%)	–	–
ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність» (у 2020 році «Європейська солідарність»)	–	15 (23,4%)	6 (9,4%)
ПП «Відродження»	–	11 (17,2%)	–
ПП «Опозиційний блок»	–	4 (6,2%)	–
«Рідне Закарпаття»	–	–	12 (18,7%)
«Слуга народу»	–	–	11 (17,1%)
«Команда Андрія Балоги»	–	–	7 (10,9%)
«За майбутнє»	–	–	6 (9,3%)
ОПЗЖ	–	–	6 (9,3%)
Результат регіональних партій загалом	48,2%	42,1% (27 депутатів)	42,1% (27 депутатів)

У таблиці 3 показано, що депутатські мандати у 2020 році отримали лише три партії із ради попереднього скликання (ВО «Батьківщина», КМКС-ПУУ, «Європейська солідарність»), інші 5 партій депутатські мандати здобули вперше.

Для аналізу результатів важливою є кількість депутатських мандатів, які отримали політичні партії до рад усіх рівнів (обласної, міських, районних, селищних, сільських). Такі підрахунки зроблені нами в Табл. 4 [8].

Таблиця 4

Результати виборів у Закарпатську обласну, районні, міські, селищні та сільські ради Закарпатської області (кількість мандатів)

Назва партії	Закарпатська обласна рада (64)	Міські ради (327)	Районні ради (244)	Селищні ради (417)	Сільські ради (788)	Разом (1824)
Рідне Закарпаття	12	64	51	82	138	347 (19,0%)
Слуга народу	11	49	47	57	112	276 (15,1%)
Команда Андрія Балоги	7	31	30	36	84	188 (10,3%)
ВО «Батьківщина»	8	36	28	31	58	161 (8,8%)
За майбутнє	6	30	19	28	42	125 (6,8%)
КМКС-Партія угорців України	8	27	15	23	51	124 (6,7%)
ОПЗЖ	6	23	18	26	43	116 (6,3%)
Європейська солідарність	6	17	17	10	18	68 (3,7%)
ДПУУ	–	8	3	3	6	20 (1,0%)
Самовисунення	–	5	4	97	236	342 (18,8%)
Разом	64	290	232	393	788	1767

Станом на 25 листопада ЦВК зареєструвала в Закарпатській області до рад усіх рівнів 1767 депутатів. За нашими підрахунками, найбільшу кількість депутатських мандатів отримала нова регіональна партія «Рідне Закарпаття» (347 мандатів). Успішною була виборча кампанія і для іншої нової регіональної партії «Команда Андрія Балоги» (188 мандатів). Фактично у шість разів більше депутатських мандатів отримала КМКС-Партія угорців України порівняно зі своїм конкурентом у боротьбі за голоси угорської національної меншини – Демократичною партією угорців України (20 мандатів).

Для того, щоб охарактеризувати сучасний стан партійної структури Закарпаття, ми за результатами виборів до обласної ради розрахуємо такі індекси, порівнявши їх із 2010 та 2015 роками: М – Індекс електоральної мінливості (волатильності) Педерсена; ENPV, ENPS – індекс ефективної кількості електоральних і парламентських партій Лааско і Таагапери; Fe – індекс фракціоналізації Рея; А – індекс агрегації Маера; G – індекс диспропорційності виборчих систем Галлахера; MR – індекс пропорційності виборчих систем Макі-Роуза. Також підсумуємо голоси виборців, які вони віддали за партії, що мали депутатські мандати в обласній раді попереднього скликання (далі – Н) та кількість позапартійних кандидатів (далі – К) (Табл. 5). Розрахунки за попередні місцеві вибори взяті зі статті ужгородських дослідників Ю. Остапця та М. Шелемби [6].

Розрахунки індексів дають змогу порівняти, які зміни відбулися у партійно-електоральному ландшафті області протягом 2006-2020 років. Насамперед необхідно зазначити про зростання індексу волатильності (мінливості) партійних уподобань. За результатами виборів 2020 року суттєво зменшився індекс агрегації (найвищим він був у 2010 році). Зменшення індексу агрегації вказує на низьку партійну сконцентрованість представниць-

кого органу влади та на складність прийняття ним рішень у майбутньому. Суттєво зріс і рівень фракційності (0,87) та індекс ефективної кількості партій, які отримали представницький мандат. Нова виборча система показала високий рівень пропорційності виборчої системи (98,1) та диспропорційності (1,17). Високі показники цих індексів вказують на те, що голоси виборців максимально пропорційно враховуються при розподілі депутатських мандатів. Так, у 2015 році на місцевих виборах індекс пропорційності становив 77,11, а диспропорційності – 9,61.

Таблиця 5

Розрахунки індексів за результатами місцевих виборів 2006, 2010, 2015, 2020 років

	M	ENPV	ENPS	Fe	A	G	MR	H	K
2006	–	6,16	4,36	0,77	3,29	6,68	82,54	–	–
2010	35,19	6,53	3,89	0,74	5,21	9,95	75,87	50,3	33,3
2015	50,18	7,84	4,94	0,79	4,94	9,61	77,11	56,5	65,6
2020	67,40	7,84	7,36	0,87	2,34	1,17	98,1	34,4	62,5

Якщо взяти до уваги індекс волатильності (найбільший показник із 2010 року), головування за партії, які мали депутатські мандати у попередній каденції ради (34,4), кількість позапартійних депутатів (62,5), то можна зробити висновок про низький рівень інституціалізації партійної структури краю за результатами місцевих виборів 2020 року.

Список використаної літератури

1. Виборчий кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text> (дата звернення: 01.10.2020).
2. Закарпаття: скільки грошей витратили партії на передвиборну агітацію. URL: https://www.oporuaa.org/news/vybory/mistsevi-vybory/mistsevi_2020/22347-zakarpattia-skilki-groshei-vitratili-partiyi-na-peredvibornu-agitatsiiu (дата звернення: 03.12.2020).
3. Майже половина партій проігнорували місцеві вибори – КВУ. URL: <http://www.cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:maizhe-polovyna-partii-proihnoruvaly-mistsevi-vybory-kvu> (дата звернення: 09.10.2020).
4. Манайло-Приходько Р., Остапець Ю. Регіональний вимір розвитку та функціонування партійної системи України. Монографія. Ужгород : Вид-во «Рік-У», 2020. 338 с.
5. На Закарпатті ЦВК утворила 18 територіальних виборчих комісій: у них працюватимуть понад 300 людей. URL: https://www.oporuaa.org/news/vybory/mistsevi-vybory/mistsevi_2020/20225-na-zakarpatti-tsvk-utvorila-18-teritorialnikh-viborchikh-komisii-v-nikh-pratsiuvatimut-ponad-300-liudei (дата звернення: 09.10.2020).
6. Остапець Ю., Шелемба М. Вплив парламентських і місцевих виборів на конфігурацію партійної структури Закарпатської області (1991-2017). *Політичні партії і вибори: українські та світові практики : зб. ст. і тез за результатами наук. конференції «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведа) від 21 жовтня 2017 року / відп. за випуск Анатолій Романюк, Віталій Литвин.* Львів : Простір-М, 2018. Вип. 2. С. 95–131.
7. Остапець Ю. Електоральні процеси на Закарпатті у контексті загальнонаціональних виборів : монографія. Ужгород : Поліграф. центр «Ліра», 2016. 412 с.
8. Офіційний сайт ЦВК. URL: <https://www.cvk.gov.ua/> (дата звернення: 25.11.2020).
9. Ровенський А. Топ-10 особливостей виборчої кампанії-2020. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/blog/683224.html> (дата звернення: 01.10.2020).

10. У громадах Закарпатської області, де налічується понад 10 тисяч виборців, на цюгорічних місцевих виборах обиратимуть депутатів за пропорційною виборчою системою. Усього на Закарпатті 30 таких громад. URL: https://www.opora.ua/news/vybory/mistsevi-vybory/mistsevi_2020/20267-na-zakarpatti-30-gromad-obiratimut-deputativ-vid-partii-u-dvokh-mistakh-mozhlivi-dva-turi (дата звернення: 09.10.2020).
11. Хто пройшов до Закарпатської обласної ради: партійність, гендер, досвід. URL: https://www.opora.ua/news/vybory/mistsevi-vybory/mistsevi_2020/22218-khto-proishov-do-zakarpatskoyi-oblasnoyi-radi-partiynist-gender-dosvid (дата звернення: 03.12.2020).
12. Хто увійшов до нової Ужгородської міськради: гендер, освіта, професія, партійність. URL: https://www.opora.ua/news/vybory/mistsevi-vybory/mistsevi_2020/22200-khto-uviiishov-do-novoyi-uzhgorodskoyi-miskradi-gender-osvita-profesiia-partiynist (дата звернення: 03.12.2020).

LOCAL ELECTIONS OF 2020 IN TRANSCARPATHIAN REGION: CHARACTERISTICS OF THE MAIN SUBJECTS OF THE ELECTION PROCESS AND ANALYSIS OF RESULTS

Yurii Kopynets

*Uzhhorod National University,
Faculty of History and International Relations,
Department of International Studies and Public Communications
Zankovetska str., 89, 88000, Uzhhorod, Ukraine*

The paper characterises the local elections of 2020 in the Transcarpathian region. It indicates the specific features of the 2020 local elections, which are related to the fact that they take place under the conditions when the next stage of decentralization reform has been completed and according to the new election rules. Emphasis is placed on the fact that decentralization reform increases the subjectivity of local elites and makes united territorial communities the managers of budget funds. According to the new election rules, political parties are becoming the main actors in the election process.

It is emphasized that the main subjects of the election process in Transcarpathia were parliamentary political parties: the Servant of the People party, the European Solidarity party, the Opposition Platform – For Life party, the Batkivshchyna party; “new” regional political parties (“Andrii Baloha’s Team”, “Ridne Zakarpattia (Native Transcarpathia)”; “old” regional parties (KMKS – the Party of the Hungarians of Ukraine, Democratic Party of the Hungarians of Ukraine); regional parties (election projects) that participate in elections using the technology of “political franchise” (the “Hometown” party, “the Party of your city”, the “Power Together” party); “new” all-Ukrainian parties (the “For the future” party, “Proposytsia” party), “old” all-Ukrainian parties (Oleg Liashko’s Radical Party, “Svoboda (Liberty)” party, “Strength and Honour” party and others).

The specific features of the election campaign in the Transcarpathian region are described and the results of elections to local councils of all levels are analysed. It is concluded that the largest electoral support was gained by the “new” regional party “Ridne Zakarpattia” (19,0% of all deputy mandates in the region). The second place was taken by the party “The Servant of the People” (15,1%), the third by “Andrii Baloha’s Team” (10,3%).

A number of indices have been calculated, which allow drawing conclusions about the current state of the party structure of Transcarpathia and compare the results of local elections in 2020 with those of 2010 and 2015. According to the results of the 2020 elections, there is determined a low level of the party structure institutionalization (volatility index is 67,4; the number of votes cast for parties that had seats in the previous council accounted for 34,4%; the number of non-party deputies in the regional council amounted to 62,5%).

Key words: Transcarpathian region, local elections of 2020, electoral system, political parties, regional political parties, volatility index, aggregation index.

УДК 342.1:321.01:316.42

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.33.17>

ГЕОПОЛІТИЧНА МАРГІНАЛІЗАЦІЯ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ СВІТОУСТРОЮ

Наталія Лепська

*Запорізький національний університет,
факультет соціології та управління, кафедра політології
вул. Жуковського, 66, 69600, м. Запоріжжя, Україна*

Особливості сучасного світоустрою полягають у загостренні геополітичної конкуренції як прояв діалектики сутнісно протилежних процесів гегемонізації та маргіналізації держав. Зміцнення геополітичного статусу одних країн та послаблення інших визначають перманентні трансформаційні перетворення світобудови.

У статті зазначено, що основна увага в сучасних академічних дослідженнях зосереджена на вивченні феномену гегемонізації держав у таких її форматах, як «наддержава», «глобальне панування», «глобальне лідерство» тощо. Здебільшого такі дослідження здійснюються стосовно однієї із провідних країн вищої ліги геополітичних гравців Сполучених Штатів, гегемонізм яких допоки що є найбільш потужним. Однак поза увагою залишається феномен маргіналізації держав, який або контекстуально вивчається через дослідження геополітичної гегемонізації, або загалом розглядається як наслідок геополітичної експансії розвинутих держав по відношенню до слабких. Ба більше, поняття «маргінальність», «маргіналізована держава», «маргіналізація» в дискурсі сучасного геополітичного аналізу використовуються передусім для підсилення емоційної конотації в розгляді негативних наслідків міждержавних конфронтаційних відносин. Ці поняття цілком виправдано фігурують в експертних оцінках, аналітичних доповідях та наукових публікаціях із проблематики геополітики, утім змістовного обґрунтування в концептуальному плані вони не набули.

Тож автором запропоновано теоретичне осмислення маргіналізації в контексті трансформації сучасного світоустрою. Розглянуто в якості основи для з'ясування сутності маргінальності базовий доробок соціології із цієї проблеми. Оскільки дослідження маргінальності та маргіналізації в соціології стосуються людських спільнот як на мікро-, так і на макрорівні, а також зважаючи на те, що держава є формою політичної організації суспільства і може розглядатися в межах системи більш високого рівня – світової політичної системи, є підстави розглядати маргіналізацію її по відношенню до держав як суб'єктів трансформаційних процесів на макрорівні геополітичного гатунку. Автором надано власне трактування поняття «геополітична маргіналізація держави» та «маргінальна держава». Розглянуто технологічні аспекти геополітичної маргіналізації на різних рівнях геополітичного простору. Визначено як перспективні напрямки подальших досліджень аналіз конкретних технологій геополітичної маргіналізації сучасних держав.

Ключові слова: гегемонізація, маргіналізація, держава-гегемон, маргінальна держава, технології геополітичної маргіналізації, світоустрій.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Динамічні геополітичні зрушення, що поступово набувають формату епохальності з к. ХХ ст., не втрачають своєї активності та часово-просторової масштабності й до сьогодні, призводячи до системних змін архітектури сучасного світоустрою. Провідні суб'єкти геополітики державної і недержавної природи стрімко залучаються в запеклі суперечки як за підвищення свого геополітичного статусу, так і за послаблення статусів своїх геополітичних конкурентів. За одних умов

геополітична конфронтація відбувається безсоромно відкрито, із потужним застосуванням мілітарної сили, а за інших – актори геополітики майстерно намагаються замаскувати свою хижацьку натуру «м'якою» або «розумною» силою у їх численних форматах. Утім, сутність такої геополітичної конкуренції незмінна – гегемонізація одних суб'єктів геополітики за рахунок маргіналізації інших. Ба більше, цей процес є перманентним, і трансформація світоустрою є водночас і наслідком постійної геополітичного протистояння, і тим тригером, що запускає його новий цикл.

Відомий британський історик Перрі Андерсон наголошує на дії найважливішої антропологічної константи, що полягає в такому: культурні і політичні системи будь-якого масштабу завжди потребують наявності центру [1, с. 166]. Дійсно, світова політична система тяжіє до формування центру влади, незважаючи на свою громіздкість та анархічну сутність, і це промовисто доводить сучасна політична історія. Динамічні процеси гегемонізації та маргіналізації у своєрідній геополітичній діалектиці і є сутністю трансформаційних перетворень світоустрою. Вони віддзеркалюють асиметрію геополітичних статусів та взаємовідносин акторів геополітики, що склалася на даний історичний час та за умов певної геополітичної кон'юнктури може змінитися в будь-якому якісно-кількісному форматі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні дослідження геополітичних процесів наразі рясніють вивченням проблем світової влади, наддержавності, великодержавності, глобального панування, світового лідерства тощо. Тобто саме тих феноменів, що так чи інакше є дотичними до гегемонізації певної держави в геополітичному просторі. Ця проблематика в сучасних наукових розвідках здебільшого розглядається стосовно США, і для американських науковців це першочергове проблемне питання на порядку денному в сучасній дослідницькій царині. Сполучені Штати найчастіше тут позиціонуються як безперечний глобальний гегемон, однак, як зазначає М. Кросстон, усіх хвилює питання, чи спроможні Сполучені Штати утримати позицію гегемона у світовій ієрархії.

Сучасні американські дослідники задають нині певний тренд у вивченні феномену держави-гегемона та гегемонізації, вводять нові смисли і наративи у геополітичний дискурс. Так, М. Кросстон зауважує, що США із самих початків однополюсної ери наполегливо намагалися прирівнювати свою міць не стільки до задоволення інтересів власної національної безпеки, скільки до проєкції того, що дехто називає «демократичним гегемонізмом» [2, р. 7]. А. Валладао зазначає, що цей феномен полягає у доброзичливості міждержавних стосунків, «він не пов'язаний ані з пануванням будь-якої держави, ані з класовою перевагою; демократичний гегемонізм розглядається як крихкий консенсус ідеалів, уявлень, цінностей, що вимагає сприятливого середовища для держав-однумців, які воліють створення міжнародної системи, котра втілювала б громадянські права, свободу, соціальну активність та прозору демократію, що у підсумку призводить до ймовірності появи нового гравця за отримання «корони» [3]. На думку численних американських дослідників, як підкреслює М. Кросстон, така гегемоністська стратегія США є вірною і цілком розумною, оскільки впроваджує ідею, що гегемонія Сполучених Штатів є «good for all», спрямована на глобальне благо. Утім, держави, що жадають відстоювати більш грандіозні владні інтереси, опікуються тільки своїм добробутом і кидають виклик США, тим самим вони виступають агітаторами проти усезагального блага. Якщо і є сенс говорити про завершення епохи американського гегемонізму (як вважають американські дослідники, до 40-х рр. XXI ст.), то це буде радше «постгегемоністський світ», де взагалі буде відсутня держава-гегемон [2, р. 8]. Утім, США не втрачають віри саме в свою першість у майбутньому, докладаючи задля цього максимальних зусиль, впроваджуючи різноманітні технології усунення потенційних регіональних гегемонів і це робиться з добрих намірів.

Тож ідея «демократичного гегемонізму», що активно просувається науковою спільнотою США як сучасної держави-гегемона, буцім-то взагалі робить недоцільним та непотрібним вивчати процеси маргіналізації менш розвинутих або конкурентних держав, адже усезагальний світовий добробут апріорно не передбачає існування держав-маргіналів. Однак реальність засвідчує очевидне поглиблення геополітичного розмежування та нерівності держав за показниками економічної, культурно-ідеологічної, інформаційної та ін. потуги.

Факт трансформації світоустрою з використанням технологій досягнення геополітичної гегемонії певними державами актуалізує необхідність вивчення і протилежних за своєю сутністю технологій маргіналізації, які загалом не знайшли свого теоретичного з'ясування та концептуального висвітлення в сучасній геополітиці. Чимало із загальноновизнаних дослідників сучасної геополітики і теорії міжнародних відносин предметом своїх наукових розвідок визначили міжнародне лідерство та світове панування, світовий порядок і позиції в ньому держав, глобальну нестабільність та роль держави як геополітичного актора у визначенні цілей, засобів і ресурсів в освоєнні геополітичного простору на всіх його рівнях. Це відомі західні науковці Зб. Бжезинський, Ф. Закарія, Г. Кіссінджер, Р. Кеохейн, Р. Літл, Дж. Модельські, Дж. Най, Р. Хаас, Ф. Фукуяма, Н. Хомський та інші. Проблемам світової конкуренції держав у тих чи інших аспектах глобальної політики присвятили свої роботи ряд фахівців пострадянського наукового співтовариства і, в тому числі, й вітчизняного – О. Богатуров, С. Василенко, Г. Гаджієв, А. Гальчинський, М. Дністрянський, М. Дорошко, Г. Дробот, М. Капітоненко, В. Манжола, М. Мальський, Ф. Рудич, Г. Сливка, О. Тинянова, Т. Шаклеїна, Б. Шапталов та ін. Однак протилежні процеси відштовхування країн на рівень світової периферії в теоретичному та науково-методологічному аспектах системного вивчення не набули. Стосовно геополітичних процесів маргіналізації й досі не має ґрунтовної теоретичної рефлексії, хоча сам термін впевнено увійшов у дискурс сучасних проблем статусно-рольового позиціонування в ієрархії геополітичних акторів.

Таким чином, **метою статті** є з'ясування теоретичних аспектів геополітичної маргіналізації держав в умовах трансформаційних змін сучасного світоустрою.

Виклад основного матеріалу дослідження. У політичних науках феномен маргіналізації є вкрай фрагментарно вивченим феноменом, політологія здебільшого орієнтується в цьому контексті на доробок соціології, де маргіналізація здобула більш фундаментального наукового дослідження. Американська соціологія розглядає цей феномен передусім в аспекті міграційних процесів та соціальної психології. Західноєвропейська – зосереджує увагу на маргінальності в політичних процесах та економіці перехідного періоду. Російська школа соціології спрямовує фокус уваги на вивчення маргінальності з огляду економічних, правових та екзистенційних аспектів.

Фактично з 1928 р. маргінальність досліджується в соціології з моменту введення в науковий обіг поняття «маргінальна людина» лідером Чиказької соціологічної школи Робертом Парком в контексті вивчення ним соціальної адаптації іммігрантів [4]. Важливо, що воно стосувалося не особистісного типу людини, а соціального процесу, адже маргінальність (від лат. *marginis* – межа, край) – це результат інтенсивних процесів соціальної мобільності. Сама ж людина, переходячи з одного соціального стану до іншого, сприймає це як кризу. Р. Парк проводить асоціацію цього відчуття з тим, яке переживає іммігрант, коли залишає свою батьківщину в пошуках щасливої долі на чужині, коли старі звички вже не знадобляться, а нові ще несформовані. Однак мігрант – не жертва обставин, а особистість яка може управляти обставинами, та й навіть сформувати інші кризові ситуації. Тож психологічна криза іммігранта із часом зцілюється, позаяк маргінальна криза є хронічною

та безперервною, що може перетворитися в маргінальний тип особистості. Важливо, що Р. Парк вбачав у маргіналах «культурних гібридів», адже вони немовби баланують між групою, що домінує в суспільстві, але яка ніколи повністю не прийме їх, та групою, з якої вони власне вийшли [4, р. 890].

Дослідження маргінальності набули такого розмаху, що деякі автори навіть пропонують виокремити весь комплекс знань про цей феномен в окрему галузь – маргіналістику як міждисциплінарний напрямок [5, с. 32]. Загалом, у соціології маргіналізація розуміється як розрив соціальних зв'язків між індивідом та суспільством, як процес, у межах якого формуються нові ідентичності, руйнуються старі і складаються нові соціальні групи, що знаходяться на перетині (стику) різних укладів життя, систем, культур тощо і зазнають впливу суперечливих цінностей, установок, правил поведінки, суспільних норм й ін. Маргінальність операціоналізується у двох значеннях: по-перше, як стан у процесі переміщення групи або індивіду (зміна статусів); по-друге, як характеристики соціальних груп, що знаходяться в особливому маргінальному (околичному, проміжному, ізольованому) стані в соціальній структурі [6, с. 157]. Тож маргінальні групи і власне стан маргінальності, з точки зору соціології виникають внаслідок переходу суспільства з однієї соціально-економічної системи в іншу, коли руйнуються сталі соціально-економічні зв'язки, відбувається деконструкція сталої соціальної структури з її цінностями, нормами поведінки і способу життя. Але ж цей процес загалом не означає безповоротність та вирок. Маргінал – це не завжди представник соціального дна, як часто уявляють відповідно до штучно створених стереотипів, а процес маргіналізації – не завжди занепад людини, оскільки маргінальність в певному сенсі несе у собі імпульс розвитку.

Для нас дуже корисними і доцільними є наукові розвідки соціології зі специфіки сучасного етапу маргіналізації, що відбувається за умов докорінних трансформаційних змін з середини 90-х років ХХ ст. після переходу пострадянських країн на ринкові засади розвитку. Дослідники визначають критерії маргінальності, яка є певним чином вимушеною, під впливом зовнішніх обставин. Нові маргінальні групи втрачають попередній соціальний статус і за оновлених умов соціально-економічного розвитку країни вони не мають можливості набути адекватний новий статус. Характерно, що часто-густо такі маргінали мають високий рівень освіти та професіоналізму у своїй сфері діяльності, розвинуті потреби та очікування, високий ступінь політичної активності тощо. Однак вони виявилися поза новою структурою соціальної організації суспільства.

У вимірі ступеню маргінальності в соціально-професійній мобільності соціологи виокремлюють дві групи показників: 1) об'єктивні – вимушеність зовнішніми обставинами, тривалість, незмінність ситуації, її «фатальність» (відсутність можливості змінити її або її складові частини в позитивному напрямку); 2) суб'єктивні – можливості і міра адаптованості, самооцінка вимушеності або добровільності, соціальної дистанції у зміні свого соціального стану, підвищення або пониження свого соціально-професійного статусу, перевага песимізму або оптимізму в оцінці перспектив [6, с. 160]. Набуття маргінального стану може призвести як до позитивних наслідків – особистісного розвитку та вибудовування нової життєвої траєкторії, так і до негативних – деградації. Адже усе залежить від того, чи людина налаштована вийти із цього стану або пасивно змиритися з ним, які наміри для себе визначила, наскільки психологічно здатна мобілізуватися і спрямувати свою внутрішню волю та енергію на прийняття конструктивних рішень. Із цього приводу Т. Шибутані наголошує, що найбільші досягнення в будь-якій культурі відбуваються зазвичай під час швидких соціальних змін, тож багато із визначних внесків були здійснені саме маргінальними людьми [7, с. 475]. Стан стресу внаслідок переживання маргінальності

може стати потужним стимулом для докорінних радикальних змін, вимусити людину діяти всупереч обставинам та довести свою дієздатність. Маргінальність здатна здійснити своєрідний «перезапуск» особистості, виступити драйвером її нового життєвого циклу.

Дослідження маргінальності і маргіналізації в соціології стосуються людських спільнот як на мікро-, так і на макрорівні. Зважаючи на те, що держава є формою політичної організації суспільства і може розглядатися в межах системи більш високого рівня – світової політичної системи, є підстави розглядати маргіналізацію її по відношенню до держав як суб'єктів трансформаційних процесів на макрорівні геополітичного гатунку.

У парадигмі геополітики, на нашу думку, «маргіналізація» наразі набула радше негативної конотації, оскільки масштаб і нелінійність її наслідків одразу ж відбиваються в геополітичній системі координат, де шанси маргіналізованого актора принаймні відновити свій статус-кво (не кажучи вже про реванш з кардинальною зміною статусів) є вкрай обмеженими, тому вимагають інвестування неабияких ресурсів у розвиток його геополітичного потенціалу.

Відомо, що для геополітики фундаментальним об'єктом дослідження є геополітичний простір, а з другої половини ХХ ст. змінюється та розширюється трактування простору: з категорії фізичної географії він переходить в категорію економіки, культури, інформаційних технологій, ідеології, тому дослідники визначають такі рівні геополітичного простору, як географічний, економічний, інформаційно-кібернетичний, інформаційно-ідеологічний та ін. Безсумнівно, що взаємовідносини акторів геополітики (передусім держав) в межах кожного з цих рівнів простору мають свої особливості. Утім, безперечно, провідною метою будь-якого актора є освоєння ресурсів даного типу простору задля оптимального свого функціонування та подальшого розвитку. Освоєння ресурсів залежить від того, яким чином і наскільки той чи інший актор контролює конкретний тип геополітичного простору. Тут, принаймні, може бути такі два варіанти: або відбувається розширення сфери контролю (експансія), або її звуження (контракція). У першому випадку йдеться фактично про процес геополітичної гегемонізації, а в іншому – геополітичної маргіналізації. В обох випадках слід зауважувати на масштаби, рівні і змістовно-функціональне навантаження даних процесів.

Тож геополітична маргіналізація держави, на наш погляд, може операціоналізуватися як процес зміни її геополітичного статусу внаслідок стиснення геополітичного простору (зважаючи на існування його кількох типів), маргінальна держава – це держава, що знаходиться в околичному ізолюваному стані у структурі геополітичного світоустрою. На наш погляд, геополітична маргіналізація є радше вимушеною, відбувається під впливом конкретних технологій ззовні, адже навряд чи будь-яка держава готова власноруч добровільно та стратегічно виважено змінювати свій геополітичний статус на нижчий у світовому рейтингу держав, скочуватися на периферію світоустрою. Хоча промовистий приклад Північної Кореї з її орієнтацією на самоізоляцію засвідчує можливість добровільної маргіналізації (що, з-поміж інших, є предметом наших подальших наукових розвідок).

Із нашої точки зору, геополітична маргіналізація може бути визначена в таких технологічних аспектах, враховуючи можливості її здійснення на різних рівнях геополітичного простору:

1) *територіальний-географічний* – як процес формування нової геополітичної ідентичності в системі світового устрою внаслідок фактичної сецесії певних територій від «материнської» держави («квазі-держави», «некеровані території», «сірі зони» тощо);

2) *економічний* – як процес блокування (аж до відчуження) участі в системі регіональної/світової фінансово-економічної конкуренції, контролю ринків сировини та збуту,

розподілу праці тощо внаслідок політики різноманітних санкцій, ембарго, монополізації та інше;

3) *інформаційно-ідеологічний* – як зниження ступеню суб'єктності держави в системі геополітичної комунікації, у прийнятті рішень щодо статусно-рольових диспозицій в геополітичній системі ієрархії, в розробці глобального порядку денного, у формуванні як власного, так і глобального когнітивного проєкту, блокування інформаційних потоків та вибудовування наративних фреймів в інформаційному просторі на шкоду даної держави, десоверенізація її науково-освітньої системи тощо;

3) *інформаційно-кібернетичний* – як процес стиснення on-line простору суб'єкта геополітики, обмеження його можливостей у продукуванні і розповсюдженні програмового продукту та комп'ютерної техніки внаслідок кібер-тероризму, кібер-атак, кібер-шпіонажу, саботажу, санкцій тощо.

Масштаби і ступінь геополітичної маргіналізації залежать від таких показників:

1) по відношенню до кого застосовуються її технології, тобто хто є її мішенню (велика / регіональна / мала держава, регіон, недержавний актор);

2) яку мету переслідують в даному процесі (позбавити стратегічної ініціативи даного актора, виключити з «клубу» глобальних гравців, що формують геополітичний порядок денний, обмежити сферу геополітичного простору або можливість впливу на світові процеси, дискредитувати тощо);

3) і головне – яким ресурсним потенціалом забезпечується геополітичний авторитет і вплив держави-маргіналізатора – ініціатора та реалізатора технологій маргіналізації.

Відзначимо такі найбільш значущі ресурси держави-маргіналізатора (не вдаючись до їх детального аналізу у цьому форматі нашої розвідки), які забезпечують максимальну результативність у застосуванні технологій маргіналізації:

– економічні (рівень ВВП, наявність передових і перспективних галузей, здатних надавати інноваційного впливу на світову економіку тощо);

– військово-промислові (як синтез морської, повітряної, космічної, інформаційної та ядерної потуги; ядерний потенціал наразі використовується як політичний фактор стримування потенційного суперника);

– енергоресурси (передусім нафта, газ, а також альтернативні види енергії);

– політичні (суверенність та легітимність влади, характер політичного режиму в країні, його функціональна ефективність);

– фізико-географічні (масштаби території, географічне розташування (вихід до морів або океанів є своєрідним геополітичним бонусом держави));

– наукові та культурно-інформаційні ресурси (артефакти і сучасні продукти культурно-інформаційної індустрії, комунікаційний рух ідей, смислів, образів, наративів, наявність власного когнітивного проєкту майбутнього, технології штучного інтелекту, потужні «мозкові центри» у взаємодії з державною владою тощо);

– демографічні (якісно-кількісний склад населення, міграційний рух).

Місце і роль держави в геополітичному просторі цілком залежать від геостратегії, яку вона для себе визначила. А геостратегія, у свою чергу, вибудовується на основі ресурсних можливостей держави, комплексного аналізу геополітичної картини світу, що склалася на даний момент часу та може змінитися в певній перспективі, а також з урахуванням ціннісних підвалин політики, що є субстанційними для цієї держави. Тому вибір неефективної, прогностично необґрунтованої геостратегії може спричинити застосування до даної держави технологій геополітичної маргіналізації. Утім слід зауважити, що жодна країна не має гарантованого імунітету від виштурхування до рівня держави-маргінала. Показо-

вим у цьому сенсі є приклад з СРСР, драматизм маргіналізації якого довів країну-наддержаву взагалі до зникнення з геополітичної мапи та фрагментації на окремі незалежні держави. З іншого боку, маргіналізована в певний час країна може подолати цей статус. Це може бути як за рахунок власних ресурсів (зادля цього потрібна потужна політична воля державної влади у проведенні економічних, політичних та ін. реформ), так із залученням зовнішніх партнерів (однак у такому випадку постає питання «ціни» такої демаргіналізації). Позаяк в обох випадках імпульс розвитку завдяки внутрішній самоконцентрації на відновлення геополітичної потуги надає поштовх до запуску механізму демаргіналізації. Це досить тривалий та ресурсномісткий процес відновлення геополітичного статусу державою, а можливо, і його підвищення, як це відбувається з Китаєм, що наразі впевнено прямує до набуття статусу наддержави штучного інтелекту.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Таким чином, глобальні зміни світоустрою можна розглядати крізь призму гегемонізації та маргіналізації держав як провідних суб'єктів світової політики. Гегемонізація є більш дослідженим феноменом, тому її інструментарій є більш зрозумілим для аналізу сучасних геополітичних змін. Натомість геополітична маргіналізація, як зворотній бік дихотомії міждержавного протиборства, є не менш важливим у геополітичному сенсі феноменом, що здатний «запустити», стимулювати та коректувати трансформаційні зрушення на макрорівні світової політики. Теоретичне осмислення сутності геополітичної маргіналізації та технологій, що її спричиняють, надає підстави для комплексного аналізу та прогнозу в певній перспективі варіантів можливого розвитку як окремих структурних компонентів світової архітектури, так і загалом всієї її організації. Адже розуміння застосування геополітичних технологій щодо тих або інших держав у рамках системної цілісності «гегемонізація – маргіналізація» уможливило б здатність розглядати вже на початковій стадії процеси подальшої трансформації світоустрою. Тож предметом наших подальших наукових розвідок є поглиблення наукового осмислення феномену геополітичної маргіналізації, конкретний аналіз та змістовна характеристика сучасних технологій маргіналізації держав.

Список використаної літератури

1. Андерсон П. Перепетии гегемонии / пер. с англ. Д. Кралечкина ; под науч. ред. В. Сафронова. Москва : Изд-во Института Гайдара, 2018. 196 с.
2. Crosston M. Global hegemony vs. regional hegemony: how the us strategically influences power. *Comparative Politics Russia*. 2020. № 11(1): 5–15.
3. Valladao A.G.A. Democratic Hegemony and American Hegemony. *Cambridge Review of International Affairs*, 2006, No. 19(2), pp. 243–260.
4. Park R. E. Human migration and the marginal man. *American Journal of Sociology Chicago*. 1928. Vol. 33. № 6. pp. 881–893.
5. Атоян А.И. Социальная маргиналистика. О предпосылках нового междисциплинарного и культурно-исторического синтеза. *Политические исследования*. 1993. № 6. С. 29–38.
6. Кравченко А.И. Социология : учебник. Москва : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. 536 с.
7. Шибутани Т. Социальная психология. Москва, 1968. 535 с.

GEOPOLITICAL MARGINALIZATION OF A STATE IN THE CONDITIONS OF THE WORLD ORDER TRANSFORMATION**Nataliia Lepska***Zaporizhzhia National University,**Faculty of Sociology and Administration, Department of Political Science**Zhukovskoho str., 66, 69600, Zaporizhzhia, Ukraine*

The contemporary world order's features lie in the aggravation of the geopolitical competition as a manifestation of dialectics regarding the essentially opposite hegemonization and marginalization processes of states. The strengthening or weakening of the geopolitical status of some states determines the permanent transformations in the world order.

This article notes that in modern academic research, the main attention is to focus on the study of states' hegemonization phenomenon in different forms, such as "superpower", "global domination", "global leadership", etc. For the most part, this kind of research is conducted regarding one of the leading countries from the top geopolitical players' league – the United States of America, as its hegemony is the most powerful. However, the phenomenon of states' marginalization lacks scholars' attention, which is studied contextually through the research of geopolitical hegemonization or generally considered to be a consequence of the geopolitical expansion of developed states in relation to weak states. Even more, in the discourse of modern geopolitical analysis, the definitions "marginality", "marginal state" and "marginalization" are used primarily to strengthen emotional connotation in the consideration of negative consequences of confrontational interstate relations. These definitions fairly figure in experts' evaluations, analytical reports, and research publications on geopolitical issues, but they do not have a substantive explanation regarding conceptuality.

Thus, the author suggests the theoretical comprehension of marginalization in the context of the contemporary world order transformation. A basic sociology paper was reviewed as the basis to determine the meaning of marginality. Since in sociology, the research of marginality and marginalization relates to human communities at both micro- and macro-levels and also considering that a state is a form of the political organization of society and it can be examined in terms of a higher-level system – the world political system, there is also the reason to study marginalization in relation to states as subjects of transformational processes at the geopolitical macro-level. The author provides her own interpretation of the "geopolitical marginalization of a state" and "marginal state" definitions. Technological aspects of geopolitical marginalization are examined at different levels of the geopolitical space. The analysis of specific technologies of geopolitical marginalization in modern states is determined as a perspective direction for future research.

Key words: hegemonization, marginalization, state-hegemon, marginal state, technologies of geopolitical marginalization, world order.

УДК 303.4:32:351

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.33.18>

ДОКАЗОВА ПУБЛІЧНА ПОЛІТИКА ТА ЇЇ РОЛЬ У ВИРОБЛЕННІ ОБҐРУНТОВАНИХ УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ

Світлана Пришляк

*Національний інститут стратегічних досліджень,
Центр суспільних досліджень,
відділ гуманітарної політики та розвитку громадянського суспільства
вул. Пирогова, 7-А, 01054, м. Київ, Україна*

Стаття присвячена визначенню особливостей використання доказової публічної політики для вироблення дієвих механізмів публічного управління, які можуть бути задіяні зокрема у сфері громадської безпеки.

Тематика застосування інструментів Evidence-Based Policy сьогодні є надзвичайно актуальною в усіх сферах державного управління, оскільки проблема прийняття ефективних та обґрунтованих владних рішень в Україні носить довготривалий й гострий характер.

Для владних інституцій України, як і для інших публічних органів перехідних суспільств, що перебувають у процесі трансформації, розвитку громадянського суспільства та його взаємодії з державою, важливим є використання досвіду розвинених країн світу з публічного управління та вироблення дієвих державних політик.

У практиці країн із розвинутою демократією до дослідження політик й прийняття участі у виробленні ефективних рішень держави органами влади долучені також і профільні наукові установи, навчальні заклади та приватний сектор (інститути громадянського суспільства, зокрема недержавні аналітичні центри). Використання потенціалу й напрацювань аналітичних центрів, як урядових, так і недержавних, є традиційним буденним явищем під час вироблення державних політик у цивілізованому світі. Прийняття рішень відбувається не тільки шляхом політичної дискусії й обговорення, а ґрунтується на аналітичних даних, офіційній статистиці, конкретних доказах ефективності застосовуваних методів врядування.

В Україні також упроваджували процедури дослідження та аналізу державних політик, насамперед у практику діяльності органів влади. Проте неодноразові спроби унормувати відповідні процеси суттєво не вплинули на формування адекватної взаємодії влади і суспільства, пов'язаних із виробленням дієвих механізмів публічного управління [1].

Проте запит суспільства на обґрунтовані й ефективні рішення органів влади України є вкрай високим. Кожен член суспільства, бізнес-середовища прагне почуватися в безпеці й бути впевненим в адекватності обраних владою заходів реагування на зовнішні й внутрішні загрози. Як показує позитивний досвід інших країн, використання інструментів Evidence-Based Policy допомагає державним інституціям ефективно виконувати покладені на них функції та обов'язки, зокрема під час забезпечення громадської безпеки.

Отже, актуальність доказового урядування й використання можливостей доказової публічної політики для задоволення попиту суспільства й вироблення передбачувано результативних політик хоч і не є новим для світу, проте є надзвичайно потрібним для України.

Ключові слова: доказова публічна політика (Evidence-Based Policy), управлінські рішення, публічна політика.

Актуальні публікації за проблематикою. Питаннями теоретико-методологічних основ формування та аналізу державної політики займаються досить багато українських

та зарубіжних науковців, серед яких можна виділити праці Ю. Бадзьо, І. Біласа, В. Бондаренка, О. Валецького, Р. Зварича, В. Кременя, І. Кураса, О. Новакової, Н. Пашиної, І. Розпутенка, Л. Шкляра та інших. Проблеми теорії і практики державного управління та його зв'язку з державною політикою аналізуються в роботах таких українських і російських дослідників, як Г. Атаманчук, В. Бабкін, В. Бакуменко, В. Бебик, А. Білоус, М. Головатий, А. Дегтярьов, В. Князєв, П. Надолішній, Н. Нижник, В. Ребкало, О. Рудік, В. Скуратівський, В. Тертичка, В. Цветков, Л. Юзьков та інші.

Науковим дослідженням щодо методології й особливостей використання доказової публічної політики присвятили свої праці такі вітчизняні автори, як Л. Гонюкова, В. Козаков, В. Ребкало та інші. Серед російських слід виділити А. Волошинську та В. Комарова.

Таку увагу науковців до питань вироблення дієвих державних політик можна пояснити складністю і суперечливістю соціально-економічних та політичних нюансів розвитку нашої країни, які зумовлюють потребу в теоретичному осмисленні й розробці науково обґрунтованого інструментарію, за допомогою якого можна зробити ефективнішим процес державної розбудови. Проте сьогодні серед багатьох наукових праць щодо державних політик питанню власне доказової державної політики та її можливостям приділено недостатню увагу.

Метою цієї статті є дослідження можливостей доказової публічної політики для вироблення обґрунтованих управлінських рішень.

Виклад основного матеріалу. Актуальність дослідження зумовлена потребою комплексного дослідження державних політик, створення умов для належного врядування, а також суперечливими тенденціями розвитку механізмів формування суспільної політики і вироблення владних рішень в Україні [1].

Виникають проблеми і у процесі вироблення державної політики, у системі публічної влади і, відповідно, публічного управління, що безпосередньо стосується сфери забезпечення громадської безпеки.

Рішення, часто без обговорення та належного обґрунтування, ухвалюються «в надрах» органів влади та «спускаються» до виконання. Міністерства готують окремі нормативно-правові акти – замість того щоб розробляти цілісну, прозору і зрозумілу суспільству і бізнесу державну політику. Громадяни та бізнес-структури дізнаються про рішення останніми – дуже часто вже на етапі, коли висловити заперечення проти можна вже лише у формі протесту. Незадоволені таким станом речей усі. Громадяни та бізнес незадоволені тому, що не розуміють логіку дій уряду, відчувають себе ошуканими, уряд – тому, що навіть провівши значну роботу щодо розв'язання проблеми, отримує не підтримку суспільства, а чергову «зраду» [1, с. 233].

Останнім часом у розвинених країнах світу широко поширився новий підхід до вдосконалення системи державного управління і місцевого самоврядування, в основі якого лежить розробка і реалізація так званої «доказової державної політики» або «державної політики, заснованої на доказах» (від англ. «Evidence-Based Policy», або «Evidence-Based Policy-Making»). Такий підхід передбачає обґрунтування запропонованих варіантів нормативно-правового регулювання, окремих заходів та заходів соціально-економічної політики за допомогою результатів наукових досліджень, науково обґрунтованих фактів і широкої доказової бази. Застосування «доказового підходу» покликане підвищити якість державного управління, зокрема подолати суб'єктивізм [4]. Розробка доказової публічної політики стає довгостроковим імперативом підвищення якості державного управління в світі [2].

Основним методологічним принципом, використовуваним під час розробки публічної політики на основі фактичних доказів, є проведення наукових досліджень, що під-

тверджують, які програми або заходи можуть застосовуватися для отримання найкращих результатів. Таким чином, головним критерієм вибору того або іншого комплексу інструментів регулювання є науковий аналіз фактів.

Вперше термін «доказово-обґрунтований» (або «підкріплений доказами», англ. «Evidence-Based») запропонував у 1990 р. Девід М. Едді стосовно медичної практики і вже у 1990-х роках широке розповсюдження отримує доказовий підхід у медицині – підхід, який передбачає, що рішення про лікувальні заходи приймаються виходячи з наявних доказів їх ефективності та безпеки [2].

Сам термін «Evidence-Based Policy» (EBP) набув широкого поширення при адміністрації Тоні Блера в Великобританії після 1997 року. Дослівно термін «Evidence-Based» означає «той, що базується на доказах», і в Україні він відомий, у першу чергу, в контексті медичної практики як «доказова медицина».

Розробка політики, заснованої на доказах, офіційно затверджена в законодавстві Європейського Союзу як методологічний підхід до розробки законопроектів [1, с. 216].

Прикладом країни з позитивною практикою розробки доказової політики є Великобританія. Основні функції з виконання досліджень у рамках доказової політики покладені на Раду з економічних та соціальних досліджень (Economic and Social Research Council) – позавідомчу урядову організацію. При ній діє Центр доказової політики Великої Британії (UK Centre for Evidence Based Policy), що включає в себе роботу національного координаційного центру та семи його підрозділів. Метою цього центру є сприяння науковому обміну між політичними колами, розробниками законопроектів та дослідниками. У роботах, присвячених дослідженню доказової політики Великої Британії, автори наголошують на необхідності посилення взаємодії між науково-дослідними колами та розробниками заходів регулювання, а також на необхідності створення стимулів, що спонукають до використання доказів [1, с. 216].

Напрацювання зарубіжних учених пропонують нам алгоритм доказової політики, що складається із чотирьох етапів:

- 1) аналіз процесу реалізації та результатів еталонного проекту;
- 2) горизонтальний пошук;
- 3) вертикальний пошук;
- 4) верифікація результатів за допомогою здійснення чотирьох стратегій: «Передсмертною» (The Premortem), «Мислити перспективно» (Thinking Step-by-Step), «Мислити ретроспективно» (Thinking Backwards), «Це працює. Завдяки чому?» (It works. By Means of what?) [1].

У політиці концепцію «Evidence-Based» можна розглядати в двох аспектах:

1) під доказовою політикою розуміється впровадження органами влади та державними установами на різних рівнях тих заходів і програм політики, ефективність, доцільність та корисність яких доведені практикою та підкріплені дослідженнями;

2) доказову політику можна розуміти і як методологію впровадження політики, в основу якої покладено особливий – доказовий підхід. Це означає, що на кожному етапі циклу політики здійснюється його ґрунтовне опрацювання за кількома параметрами [1].

Застосовуючи доказовий підхід, можна підвищити рівень довіри суспільства до влади, вивести процес вироблення політики на новий, якісно високий рівень, що позитивно вплине на розвиток держави загалом [5].

На думку окремих науковців, основна перевага доказового підходу полягає в такому: якщо наукове обґрунтування заходів, що вживаються, є публічним і об'єктивним, то у громадян з'являється більше шансів відстояти суспільні інтереси, нівелювати вплив лобістських груп і знизити ризики свідомо помилкових рішень [2].

Проте розробка доказової державної політики має й певні обмеження.

Насамперед це суб'єктивність підходу, що зберігається: аналіз доказів і розробку заходів і інструментів регулювання проводять люди, які можуть бути схильні до політичного або ідеологічного впливу, або переслідувати власні інтереси, дослідники можуть мати упередження, що заважають їм побачити істину і так далі. Тим більше, навіть не розглядаючи суб'єктивний людський чинник як основний, то маємо зважати, що сама по собі доказова база може бути суперечливою і неточною із-за обмежень методологічних підходів для збору фактів, неможливості врахувати специфіку окремої конкретної території і наявності об'єктивних чинників, вплив яких оцінити досить складно тощо.

Крім того, в рамках доказової політики не завжди можливо визначити стратегічні цілі регулювання, на основі яких буде розгорнута система завдань і заходів. Тобто якщо цілі державної політики були поставлені хибні, то реалізація такої політики може виявитися даремною або призвести до негативних наслідків [1]. Так, подібна ситуація може виникнути під час реалізації Стратегії громадської безпеки та цивільного захисту України. Це документ довгострокового планування, що розробляється на основі Стратегії національної безпеки України за результатами огляду громадської безпеки та цивільного захисту і визначає напрями державної політики щодо гарантування захищеності життєво важливих для держави, суспільства та особи інтересів, прав і свобод людини і громадянина, цілі та очікувані результати їх досягнення з урахуванням актуальних загроз. Якщо стратегічні цілі хибні або не адекватні загрозам, то наслідки практичного впровадження такої стратегії будуть негативними.

Для нівелювання можливості визначення помилкових, необґрунтованих управлінських рішень відповідними органами влади часто вдаються до залучення всіх можливих фахових спеціалістів даної сфери. Наприклад, Департамент оборони США регулярно проводить брифінги для представників громадських організацій, на яких роз'яснюють свої цілі та дискутують із експертами. Представники недержавних аналітичних центрів знаходяться в постійній взаємодії з представниками державних і місцевих органів влади, що забезпечує динамічне середовище інтелектуальних запитів й переводить академічні аргументи в рекомендації щодо найефективніших політик.

Павло Федорів, аналітик і керівник проектів CEDOS, звертає увагу на роботу Пола Керні «Політика політики...», де автор перелічує умови, необхідні для існування політики, що базується на доказах, а саме:

- можливість створення наукового консенсусу, що базується на об'єктивному та всеосяжному дослідженні;
- політичний процес централізований, авлада належить малій групі тих, хто приймає рішення;
- наукові дослідження є єдиним джерелом знання для політиків;
- політики розуміють докази так само, як і науковці;
- політики мають мотив і можливість перетворити докази в рішення, адекватні до відповідних проблем [3].

Найбільш дискусійними питаннями у доказовому підході є питання про «статус» обґрунтування. Що розуміється під поняттям «доказ»? Прихильники доказової політики вважають, що термін «доказ», який широко застосовується у математиці, фізиці або юридичних науках – це ідеал, до якого сфера соціально-економічних відносин повинна прагнути. Розробляючи державну доказову політику, під терміном «доказ» вважають «обґрунтування» або «забезпечення фактами» [1].

Провівши аналіз обґрунтувань, які застосовуються як докази під час вироблення державної політики, їх можна поділити на три групи:

- 1) факти та результати наукових експериментів (об'єктивні наукові дані);
- 2) результати вивчення суспільної думки (колективний інтелект);
- 3) неофіційні та експертні дані (експертна думка).

На думку широкого кола дослідників, «неофіційні дані» не можуть бути «доказами». Але разом із тим вони можуть ефективно доповнювати обґрунтування першої та другої груп.

Таким чином, досліджуючи методологію доказового підходу виникають питання, які є характерними для методології гуманітарних наук і економічної науки в цілому. Це виявляється в суб'єктивності інтерпретації, потенційного фальсифікування, поєднанні позитивного і нормативного, суворості обґрунтування під час використання наукового методу [1].

Інституціональні практики в дослідженні та виробленні державної політики пов'язані зі складною взаємодією різних органів державної влади і управління, узгодженням позицій цілого ряду соціальних груп і політиків, а також різних представників експертного співтовариства, взаємовпливом найрізноманітніших зовнішніх і внутрішніх факторів. У зв'язку із цим державну політику слід трактувати як результат взаємодії держави, інститутів громадянського суспільства, представників наукової, експертної та бізнесової спільноти для вирішення важливих завдань у розвитку незалежної України [1].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Тематика вироблення ефективних управлінських рішень є сьогодні однією з центральних в політичній науці та у працях з державного управління. Це зумовлено складними і досить суперечливими трансформаціями відносин в перехідних суспільствах, до яких належить Україна, а також великим запитом українського суспільства на обґрунтовані владні рішення.

Проблема сучасної української політики – відсутність політичної вмотивованості, зацікавленості суб'єктів політики та кон'юнктурність управлінських рішень, ухвалених ними. Це призводить до того, що особисті (групові) інтереси превалюють над суспільними. Завдяки доказовому підходу дозволяється відійти від таких пострадянських принципів та вийти на новий якісний рівень у процесах вироблення політик для розв'язання певних суспільних проблем. Про це у своїй лекції для студентів Львівського національного університету ім. І. Франка зауважив всесвітньо відомий нейрохірург, кавалер Ордена Британської імперії, письменник Генрі Марш: «Доказова політика і доказова медицина – те, до чого варто прагнути. Я не прихильник ситуацій, коли рішення спирається на авторитет політика чи професора медицини. Мені потрібні докази того, що його діяльність буде правильною» [1, с. 217].

Під поняттям «доказова публічна політика» можна розуміти особливу методологію, в основі якої міститься доказовий підхід. На практиці – це використання органами влади підтверджених доказами політик, заходів, методів, тобто такого комплексу інструментів регулювання, ефективність якого доведена практикою та підкріплена дослідженнями. Це політика, де прийняті управлінські рішення базуються на достовірних даних, щоб зробити політичні рішення зрозумілими, оцінюваними, стійкими та надійними в майбутньому.

Ідея доказового урядування є широко використовуваною усвіті. Вона має як теоретичні обґрунтування і приклади впровадження, так і аргументовану критику. У ситуації, коли наразі в Україні під час розробки державних політик недостатньо користуються даними, результатами досліджень і аналітикою, підхід «політик, базованих на доказах» виглядає як приваблива ціль і альтернатива наявним підходам [3].

Суттєвою перевагою доказової публічної політики є прагматичність, наукова обґрунтованість, неупередженість прийнятих рішень, оскільки доказова політика повинна бути заснована на аналітичних дослідженнях високої якості.

Зважаючи на очікування від органів влади на прийняття обґрунтованих та ефективних рішень, застосування доказового підходу в процесах вироблення та прийняття управлінських рішень сприятиме підвищенню рівня довіри суспільства до влади, виведенню цих процесів на більш якісний рівень, що, у свою чергу, позитивно вплине на розвиток демократичної національної держави загалом.

Список використаної літератури

1. Дослідження державних політик: методологія, процедури та європейські практики : монографія / авт. кол.: Л.В. Гонюкова, В.М. Козаков, В.А. Ребкало та ін. ; за заг. ред. Л.В. Гонюкової, В.М. Козакова. Київ : НАДУ, 2018. 400 с. URL : <http://academy.gov.ua/social/pages/dop/2/files/b710d940-b89c-4a73-9c68-ba033e1bd602.pdf>.
2. Волошинская А.А., Комаров В.М. Доказательная государственная политика: проблемы и перспективы. *Вестник ИЭ РАН*. № 4. 2015. С. 90–102. URL : https://www.researchgate.net/publication/283213727_DOKAZATELNAA_GOSUDARSTVENNAA_POLITIKA_PROBLEMY_I_PERSPEKTIVY.
3. Федорів П. Evidence-based: можливості і обмеження доказових політик у сфері міського розвитку. URL : <https://mistosite.org.ua/ru/articles/evidence-based-mozhlyvosti-i-obmezhenia-dokazovykh-polityk-u-sferi-miskoho-rozvytku>.
4. Філіппова В.Д. Доказова державна політика в галузі педагогічної освіти як інструмент раціональних та обґрунтованих державних рішень. *Правові засади організації та здійснення публічної влади*: збірник тез III Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, присвяченої світлій пам'яті доктора юридичних наук, професора, академіка-засновника НАПрНУ, першого Голови Конституційного Суду України Леоніда Петровича Юзькова (м. Хмельницький, 28 лютого – 2 березня 2020 року). – Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2020. С. 413–416.
5. Філіппова В.Д. Формування та реалізація державної політики в галузі педагогічної освіти України : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора наук з державного управління 25.00.02 «механізми державного управління». Харків, 2020. URL : <https://nuczu.edu.ua/images/topmenu/science/spetsializovani-vcheni-rady/arefFilippova.pdf>.

EVIDENCE-BASED POLICY AND ITS ROLE IN MAKING SOUND MANAGEMENT DECISIONS

Svitlana Pryshliak

National Institute for Strategic Studies,

Center for Social Research,

Department of Humanitarian Policy and Civil Society Development

Pyrohova str., 7-A, 01030, Kyiv, Ukraine

The article is devoted to defining the peculiarities of the use of evidence-based public policy to develop effective mechanisms of public administration, in particular in the field of public safety.

The topic of Evidence-Based Policy tools' application is extremely relevant today in all spheres of public administration, as the problem of making effective and sound government decisions in Ukraine is long-lasting and acute.

For Ukraine's institutions, as well as for other public bodies of transitional societies that are in the process of transformation, development of civil society and its interaction with the state, it is important to use the experience of developed countries in public administration and effective government policies.

In the practice of countries with developed democracies, the relevant research institutions, educational institutions and the private sector (civil society institutions, in particular non-state think tanks) are also involved in the study of policies and participation in the development of effective state decisions by the authorities. The use of the potential and achievements of think tanks, both governmental and non-governmental, is a traditional phenomenon in the public policies development in the civilized world. Decision-making is not only through political discussion and debate, but is based on analytical data, official statistics, concrete evidence of the applied management methods' effectiveness.

In Ukraine, procedures for research and analysis of public policies have also been introduced, primarily in the government activities' practice. However, repeated attempts to regulate the relevant processes did not significantly affect the formation of adequate interaction between government and society, associated with the development of effective public administration mechanisms.

Nevertheless, the public demand for reasonable and effective decisions of the Ukrainian authorities is extremely high. Every member of society and the business environment seeks to feel safe and confident in the adequacy of the measures chosen by the authorities to respond to external and internal threats. The positive experience of other countries shows, that the use of Evidence-Based Policy tools helps government institutions to effectively perform their functions and responsibilities.

Thus, the relevance of evidence-based governance and the use of evidence-based public policy to meet public demand and develop predictably effective policies, although not new to the world, is extremely necessary for Ukraine.

Key words: Evidence-Based Policy, government decisions, public policy.

УДК 327(437.1/.2)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.33.19>

ОСНОВНИ ВЕКТОРИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ЧЕСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ НА ШЛЯХУ ДО МІЖНАРОДНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ (1993–2004 РР.)

Андрій Савчук

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,
факультет історії, політології і міжнародних відносин,
кафедра міжнародних відносин
вул. Шевченка, 57, 76018, м. Івано-Франківськ, Україна*

Мета статті – означити провідні вектори зовнішньополітичної діяльності Чеської Республіки щодо її інтеграції до ЄС та НАТО задля виокремлення продуктивного досвіду для України.

Стаття висвітлює особливості приєднання Чеської Республіки до Європейського Союзу та НАТО. Проведено аналіз внутрішньополітичних процесів у країні, що мали безпосередній вплив на євроінтеграційний курс Чеської Республіки. Досліджено головні проблемні питання європейської та євроатлантичної інтеграції Чеської Республіки. Подається короткий аналіз основних політичних та економічних викликів, які стояли на шляху вступу Чехії до ЄС. Акцентується увага на складності і неоднозначності процесу адаптації законодавства і економіки країн ЦСЄ до стандартів Євросоюзу.

Чеська Республіка, що виникла внаслідок розпаду чехословацької федерації 1993 р. та стала на шлях європейської та світової інтеграції, сьогодні є повноправним загальновизнаним суб'єктом міжнародних відносин. Упродовж одинадцятирічного незалежного існування держава досягла помітних успіхів із багатьох визначальних напрямів зовнішньої політики.

Важливе місце в зовнішньополітичній діяльності Чеської Республіки приділяється питанню двостороннього співробітництва із сусідніми країнами, зокрема Словаччиною, Німеччиною, Австрією, Польщею. Унаслідок діалогу в 1997–1999 рр. було розв'язано суперечливі питання стосовно демаркації та демілітаризації державних кордонів, а також розподілу колишнього спільного федеративного майна. Повчальним є чехо-словацькі стосунки – яскравий приклад продуманого і цілеспрямованого формування тісних безконфліктних відносин між двома незалежними країнами – у минулому членами єдиної федеративної держави. У контексті реалізації головного – європейського вибору України – насамперед вивчення досвіду співпраці Чеської Республіки і Словацької Республіки є актуальне і винятково важливе з науково-теоретичного і практичного погляду.

Ключові слова: Чеська Республіка, зовнішня політика, європейська інтеграція, ЄС, НАТО, Словацька Республіка.

Постановка проблеми. Черговою закономірністю світового розвитку є розгортання інтеграційних процесів, які посилюються на межі тисячоліть, поєднуючись водночас із дезинтеграційними тенденціями. Сьогодні значним є вплив міжнародних інтеграційних процесів на функціонування не тільки регіональних міжнародних систем і утвердження нового міжнародного порядку, але й окремих суспільств та держав, їхньої внутрішньої політики, на щоденне життя людей. Міжнародна інтеграція характеризується процесами об'єднання держав і народів для спільного розв'язання проблем та реалізації спільних цілей, супроводжується посиленням взаємозалежності між ними аж до злиття в єдине ціле, виникненням спільних інститутів та правових норм, що забезпечують функціональну ефективність. До провідних мотивів інтеграційних взаємодій у сучасному світі науковці відносять прагнення забезпечити добробут, безпеку, стабільність розвитку суспільства [1, с. 109]. Ці про-

цеси є особливо актуальними сьогодні для України. Тому важливим є досвід зовнішньої політики Чеської Республіки (ЧР) на шляху до світової інтеграції (1993–2004 рр.). Актуальність дослідження визначається сучасними інтеграційними орієнтирами України, необхідністю узагальнення досвіду міждержавного співробітництва України з ЧР у різних його напрямках та формах з метою поглиблення двосторонніх відносин із урахуванням нинішнього зовнішньополітичного курсу України. Для України, яка означила для себе пріоритетним курс на європейську та (з огляду на неоголошену війну з Росією) світову інтеграцію, досвід ЧР, є на часі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В українській науці немає окремого ґрунтовного дослідження, присвяченого зовнішній політиці Чехії. Певні напрацювання тут мають радянські вчені [2, с. 216]. Аналіз джерельної бази порушеної проблеми засвідчує увагу сучасних науковців до питання векторів сучасної зовнішньої політики Чехії [3, с. 53–58], а також історичній ретроспективі цього питання [4, с. 367]. Цікаво, що Чехія, зокрема і її зовнішня політика, є предметом досліджень науковців Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (ПНУ) [5, с. 212–217], а також відзначаємо той факт, що ПНУ має певний досвід співпраці із ЧР у ділянці розвитку науки, стажування аспірантів (Наталія Криворучко, 2014 р.), укладання двосторонніх угод про співпрацю між університетами (Карловий університет, 2012 р.) тощо.

Мета статті – означити провідні вектори зонішньополітичної діяльності Чеської Республіки щодо її інтеграції до ЄС та НАТО задля виокремлення продуктивного досвіду для України.

Виклад основного матеріалу. Чеська Республіка, що виникла внаслідок розпаду чехословацької федерації 1993 р. та стала на шлях європейської та світової інтеграції, сьогодні є повноправним загальноновизнаним суб'єктом міжнародних відносин. Упродовж одинадцятирічного незалежного існування держава досягла помітних успіхів з багатьох визначальних напрямів зовнішньої політики.

Позаяк порушена у статті тема є багатоаспектною і доволі об'ємною, з огляду на обмежені рамки дослідження розглянемо основні вектори зовнішньої політики Чеської Республіки крізь призму України. У контексті реалізації головного – європейського вибору України – насамперед вивчення досвіду співпраці Чеської Республіки і Словацької Республіки (СР) є актуальне і винятково важливе з науково-теоретичного і практичного погляду. Аргументуємо нашу тезу низкою положень: ідеться передовсім про те, що чесько-словацькі відносини після їх відокремлення 1993 р. – це приклад формування цивілізованого існування двох близьких (споріднених), проте незалежних суверенних держав, яскравий взірець безконфліктного існування ЧР та СР.

Україна, використавши досвід Чехії на шляху до інтеграції в європейський та світовий простір, має запозичити найбільш позитивні моменти зовнішньополітичної діяльності Чехії. Зокрема, чітке й однозначне прагнення ЧС, проголошення ключовим напрямом зовнішньої політики курс на «повернення до Європи» та інтеграцію до євроатлантичних структур.

Важливе місце у зовнішньополітичній діяльності ЧР приділяється питанню двостороннього співробітництва із сусідніми країнами, зокрема Словаччиною, Німеччиною, Австрією, Польщею. Унаслідок діалогу в 1997–1999 рр. було розв'язано суперечливі питання стосовно демаркації та демілітаризації державних кодонів, а також розподілу колишнього спільного федеративного майна.

Повчальним для нас, українців, є чехо-словацькі стосунки – яскравий приклад продуманого і цілеспрямованого формування тісних безконфліктних відносин між двома незалежними країнами – у минулому членами єдиної федеративної держави. Найголовнішою

залишається необхідність вивчення практики новітнього чехо-словацького міждержавного співробітництва в контексті реалізації сучасної стратегії європейської інтеграції України. Науковці, політики називають цей феномен «розлученням по-чехословацькому», під яким розуміють цивілізовані, мирні процеси, що, окрім іншого, ґрунтуються на абсолютних (вічних) цінностях і міжнародних нормах, що призвело до того, що усамостійнення ЧР і СР відбулося без єдиної краплі крові, понад те, уже на самих початках цих процесів було раз і назавжди погоджено найскладніший, на нашу думку, поділ федерального майна Чехією та Словаччиною за пропорцією 2:1, тобто за співвідношенням чисельності населення республік (Чехія – близько 10 млн. осіб; Словаччина – близько 5 млн. осіб) [6, с. 83].

Імпонує також і те, як Чехія та Словаччина спільно діяли на шляху до свого подальшого існування з-поміж європейського та світового співтовариства [7, с. 3–9]. Річ у тім, що вони спільно узгоджували будь-які превентивні дипломатичні кроки для визнання не тільки своєї незалежності, а й відтак координували свою діяльність у царині зовнішньої політики. Успішність цих кроків очевидні: винятково важлива роль ЧР у структурах ЄС і НАТО і ділянці лобювання інтересів Словаччини, залучення до її підтримки Польщі та Угорщини. З весни 2004 року Словаччина є членом НАТО.

Приклад такої партнерської допомоги, за логікою, мав би простежуватися у відносинах між Україною та Росією. Однак замість таких цивілізованих стосунків, які продемонстрували всьому світу ЧР та СР, бачимо участь Росії у ескаляції конфлікту на Сході України, загарбання Криму та вторгнення та терени нашої держави. Російське керівництво будь-які кроки української сторони на зближення з ЄС чи НАТО сприймає агресивно.

Аналіз зовнішньополітичної діяльності ЧР уможливорює виокремлення ще одного важливого уроку не тільки для України, а й для країн-членів СНД. Погоджуємося з думкою науковця В. Андрейко про те, що «за темпами і глибиною системних постсоціалістичних перетворень країни СНД значно відстали від центральноевропейських країн» [6, с. 84]. На наш погляд, чи найбільшою причиною цих процесів стала деформація демократії в окремих країнах і взагалі невеликі досягнення у формуванні громадянського суспільства, унаслідок цього, до прикладу в Білорусі, Росії, утвердилися авторитарні режими, понад те, нинішній диктаторський режим В. Путіна – свідчення посилення прагнення до геополітичного домінування на пострадянському просторі.

Процес формування нових стосунків ЧР з колишніми історичними суперниками – Німеччиною та Австрією – супроводжувався появою численних суперечностей. Ідеться, насамперед, про закиди з боку Австрії щодо протиправності повоєнних декретів президента Е. Бенеша стосовно депортації судейських німців, які компактно проживали на теренах Чехії, а також реституції їх майна. Тоді з країни було насильницьки виселено близько 2,5 млн. етнічних німців [8, с. 119–124]. Чеська дипломатія, однак, настійливо відкидала ці звинувачення. Останніми роками чеська сторона відчуває новий натиск австрійських екологічних активістів, котрий посилюється після введення в дію Темелінської АЕС неподалік від кордону з Австрією [9, с. 318–319].

19 січня 1993 року Чехія стала членом ООН. Чеська дипломатія прагнула вступу країни до НАТО. На Мадридському саміті НАТО 1997 року запрошення нарешті було отримано. Ратифікаційний період інтеграції в НАТО завершився в березні 1997 р., коли Чехію прийняли до альянсу. Нині ЧР як повноправний член світового співтовариства бере активну участь у роботі близько 60 міжнародних організацій [9, с. 323]. Членство в НАТО уможливорює гарантію, що в період до 2015 р. загрози військової агресії проти ЧР не буде. Метою розбудови ЧР у 2010–2015 рр. є забезпечення повної інтеграції щодо військових структур НАТО [10, с. 31–35; 11]. Чехія першою серед посткомуністичних держав стала членом ЄОЕС [10, с. 23].

Утім, чи не найбільшим здобутки ЧР у ділянці зовнішньої політики стала її успішна інтеграція до Євросоюзу. Це був доволі тривалий і складний процес, однак, зважаючи на послідовну політику уряду М. Земана, початок XXI сторіччя ознаменувався успішним завершенням процесу євроінтеграції ЧР: церемонія підписання Угоди про вступ ЧР до ЄС відбулася в Афінах 16 квітня 2003 р., а в травні 2004 р. на зміну статусу «активних спостерігачів» для держав, що її підписала, прийшов статус повноправних членів Європейського Союзу [9, с. 325]. Упродовж свого прагнення до європейської інтеграції ЧР пережила «законодавчий бум»: лише 2000 року парламент країни ухвалив понад 500 законів та інших правових документів, гармонізованих європейськими стандартами. 15–16 червня 2003 р. на загальнонаціональному референдумі за приєднання країни до ЄС висловилися 77,3% громадян ЧР, що взяли участь у голосуванні [12, с. 90–91]. Розв'язання поставлених завдань чеською дипломатією супроводжувалося певними коливаннями. Новий зовнішньополітичний курс потребував значних компромісів, пошуку шляхів до полагодження всіх суперечливих з європейськими стандартами моментів, понад те, виявився пролонгованим участі. Експерти стверджують, що «повернення до Європи» змусило чехів піти на неабиякі жертви та самообмеження» [12, с. 92].

Утім, динамічно і послідовно рухаючись шляхом європейської та світової інтеграції, ЧР невдовзі стала повноправним загальноновизнаним суб'єктом міжнародних відносин.

Отже, Чехія, що виникла внаслідок розпаду чехословацької федерації (1993 р.), одразу стала на шлях європейської та світової інтеграції. Нині ЧР є повноправним загальноновизнаним суб'єктом міжнародних відносин. Концептуальними засадами її зовнішньої політики є створення умов для безпеки, стабільності й добробуту власної держави та всіх її громадян, а також надання допомоги міжнародному співтовариству у створенні мирного, безпечного демократичного суспільства. Відповідно Україна, використавши досвід ЧР, має запозичити найбільш позитивні моменти її зовнішньополітичної діяльності Чехії. Зокрема, чітке і однозначне прагнення ЧС, проголошення ключовим напрямом зовнішньої політики курс на «повернення до Європи» та інтеграцію до євроатлантичних структур. Подальшого висвітлення потребує дослідження співпраці ЧР з країнами європейської співдружності, її участь у провідних євроатлантичних економічних, політичних, оборонних структурах, продовження взаємовигідних контактів з посткомуністичними країнами Центральноєвропейського регіону.

Список використаної літератури

1. Білоус О., Доцяк І., Климончук В. Євроатлантична інтеграція України: проблеми та перспективи. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Івано-Франківськ, 2007. 108 с.
2. Внешняя политика ЧССР / Под ред. С.И. Колесник. Москва : Прогресс, 1981. 239 с.
3. Башта Л. Євроінтеграційний шлях Чехії: успіхи та труднощі. *Економічний часопис*. XXI. 2008. № 5-6. С. 8–13.
4. Нагорняк М.М. Національно-державницька концепція Томаша Масарика [Текст] / Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Київ : Логос, 2009. 367 с.
5. Федорчак П.С. Розвиток економіки Чехословаччини між Першою та Другою світовими війнами. *Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи*. Чернівці, 2000. С. 212–217; Федорчак П. С. Чехословацька Республіка на рубежі 20-х рр. XX ст.: передумови створення та політичний розвиток. *Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. 2001. № 5-6. С. 262–267; Федорчак П.С. Чесько-словацькі міжнаціональні відносини в державотворчих процесах XX століття. *Проблеми інтеграції науково-освітнього, інтелектуального потенціалу в державотворчому процесі*. Тернопіль; Севастополь; Стамбул, 2007. С. 369–375.

6. Андрейко В.І. Чесько-словацьке міжнародне співробітництво в контексті євроінтеграції до ЄС: досвід для України. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. Київ, 2011. Вип. 100. Ч. 1. С. 82–89.
7. Стативка А. Чехія–Словаччина: нова якість двосторонніх відносин. *Політика і час*. 2006. № 3. С. 3–9.
8. Чугуєвська М. Німецьке питання в чеській політиці ХХ ст. *Університет*. 2009. № 3. С. 119–124.
9. Мотрук С. Головні напрями зовнішньої політики Чеської Республіки на рубежі ХХ–ХХІ ст. *Україна дипломатична*. Київ, 2007. Вип. 8. С. 316–326.
10. Кіцила Л. Концептуальні засади трансформації зовнішньої політики Чеської Республіки в умовах інтеграції з євроатлантичними структурами (1990–2004). *Вісник Львівського університету. Серія міжнародних відносин*. Львів, 2006. № 18. С. 20–26.
11. Кіцила Л. Чеська Республіка на шляху інтеграції до Європейського Союзу. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародних відносин*. Львів, 2004. № 12. С. 53–58.
12. Мотрук С. Чехія на шляху євроінтеграції. *Історичний журнал*. 2008. № 6. С. 90–91.

MAIN VECTORS OF THE CZECH REPUBLIC FOREIGN POLICY ON ITS WAY TO INTERNATIONAL INTEGRATION (1993–2004)

Andrii Savchuk

*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University,
Faculty of History, Political Science and International Relations,
Department of International Relations
Shevchenka str., 57, 76018, Ivano-Frankivsk, Ukraine*

The purpose of the article is to define the leading vectors of the Czech Republic's foreign policy activities for its integration into the EU and NATO in order to highlight the productive experience for Ukraine.

This article highlights the accession of the Czech Republic to the European Union. The analysis of internal political processes in the country, which had a direct impact on the course of European integration of the Czech Republic. The main burning aspects of the European integration of the Czech Republic are determined in the given article. Short overview of the decisive political and economic challenges that influenced Czech Republic entrance to the EU is examined. It is also stressed on the complexity and ambivalence of adaptation process of the economy and laws of the Central and Eastern European countries to the European Union standards.

The Czech Republic, which emerged as a result of the break-up of the Czechoslovak federation in 1993 and embarked on the path of European and world integration, is now a fully recognized subject of international relations. During its eleven years of independent existence, the state has made significant progress in many key areas of foreign policy.

An important place in the foreign policy of the Czech Republic is given to the issue of bilateral cooperation with neighboring countries, including Slovakia, Germany, Austria and Poland. As a result of the 1997–1999 dialogue, controversial issues regarding the demarcation and demilitarization of state borders as well as the distribution of former common federal property, were resolved. Instructive is the Czechoslovak relations – a clear example of a thoughtful and purposeful formation of close conflict-free relations between two independent countries – in the past members of a single federal state. In the context of the implementation of the main – European choice of Ukraine – first of all, the study of the experience of cooperation between the Czech Republic and the Slovak Republic is relevant and extremely important from a scientific, theoretical and practical point of view.

Key words: Czech Republic, foreign policy, European Union, integration.

УДК 303.01

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.33.20>

ПОЛІТИЧНА НАУКОВА ТЕОРІЯ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ХАРАКТЕРИСТИКИ

Андрій Сухарина

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

У статті розглянуто дискусійне питання про статус політичної науки серед інших наукових дисциплін. Хоча політична наука вже давно сформувалась як самостійна дисципліна, тривають постійні дебати стосовно того, чи можна використовувати критерії природничих наук до вивчення політичної. Також триває дискусія стосовно того, наскільки власне «науковими» є політичні наукові теорії і як відділити суб'єктивні вподобання дослідника від об'єктивної реальності. Це питання є особливо складним, оскільки досліднику важко відділити об'єкт свого дослідження від повсякденного життя. Політичні інтереси, вподобання та ідеї про справедливість неминуче впливають і на наукову діяльність.

Розглянуто основні інтерпретації статусу та формату наукових теорій. Виокремлено мінімальний перелік факторів, яким повинна відповідати теорія для отримання наукового статусу. Проаналізовано необхідність та потребу прогностичного компонента в наукових теоріях та яку роль він має відігравати.

Визначено, що наукове знання володіє специфічним, інколи навіть позаособистісним існуванням. При цьому наведена контраргументація щодо крайніх релятивістських позицій, які заперечують неможливість будь-якого об'єктивного пізнання. З позицій критичного реалізму визначено, що більшість отриманого політичного знання справді матиме позанаукові нашарування, однак це не нівелює цінності самих отриманих даних.

Здійснено порівняння нормативних та емпіричних політичних наукових теорій. На основі аналізу було визначено, що емпіричні наукові теорії мають більше спільного з класичними теоріями в природничих науках. Нормативні політичні теорії є вкрай важливим інструментом орієнтування в політичній дійсності. Водночас вони є значно більш вразливими для впливу ідеологічних та позанаукових факторів.

Ключові слова: політична наука, ідеологія, наукова теорія, методологія політичної науки, емпіричні теорії, нормативні теорії, критичний реалізм.

Політична наука вже давно сформувалась як самостійна наукова дисципліна. Водночас тривають постійні дебати стосовно того, чи можна використовувати критерії природничих наук до вивчення політичної. Також триває дискусія стосовно того, наскільки власне «науковими» є політичні наукові теорії і як відділити суб'єктивні вподобання науковця від об'єктивної реальності.

Розпочнемо з визначення того, що таке наукова теорія. Навіть у цьому базовому питанні є різні трактування, які відрізняються межами визначень, ключовими аспектами та компонентами. Фізик та популяризатор науки С. Гокінг зауважує, що «наукова теорія – не більш ніж модель Всесвіту чи окремої його частини, а також набір правил, які допомагають співвіднести абстрактні величини і практичні спостереження» [4, с. 29].

На його думку, будь-яка наукова теорія є хорошою, якщо вона відповідає двом базовим характеристикам: 1) точно описує великий клас спостережень на основі моделі, яка містить усього декілька випадкових елементів; 2) дозволяє робити точні передбачення щодо результатів майбутніх спостережень [4, с. 29–32].

Якщо з першим аспектом усе більш-менш зрозуміло, то ситуація з передбаченням є неоднозначною. За таким принципом майже увесь пласт дисциплін, які займаються вивченням минулого, як-от історія, не можуть мати статусу повноцінних. Щоб мати наукову цінність їм потрібно не тільки точно описувати стан справ, але й передбачати майбутній розвиток подій.

Водночас і сам С. Гокінг висловлює скепсис стосовно можливостей прогнозування. Він говорить про обмеженість прогностичного потенціалу фізики та визнає індетермінізм, який випливає з квантової механіки та обмеженості визначати статус-кво. По суті, точне прогнозування майбутнього можливе лише за умови, коли нам точно відоме теперішнє. Але окремі аспекти теперішнього ми не можемо визначити через квантову будову Всесвіту. Внаслідок цього навіть у природничих науках дослідники оперують не чітко визначеним майбутнім, а його різними варіантами та ступенем ймовірності їх настання. Для прикладу, у соціальних науках ефективно застосовуються статистичні моделі визначення громадської думки та передбачення результатів виборів. Відповідно до них формується адекватна вибірка дослідження, визначається теоретична похибка, довірчий інтервал, вказується ймовірність такої похибки. Це говорить про можливість передбачення об'єктивної реальності також і у суспільних науках, щоправда, завжди в межах ймовірнісних значень. Відповідно, у найкращому розвитку подій політична наукова теорія відповідає мінімальним критеріям, які ставить перед хорошою теорією С. Гокінг.

Але розглянемо й альтернативні позиції, наприклад П. Файербенда. Він стверджує, що наука є всього лиш однією з ідеологій, «пучком теорій», які пов'язані між собою спільним методом та загальною філософською концепцією [10, с. 74–75]. Справді, наука є «пучком теорій», але її розвиток відбувається по-іншому, ніж в ідеологіях. Лише в науці є практика верифікації гіпотез та рецензування, якої немає у жодній іншій системі пізнання. «Наукове знання має явно виражений позаособистісний смисл і володіє позаособистісним буттям» [9, с. 134]. Це і є однією з ключових відмінностей. Якщо релігія чи ідеологія є продуктами соціально-економічних умов і утворюються відповідно до них, то наукових висновків часто досягають незалежно один від одного. Є чимало прикладів, коли науковці знаходили вирішення того чи іншого питання, не перебуваючи в жодній комунікації.

Ще більш крайні позиції займають дослідники, які заявляють, що об'єктивне пізнання є неможливим. На їхню думку, будь-яке знання носитиме із собою відбиток людини, через яку пройшло. Але чи справді це так? Багато об'єктивних фактів людство змогло пізнати навіть без можливості перевірити наочно. Про те, що Земля має круглу форму, вчені здогадалися значно раніше, ніж на орбіту полетіли перші космічні кораблі. Здогадки про те, що спосіб життя формує ідейні погляди було здійснено набагато раніше, ніж ми отримали підтвердження за допомогою кількісних статистичних методів. Саме тому політична наука, як і наука загалом, не є просто однією концепцією серед рівних альтернатив. Отримане знання не є рівноцінним, відповідно, наукова теорія краще описуватиме об'єктивну реальність, аніж будь-яка інша концепція.

Наукова теорія відрізняється від інших тим, що її можна «сфальсифікувати». Принцип фальсифікації – один з найбільш вагомих досягнень філософської думки – належить К. Попперу. Він уперше почав виділяти науковість теорії не від кількості фактів, що її підтверджують, від наявності чи відсутності такої ситуації, яка може заперечити певну теорію. Коротко його можна сформулювати таким чином: «Теорія є науковою, якщо можна завчасу уявити такий вирішальний експеримент, який у принципі може її спростувати; і вона буде псевдонауковою, якщо такого експерименту не існує» [8]. Критерій фальсифікації не говорить про те, що теорія істинна, лише про те, що вона може претендувати на статус науко-

вої. У цьому контексті можливість «фальсифікації» є важливішою ніж кількість фактів, які теорію доводять, адже у разі достатнього бажання можна навести аргументи правдивості навіть найбільш абсурдних тверджень.

Звісно, «критерій фальсифікації» не є кінцевим вододілом, який відділяє наукову теорію від позанаукових способів пізнання дійсності. Т. Кун пропонує альтернативну гіпотезу формування наукових теорій, де істинність/хибність базуються на легітимації науковим співтовариством. Однак, на думку І. Лакатоса, такий стан справ приводить нас до ситуації, коли «немає явних розбіжностей між наукою та псевдонаукою, науковим прогресом чи інтелектуальним занепадом, і немає ніякого об'єктивного стандарту наукової чесності» [5].

На противагу концепціям Т. Куна та К. Поппера, І. Лакатос висуває своє бачення дослідницьких програм, де центральне місце посідають не поодинокі теорії, а дослідницькі програми, які складаються з центральних теорем і гіпотез та так званого «захисного поясу» допоміжних теорій. Спростування однієї теорії часто ніяк не відображається на загальній концепції, яка може залишатись життєздатною значно довше.

Як і в інших науках, бажаним станом розвитку науки про політику має стати конструювання теорії, яка зможе точно описувати політичну дійсність, а також робити відносно точні передбачення майбутнього розвитку щодо конкретних ситуацій. Окремі моделі та політичні теорії досить добре працюють у короткостроковій перспективі, але про серйозний довгостроковий прогностичний потенціал нині не йдеться. Наш інструментальний потенціал можна застосовувати для обмеженого типу політичних режимів і на доволі короткому проміжку часу. Відповідно, бажаний стан розвитку наукових теорій у політології поки недосяжний.

Але чи справді це є проблемою тільки політичної науки? Навіть у природничих науках поки що застосовуються окремі теорії, які суперечать одна одній. Абстрактна математика зазнає цілком реального ідеологічного впливу. Так, на думку Н. Баранець, яка досліджувала ідеологічний вплив на математичні дослідження: «неідеологічного положення суб'єкта у суспільстві не може бути, тому що всі соціальні інститути побудовані у відповідності до певних матеріальних, духовних і соціальних потреб суб'єктів, а їх відтворення і функціонування забезпечується системою життєвих (ідеологічних) відносин» [2, с. 127].

Але про який ідеологічний вплив йдеться? Він буває трьох варіантів: прямий вплив ідеології, ідеологія наукового співтовариства, а також особисті преференції дослідника щодо вибору методології. Є приклади непрямого впливу ідеології на математичну науку навіть у демократичних країнах: «держава заохочувала панування ліберальної традиції у приватних школах, де процвітала чиста математика, яка служила засобом контролю вступу в університети, а прикладна «професійна» математика використовувалась для навчання індустріальної робочої сили в технічних школах і коледжах. Наслідки цього протистояння віднаходяться у змістовій специфіці і способі представлення матеріалу в сучасних освітніх програмах і в наші дні» [3, с. 111]. Так, йдеться не про прямий вплив на отримані результати, однак він сформував різні підходи до навчання та відтворення знань. Вочевидь, суспільні науки є значно більш уразливими для таких ідеологічних впливів.

Натепер є два основні підходи до місця і ролі суспільних наук порівняно з природничими: холізм та натуралізм. Найзагальніше їх можна охарактеризувати так: натуралісти переконані, що суспільство є частиною природного світу, а отже, може бути дослідженим та зрозумілим за допомогою методів природничих наук. Холісти ж заперечують це твердження і вважають, що адекватні соціальні науки не можуть проводити свої дослідження

лише методами природничих наук, а мають критичну необхідність у мікросоціальних методах [1, с. 21].

Натуралізм базується на таких передумовах: 1) суспільні науки можуть вважатись хорошими науками відповідно до стандартів наук природничих; 2) суспільні науки можуть стати хорошими науками тільки в тому разі, якщо вони будуть відповідати стандартам природничих наук.

У разі холізму йдеться про інші передумови: 1) суспільна наука може бути хорошою, якщо вона досліджує соціальні спільності, такі як класи, суспільні групи, інститути тощо, а також їх характерні риси; 2) соціальні науки можуть лише частково досліджувати соціальні спільності та їх характеристики. Відповідно, принаймні на сучасному етапі розвитку немає жодного сенсу стверджувати, що суспільні науки можуть досягнути повної об'єктивності та повністю пояснювати соціальну реальність [1, с. 21–23].

Дещо розширивши перелік таких підходів, можна звернутись до класифікації з трьома підходами. Позиції, з яких працюють дослідники і науковці, найчастіше можна звести до таких методологічних установок: 1) позитивістська гносео-методологічна установка, відповідно до якої позитивне знання може бути отримане як результат суто наукового (не філософського) пізнання; 2) критичний реалізм. Базується на позиціях того, що принаймні частина реальності онтологічно незалежна від людського розуму, а поняття істини чи хибі можна застосувати до похідних наукової діяльності. Саме досягти істини є основним завданням і метою науки; 3) релятивізм. Цей методологічний принцип полягає у абсолютизації відносності та умовності змісту пізнання. Релятивісти вважають, що ідея об'єктивного, універсального і позачасового пізнання загалом можлива, але критерії залежать від часу, місця і культури. Крайні релятивісти наголошують, що для того, щоб пізнати будь-яке політичне явище, необхідно відтворити всезагальну картину, яка заснована на кожній індивідуальній преференції.

Навіть якщо ми вибираємо ту чи іншу гносео-методологічну установку, політичні наукові теорії також можуть відрізнятись. Одні з них є емпіричними, а інші нормативними. На Заході традиційно сформувались два основні предмети, які становлять політичну теорію у широкому сенсі. Умовно їх розподіляють на політичну філософію (нормативну політичну теорію) та власне політичну науку (емпіричну політичну теорію; також використовується назва «політологія»).

Нормативні теорії «говорять про те, яким повинен бути світ. Теорія говорить про бажані стани і висуває аргументи, чому вони є найбільш бажаними. Нормативні теорії захищають норми та цінності» [1, с. 10]. Окрім захисту та консервації цінностей, інші політичні теорії намагаються «просунути» ті чи інші підходи. На сучасному етапі це найбільше стосується екологічних чи феміністичних теорій.

Емпіричні теорії в рамках емпірично-дескриптивного підходу займаються встановленням причинно-наслідкових зв'язків. Вони намагаються знайти зв'язки між незалежними змінними та на основі цього побудувати теорію. Т. Алексеева називає їх «передбачувальними», тобто такими, які «за допомогою дедукції формують висновки стосовно можливої майбутньої поведінки досліджуваних об'єктів» [1, с. 10]. Звісно, прогностичний потенціал таких теорій не безмежний. Відомий математик І. Єгорченко стверджує: «Вся математика абстрактна. Вона є своєрідним способом спрощення дійсності. Люди, які думають, що математика складна, просто не знають, наскільки складна дійсність» [5]. Відповідно, такі емпіричні теорії намагаються прогнозувати політичну дійсність, але не зможуть передбачити її повністю.

Говорячи про специфіку нормативних та емпіричних теорій у чистому вигляді, може здатись правильним рішенням ідентифікувати перші як апіорі ненаукові та ідеологічні. Але таке уявлення буде надмірним спрощенням. Справді, нормативні теорії часто стоять ближче до ідеологічних концептів, але у значній кількості факторів вони відповідають критеріям логіки, базуються на емпіричній основі та мають інші ознаки науковості. Більше того, нормативні теорії зазвичай ідуть після емпіричних. Коли ми досліджуємо щось, то рідко зупиняємось на питаннях: «Що це, і як воно працює?», але починаємо пошуки відповіді на питання: «Як воно повинно працювати?». Розподіл емпіричних та нормативних теорій на наукові та ідеологічні відповідно є симпліфікацією.

Але такий стан справ не припиняє дискусій про те, чи має наука займатись етичними питаннями та покладанням цілей. З одного боку, досягнення істини не має якихось етичних передумов і не повинно ними диктуватись. З іншого – розгляд науки виключно як інструменту досягнення політичних цілей може мати довгострокові негативні наслідки для суспільства. У цьому аспекті виключення етичних чи ідеологічних норм може принести більше шкоди, ніж користі.

Отже, розглянувши основні підходи до розуміння політичної наукової теорії, можемо зупинитись на такому: наукова теорія – це система логічно несуперечного, структурованого та перевіреного знання задля пояснення та/або прогнозування різнобічності ситуацій або подій, які відбуваються у природі чи суспільстві. Відповідно, політична наукова теорія – це різновид наукової теорії, однак у контексті знань про політику задля її розуміння, пояснення та прогнозування. До політичної наукової теорії висуваються менш строгі вимоги до перевірки знання чи прогнозної функції, але сам тип вимог є однаковим.

Наукова теорія є спрощенням дійсності, яке водночас дозволяє нам доволі точно пояснювати світ та займатись прогнозуванням, включаючи тільки декілька факторів. Саме тому наука передбачає не просто опис існуючого світу, а звертає увагу саме на ті компоненти, які є вирішальними у певному, конкретному випадку.

Є так звані нормативні та емпіричні політичні теорії. Перші несуть у собі близькість до ідеологічного, оскільки шукають відповіді на ціннісні питання, натомість емпіричні наукові теорії спрямовані на пошук причинно-наслідкових зв'язків. Водночас ототожнювати нормативні політичні теорії та ідеології недоречно, тому що вони мають відмінну сутність.

Список використаної літератури

1. Алексеева Т. Современные политические теории. Москва : «Российская политическая энциклопедия». РОССПЭН, 2000. 479 с.
2. Баранец Н., Веревкин А., Ершова О. Об идеологии и идеологизации науки. *Власть*. 2011. № 6. С. 126–129.
3. Баранец Н., Веревкин А., Марасова С. Метаморфозы образа идеологии в науке (позиции зарубежных математиков). *Власть*. 2014. № 12. С. 108–112.
4. Гокінг С., Млодінов Л. Найкоротша історія часу / переклад Ігоря Андрущенка. Харків : Видавництво «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 160 с.
5. Інтерв'ю з Іриною Єгорченко. *The Ukrainians*. URL: <https://theukrainians.org/iryna-yehorchenko/> (дата звернення: 30.09.2020).
6. Лакатос И. Наука и псевдонаука (Выступление в радиопрограмме Открытого университета). 1973. URL: <http://www.nsu.ru/classics/pythagoras/Lacatos.pdf> (дата звернення: 30.09.2020).
7. Надольний І. Світогляд – ключова проблема пізнання та діяльності людини. *Вісник НАДУ при Президентіві України*. 2015. № 4. С. 50–54.

8. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Твори: в 2 т. / пер. з англ. О. Буценка. Київ : Основи, 1994. Т. 2. 494 с.
9. Рузавин Г. Научная теория. Логико-методологический анализ. Москва : Мысль, 1978. 244 с.
10. Соколов Л. Наука і міфологія: неминучість дивергенції. *Мультиверсум. Філософський альманах* : збірник наукових праць. Київ, 2008. Вип. 68. С. 127–136.
11. Фейерабенд П. Наука в свободном обществе (фрагменты из книги). *Личность. Культура. Общество*. 2009. № 48–49. С. 64–79.

POLITICAL SCIENCE THEORY: FEATURES AND CHARACTERISTICS

Andrii Sukharyna

Ivan Franko National University of Lviv,

Faculty of Philosophy, Department of Theory and History of Political Science

1, Universytetska str., 79000, Lviv, Ukraine

The article considers the debatable issue of political science status among other scientific disciplines. And although political science has been formed as an independent scientific discipline a long time ago, there is an ongoing debate on whether the criteria of the natural sciences can be used to study political ones. There is also an ongoing debate about how “scientific” political science theories really are and how to separate the researcher’s subjective preferences from objective reality. This issue is especially difficult because it is difficult for a researcher to separate the object of one’s research from one’s daily life.

The main interpretations of the status and format of scientific theories were considered. Was highlighted the minimum list of factors that a theory must comply with in order to obtain scientific status. The necessity and need of the predictive element in scientific theories, and what place it should occupy, were analyzed.

It has been determined that scientific knowledge has a specific, sometimes even impersonal existence. At the same time, a counter argumentation is given regarding extreme relativistic positions that deny the impossibility of any objective knowledge. From the standpoint of critical realism, it has been determined that most of the political knowledge gained will indeed have an extra-scientific layer, but this does not negate the data obtained.

A comparison was made between normative and empirical political science theories. Based on the analysis, it was determined that empirical scientific theories have more in common with classical theories in natural sciences. Normative political theory is an extremely important tool for orientation in political reality. At the same time, they are much more vulnerable to the influence of ideological and non-scientific factors.

Key words: political science, ideology, scientific theory, methodology of political science.

УДК 323.2

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.33.21>

ПРОЦЕСИ РОЗВИТКУ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У СВІТОВОМУ ТА УКРАЇНСЬКОМУ ПРОСТОРІ

Ольга Тіхонова

*Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова,
факультет політології та права, кафедра політичних наук
вул. Пирогова, 9, 02000, м. Київ, Україна*

У статті розглянуто процеси розвитку громадських організацій у світовому та українському просторі. З'ясовано роль непрямих податків у податковій приписі. Досліджено умови динамічного розвитку демократичних відносин сьогодення. Громадянському суспільству властивий природний потяг до автономії, відповідальності та розвитку. Це створює органічну можливість для ефективної діяльності суспільно корисної громадської організації. Об'єктом дослідження Громадські організації як найважливіша складова частина державного управління. Проаналізовано нові форми, які набуває взаємодія держави та громадських організацій. Проаналізоване чинне національне законодавство про громадські організації, Рекомендацію Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо правового статусу неурядових організацій у Європі 2007 р. CM/Rec (2007)14, Фундаментальні принципи статусу неурядових організацій в Європі 2002 р. та Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.

Маніфестуючи з теоретичних основних футурологічних досліджень, досліджується розподіл основних причин змін у громадських організаціях. Громадянське суспільство має природний потяг до автономії, відповідальності та розвитку. Це створює органічну можливість для ефективної діяльності суспільно корисної громадської організації, яка придатна зайняти провідне місце в піднесенні системи координат сучасної держави та громадянського суспільства. Дана публікація пропонує систематизацію процесів розвитку громадських організацій: від V ст. до н. е., коли були створені римські закони XII таблиць, до сьогодення, коли створено Громадську раду з питань забезпечення прав людини, а також Рекомендацію Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо правового статусу неурядових організацій у Європі. Сьогодні, з одного боку, держава визнає інститути громадянського суспільства атрибутом політичної демократії, з іншого боку, їхні потреби та вимоги можуть легко ігноруватися державою. Досліджено перспективи громадським організаціям отримати місце цінного суб'єкта державотворення, а також стан еволюції в Україні громадянського суспільства.

Ключові слова: організації, громадянське суспільство, Європа, Україна, процеси розвитку.

Постановка проблеми. Громадські організації як найважливіша складова частина державного управління зазнають значного впливу процесом змін у державному управлінні з різних позицій. Громадські організації пройшли процес розвитку, паралельний державному. У сучасних умовах поняття «майбутнє громадських організацій» стосується нових перспектив, які ці організації отримують із точки зору структур та механізмів, які вони мають. У цьому процесі змін також слід враховувати наслідки процесу глобалізації, яка має великий тиск на громадські організації.

В умовах динамічного розвитку демократичних відносин у сучасному світі та постійного пошуку оптимального шляху розвитку для української демократичної держави перед українським народом постає вимогливе завдання сприяти демократичному державному будівництву в кращих цивілізаційних традиціях сучасності.

У цьому випадку актуалізується проблема застосування системного аналізу процесів розвитку громадських організацій, а також під час дослідження сприяння розвитку громадських організацій у світовому та українському просторі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та методологічні основи вивчення громадських організацій представлені у працях таких вчених, як П. Геррман, Г. Доманські, Дж. Лавілл, Д. Льюїс, В. Пауелл, Р. Патнам, Т. Парсонс, П. Плау, Е. Реверс, Д. Стоун, А. Токвіль, С. Фельдман, Дж. Фішер, Р. Хей та ін.

До дослідження стану формування в Україні громадянського суспільства залучались такі дослідники та науковців, як А. Харана, А. Караса, А. Колодія В. Полохало, С. Рябова, В. Сидоренка, В. Ткаченка, М. Томенка та інші.

Мета статті – визначити ключові процеси та тенденції розвитку громадських організацій у світовому та українському просторі на основі вторинного аналізу емпіричних соціологічних результатів.

Виклад основного матеріалу. Організація є своєрідною соціальною групою. У сучасній літературі з соціології та державного управління це бюрократичні групи. Виявляючи з теоретичних основних футурологічних досліджень, досліджується розподіл основних причин змін у громадських організаціях, а також проводиться певна підготовка щодо майбутнього таких організацій [1, с. 468].

Громадянське суспільство має природний потяг до автономії, відповідальності та розвитку. Це створює органічну можливість для ефективної діяльності суспільно-корисної громадської організації, яка здатна зайняти провідне місце в розвитку системи координат сучасної держави та громадянського суспільства. Це буде конструктивною складовою частиною реалізації громадською організацією свого потенціалу, який за певних обставин може бути стратегічним та соціально затребуваним [2, с. 10]. Пропонуємо систематизувати процеси розвитку громадських організацій:

1) ще у V ст. до н. е. були створені римські закони XII таблиць, в яких є згадки про асоціації спільних інтересів, благодійні організації для бідних тощо;

2) VIII–V ст. до н. е. У Західній Європі переважало вираження інтересів різних соціальних груп шляхом створення політичних груп та благодійних організацій, на Сході вираження інтересів соціальних груп мало філософську основу;

3) період середньовіччя (V–XVI ст.). Це утворення європейських держав, формування основних класів феодального суспільства, система васалізму. Спостерігаються тенденції до обмеження королівської влади, посилення влади релігійних об'єднань, професійних організацій – гільдій тощо. Саме під час цього період формуються передумови формування громадянського суспільства [3, с. 98]. Із розвитком середньовічних міст іншою силою, яка поступово починає рахуватися з державною владою, стає третій клас – городяни. У містах створювалися цехові організації, що об'єднували на професійній основі майстрів однієї або кількох подібних професій або об'єднання середньовічних ремісників [3, с. 99]. Що стосується формування інституту громадських організацій в Україні, то існує думка, що український «громадянин» походить від «громади», і він відображає не буржуазний (буржуазний) і не політичний (citizenship) зміст, а наступність форми соціальної взаємодії, життя та ментальності – від спільноти докнязівських часів до громадських організацій та громадського самоврядування нашого періоду» [4, с. 520]. Вважається, що Україна завжди була громадянською країною. Насправді унікальність України полягає в тому, що вона почала формуватися в середні віки як країна, де громада часто виступала як цілісна самодостатня соціальна сутність. Найпоширенішим типом громади на той час була церква, тобто парафія. Коли в Європі сформувався протестантизм, в Україні сформувалось запо-

різьке козацтво, яке сьогодні вважається державним утворенням, військовою організацією, формою саморегулювання соціального процесу тощо [3, с. 104];

4) у XVII–XVIII ст. у країнах Європи та Америки відбулися буржуазні революції, що призвело до утвердження буржуазної системи та набуття буржуазією політичних прав та громадянських свобод. Крім того, в Європі починають формуватися політичні партії, народні рухи та громадські об'єднання. У XVII ст. у Західній Європі та США виник морально-етичний рух у формі закритої організації під назвою масонство;

5) рубіж XIX–XX ст. вважається періодом формування громадянського суспільства в розвинених країнах світу. На початку цього періоду в Англії, США, Франції та інших європейських країнах утворюються громадські організації (асоціації), які орієнтуються на певні сфери життя суспільства, намагаючись вирішити нагальні проблеми [3, с. 108]. Вже в першій половині XIX ст. в Америці був рух за житлову реформу. У 1847 р. Було засновано American Medical Association або АМА (Американська медична асоціація), яка є найбільшою асоціацією лікарів та студентів у США. Наступного року була заснована American Association for the Advancement of Science (Американська асоціація розвитку науки) – найбільше наукове товариство США. У Російській імперії становлення та розвиток громадських організацій відбувалося за панування буржуазного суспільства. Зокрема, більшість громадських організацій Російської імперії зосереджувались на благодійності, освіті, філософії тощо;

6) XIX – перша половина XX століття (етап становлення громадянського суспільства) – громадські організації виходять на якісно новий рівень у взаємодії з державою: вони перетворюються з окремих утворень у структуровані організації з чіткими цілями та завданнями, своєю «нішею» в система взаємодії з державою, захищають певні інтереси, виходять на загальнодержавний рівень, створюючи власну вертикаль;

7) сучасний етап можна охарактеризувати як етап процвітання громадських організацій та їх взаємодії з органами державної влади. Зокрема, ми можемо виділити два напрямки в аналізі взаємодії громадських організацій з державою. Перший напрямок – це офіційне юридичне забезпечення такої взаємодії; другий – форми, в яких набуває така взаємодія.

Перехід до інформаційного суспільства сприяє перегляду законодавства у сфері громадських організацій. На початку перехідного періоду законодавча база для некомерційних організацій (НКО) у Центральній та Східній Європі була або недосконалою або застарілою. До середини 90-х років у всьому регіоні відбулися нові зусилля з реформування законодавства про НКО. Країни регіону виявили, що чинне законодавство не може забезпечити підтримку триваючого «відродження громадянського суспільства» [6, с. 26–32].

Прийняття Рекомендації СМ / Рес (2007) 14 щодо правового статусу неурядових організацій у Європі («Рекомендація») [7] призвело до появи важливого документа для держав-членів Ради Європи, який є офіційним визначенням ідей та принципів.

Необхідно зазначити, що в останні роки взаємодія держави та громадських організацій набуває нових форм:

1) консюмеризм – захист прав споживачів. Такі документи, як: «Білль про права споживачів» (1962), «Хартія захисту споживачів» (1973) та «Керівні принципи для захисту інтересів споживачів» (1985), лягли в основу адміністративно-правового механізму захисту споживачів у світі;

2) екологічна безпека: захист екологічних прав громадян, що включає право на здорове та безпечне довкілля, право на екологічну інформацію, право на участь у прийнятті рішень та право на справедливість у питаннях довкілля; реалізація демонстраційних про-

ектів щодо впровадження екологічних технічних рішень, які чітко підтримують вимоги до змін у законодавстві та управлінні [8, с. 9].

3) громадська журналістика;

4) громадський контроль – контроль із боку громадянського суспільства щодо держави;

5) громадські ради – форма, якої не було на попередніх етапах розвитку громадських організацій;

6) у глобальному масштабі взаємодія громадянського суспільства з державою набула форми Глобального договору, яка розпочалася в штаб-квартирі ООН у Нью-Йорку 26 липня 2000 року.

Важливим сучасним напрямом із захисту інтересів є благодійництво, якими в незалежній Україні дещо проявлявся Фонд інтелектуальної праці «Україна – XXI століття». Під кінець 80-х рр. XX ст. Україна приєдналася до розвитку мережі think tanks – аналітичних центрів (Україні частково переймався Фонд інтелектуальної співпраці «Україна – XXI століття»). Наприкінці 80-х рр. XX ст. Україна долучилася до процесу створення мережі think tanks – аналітичних центрів (від англ. «think tanks» – мозкові центри, фабрики думки). 2004 р. – початок утворення інших дорадчих органів – громадських рад. До прикладу, при МВС у 2005 р. вперше було створено Громадську раду з питань забезпечення прав людини. Визначальними європейськими стандартами про громадські організації, домінянти яких доцільно враховувати під час подальшого вдосконалення чинного національного законодавства про громадські організації, є Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо правового статусу неурядових організацій у Європі 2007 р. № CM/Res (2007)14 й Фундаментальні принципи статусу неурядових організацій в Європі 2002 р. Зауважимо, що вони значно гнучкіші, ніж чинне законодавство України про громадські організації, а також у більшості питань створення та діяльності громадських організацій спираються на норми цивільного права [9, с. 25].

Сьогодні, з одного боку, держава визнає інститути громадянського суспільства атрибутом політичної демократії, з іншого боку, їх потреби та вимоги можуть легко ігноруватися державою. Як результат, відносини між громадянським суспільством і державою носять ситуативний характер і не можуть адекватно задовольнити ні групові інтереси, ні, тим більше, інтереси суспільства в цілому. Загальний стан громадянського суспільства в Україні представлений як етап формування його окремих інститутів.

Висновки. У сучасній системі координат держави та суспільства громадська організація має великі перспективи отримати місце цінного суб'єкта державотворення. З одного боку, держава потребує партнерства з громадянським суспільством через неурядові організації, які можуть пропонувати послуги, орієнтовані на послуги, і допомагати державі виконувати свої зобов'язання перед суспільством. З іншого боку, саме суспільство мотивоване реалізувати свій потенціал відповідно до власного плану розвитку.

Список використаної літератури

1. Burhan Aykas, Hatice Metin, The future of public organizations / Procedia – Social and Behavioral Sciences. Volume 62. 24 October 2012. P. 468–472. URL : <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877042812035185?via%3Dihub>.
2. Токар М.Ю. Місце громадської організації в розвитку системи координат держави і суспільства. *Державне будівництво*. 2019. № 2. С. 1–12.
3. Громадські організації у дискурсі демократизації суспільства: монографія / Мін-во освіти і науки, Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова ; за науковою ред. В.П. Беха ;

- редкол. : В.П. Бех (голова), Г.О. Нестеренко (заст. голови) [та ін.]. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. 680 с.
4. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования. Москва : Издательство Московского ун-та, 1998. С. 624.
 5. Колпаков В.М. Теория и практика принятия управленческих решений : учебное пособие. Київ : МАУП, 2000. 256 с.
 6. Ратцен Д. Правові основи діяльності некомерційних організацій в Центральній та Східній Європі. *Громадянське суспільство*. 2009. № 4(11). С. 26–32.
 7. Рекомендація CM/Rec (2007) 14 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам (Щодо правового статусу неурядових організацій). База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_937.
 8. Супруненко О. Майбутнє України в руках екологічних неурядових організацій. *Громадянське суспільство*. 2008. № 5(7). С. 9–10.
 9. Гарасимів Т. Правовий статус громадських організацій України: євроінтеграційний процес стандартизації. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2019. № 22. С. 20–26.

PROCESSES OF DEVELOPMENT OF PUBLIC ORGANIZATIONS IN THE WORLD AND UKRAINIAN SPACE

Olha Tikhonova

*National Pedagogical Dragomanov University,
Faculty of Political Science and Law, Department of Political Science
Pirohova str., 9, 02000, Kyiv, Ukraine*

The article is devoted to the process of development of public organizations in the world and Ukrainian space. The role of indirect data in the tax system has been clarified. The conditions of dynamic development of democratic relations in the modern world are studied. Civil society is a natural drive for autonomy, responsibility and development. This creates an organic opportunity for the effective operation of socially useful public organization. The object of study is the public organization as the most important component of public administration. New forms that create the interaction of the state and public organizations are analyzed. The current national legislation on civil society organizations, the Recommendation of the Committee of Ministers of the Council of Europe on the legal status of non-governmental organizations in Europe 2007 № CM / Rec (2007) 14, the Fundamental Principles on the Status of Non-Governmental Organizations in Europe 2002 and the Convention on the Protection of Human Rights of man and fundamental freedoms in 1950.

Identifying from the theoretical basic futurological researches, the distribution of the basic reasons of changes in public organizations is investigated. Civil society is a natural drive for autonomy, responsibility and development. We can create an organized opportunity for the effective operation of a socially useful public organization, which is able to take a leading place in the system of development of the coordinates of the modern state and civil society. The article proposes a systematization of the processes of development of public organizations: from the V century. BC e., when the Roman laws of Table XII were created, to the present, when the Public Council for Human Rights was established, as well as the Recommendation of the Committee of Ministers of the Council of Europe to member states on the legal status of non-governmental organizations in Europe.

Today, on the one hand, the state recognizes the institutions of civil society as an attribute of political democracy, on the other hand, their users and demands can easily be ignored by the state.

Perspective public organizations that receive a valuable subject of public administration, as well as the state of formation of civil society in Ukraine are analyzed.

Key words: organizations, civil society, Europe, Ukraine, development processes.

УДК 327:[349:002.1-049.5](4-6ЄС)
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.33.22>

МЕХАНІЗМИ ТА ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСТУ ІНФОРМАЦІЇ В ЄС

Анастасія Хмель

*Чорноморський національний університет імені Петра Могили,
факультет політичних наук,
кафедра міжнародних відносин та зовнішньої політики
вул. 68 Десантників, 10, 54003, м. Миколаїв, Україна*

Микита Білоусов

*Чорноморський національний університет імені Петра Могили,
факультет політичних наук,
кафедра міжнародних відносин та зовнішньої політики
вул. 68 Десантників, 10, 54003, м. Миколаїв, Україна*

Європейський Союз є впливовим інтеграційним утворенням, економічну базу та політичний вплив якого не можна заперечувати. XXI ст. принесло нові виклики, зокрема і у сфері відносин, яка виникла тільки наприкінці XX ст. – інформаційній. ЄС, не зважаючи на свою міць, виявився не зовсім готовим до викликів у ній, тому на порядок денний і постало питання правового забезпечення та механізмів захисту інформації.

Правове забезпечення захисту інформації у ЄС є одним із компонентів безпекової політики ЄС, а вдале її планування та реалізація згодом може призвести до становлення інформаційного суспільства ЄС. Тому тема є актуальною, важливою і часом складною, оскільки інколи важко провести лінію між тією інформацією, яка має бути доступною для широкого загалу, і тією, що має бути конфіденційною. Навіть тоді, коли інформація визнана конфіденційною і підлягає утаємненню, вона може стати відомою більш широкому колу осіб, ніж це передбачалося.

Для того, щоб убезпечити сферу кіберпростору від шахрайства, крадіжки даних, незаконного поширення даних, Європейський Союз на рівні організації запровадив кілька регламентів і постанов, реалізація яких призвела до створення відповідних механізмів, які забезпечують безпеку інформації. Досліджуючи наявну документальну базу, автори дійшли висновку, що, не зважаючи на загальноєвропейські норми регламентації безпеки інформації, усі країни ЄС знаходяться в різних групах по забезпеченню безпеки і всі мають різний рівень захищеності.

ЄС продовжує тенденцію на зближення норм щодо захисту персональних даних, фактично перейшовши до уніфікації правового регулювання у цій сфері. Що ж до механізмів забезпечення безпеки інформації, зокрема і захисту персональних даних, то у 2016 році було прийнято «Загальний регламент щодо захисту даних», який має пряму дію і який замінив Директиву ЄС щодо захисту даних 95/46/ЄС. Він покликаний захистити права фізичних осіб щодо обробки персональних даних усіма компаніями, які пропонують свої послуги на європейському ринку. У 2017 році ЄК внесено також проект Регламенту про повагу до приватного життя та захист персональних даних в електронних комунікаціях. Ці документи складають основу правового регулювання захисту інформації у ЄС.

Ключові слова: ЄС, захист інформації та особистих даних, механізми захисту інформації, конфіденційність, DPO.

Вступ. Для України термін «інформаційна безпека», одним із елементів якої є захист інформації, є украй актуальним, адже однією з важливих причин подій на Сході України (створення терористичних організацій «ДНР» і «ЛНР» та російсько-українську війну) вва-

жають програти України в інформаційній війні, яку розпочала Російська Федерація ще на початку 2000-х років. Тому для більшості українців інформаційна безпека – це про суверенітет і незалежність України в тих кордонах, які ми мали на початок 2014 року. Але й для Європейського Союзу (далі – ЄС) у XXI ст. інформаційна безпека має важливе значення, оскільки вона зав'язана на безпеці держави, кожного окремого громадянина, безпеці ЄС як організації і дотриманні прав і свобод людини. Усі ці складники передбачає ЄС у принципах інформаційної безпеки та реалізує в зазначеному напрямі. Приклад ЄС для нашої країни може стати значущим, оскільки успішність ЄС у зазначеному напрямі доводить вдаль подолання інформаційних небезпек.

ЄС є унікальним видом інтеграційного об'єднання держав. Вступ 1 грудня 2009 року у силу Лісабонського договору розширив повноваження ЄС. Вироблені в ЄС підходи до забезпечення інформаційної безпеки, які відображають узгоджену волю держав-членів та інституцій ЄС, можна розглядати як європейські рамкові стандарти у цій сфері, що можуть успішно застосовуватися різними країнами з урахуванням їх адаптації до особливостей національних правових систем і соціокультурної специфіки. Актуальність дослідження підтверджується і тим фактом, що системне вивчення основних принципів інформаційної безпеки в ЄС у вітчизняній історіографії майже відсутнє, тому рівень дослідження цієї проблеми нині залишається недостатнім.

Метою роботи є дослідження, аналіз та висвітлення основних механізмів і правового забезпечення захисту інформації у ЄС.

Методологія та методи дослідження. Для досягнення поставленої в роботі мети використані принцип об'єктивності, історизму, термінологічний принцип, системний підхід. Термінологічний принцип дав змогу з'ясувати сутність понять, якими ми оперували в дослідженні. Він є базовим для визначення понятійно-категоріального апарату роботи, зокрема для визначення поняття «інформаційна безпека». Комплексне дослідження було б неможливе без використання системного підходу, який дозволяє дослідити об'єкт роботи, враховуючи вплив як зовнішніх, так і внутрішніх факторів.

Результати дослідження. Зауважимо, що тема механізмів і правового забезпечення інформації у ЄС не надто досліджувана на теренах України. Більшість досліджень є загальними і стосуються здебільшого або просто інформаційної політики (А. Бангеманн, В. Брижко, В. Гафнер, Ю. Громов, В. Карпенко), або інформаційної безпеки ЄС (Є. Макаренко, Ю. Куришева, А. Хмель, Д. Біляев, О. Юдін). Серед закордонних дослідників можна назвати М. Мінгеса, Шеріфа Хасема (Єгипет), Г. Почепцова (Росія), М. Сейсана, Х. Норлен (дослідники із ЄС, які готують звіт Європейської Комісії (далі – ЄК) щодо стану кібербезпеки в країнах ЄС) [15]. Як джерельну базу автори використовували нормативну базу ЄС (звіти й рішення ЄК).

З початку активних дискусій середини 1990-х років щодо розвитку інформаційного суспільства в ЄС часто порушувалося питання про сучасні ризики і загрози, які призводили до вироблення відповідних політико-правових інструментів протидії ним. Питання гарантування безпеки інформаційного суспільства піддавалися пильній увазі. Активна діяльність інститутів ЄС у цій сфері здійснювалася насамперед в рамках першої (Європейське Співтовариство) і третьої опори (співробітництво поліції і судів у кримінально-правовій сфері). У зв'язку зі вступом у дію 1 грудня 2009 року Лісабонської угоди була ліквідована система трьох опор і скасоване Європейське Співтовариство, повноправним наступником якого став ЄС. Подальший розвиток законодавства ЄС у сфері забезпечення інформаційної безпеки проводився в рамках єдиної системи правового регулювання ЄС (за винятком сфери загальної зовнішньої політики і політики безпеки) [5, с. 191–192].

Значення стабільної інформаційної політики та захисту інформації є важливим елементом для зниження конфліктності між суспільними групами сучасної держави. К. Шапранова зазначає, що країни, які повністю не розуміють значення реінтеграції та її механізмів, стимулювання ідентичності у суспільстві, поступово втрачають своє значення й на міжнародній арені. У таких країнах автоматично з'являються проблеми фрагментації, а історично зумовлені регіональні, етнічні чи релігійно-конфесійні відмінності починають переходити в режим конфронтації. Нині перед європейськими країнами постала необхідність переходу до нової суспільно-політичної моделі. Пріоритет у цьому належить інформаційній політиці держави та її підтримці з боку національних ЗМІ, оскільки формування вдалого інформаційного поля сприятиме зменшенню впливу з боку іноземних джерел [8, с. 256–257].

Український дослідник О. Юдін зазначає, що розвиток інформаційно-комунікаційних технологій та інформатизації суспільства у ЄС входить до його найважливіших пріоритетів і реалізується насамперед у рамках політик в сфері інформаційного суспільства “Information society policy” («Політика інформаційного суспільства»), аудіовізуальної продукції та ЗМІ “Audiovisual and Media policy” («Аудіовізуальна та медіа-політика») [9, с. 111].

У березні 2000 року під час роботи Європейської Ради в Лісабоні глави держав і урядів членів ЄС прийняли Лісабонську стратегію [18], в якій була визначена мета перетворення ЄС у найбільш конкурентно спроможну економіку в світі. Вона будувалася на трьох стовпах: економічному (перехід до конкурентної, динамічної, заснованої на знаннях економіки); соціальному (модернізація європейської соціальної моделі за рахунок інвестицій у людський капітал і боротьби із соціальним відчуженням) та екологічному (збереження навколишнього середовища при економічному зростанні). Вирішення зазначених завдань передбачало розвиток і використання потенціалу новітніх ІКТ.

Для досягнення заявлених цілей Лісабонської стратегії були прийняті два важливих документи ЄС: Плани дій «Електронна Європа 2002: Інформаційне суспільство для всіх» [11] і «Електронна Європа 2005: Інформаційне суспільство для всіх» [12]. У першому з них проголошувалися три найважливіші мети: більш дешевий, швидкий, безпечний інтернет; інвестування в людський капітал і розвиток навичок; стимулювання використання інтернету в різних сферах життя суспільства. Другий план дій ставив на чільне місце цілепокладання інтересів користувачів, заради яких і розвиваються ІКТ. Він базувався на двох групах дій: стимулювання послуг, програм і контенту, які охоплюють сфери онлайн послуг держави і електронного бізнесу; розвиток інфраструктури широкосмугового зв'язку та вирішення питань інформаційної безпеки.

У реалізації Лісабонської стратегії були досягнуті помітні успіхи. За даними підготовленого у 2005 році Порівняльного звіту про розвиток інформаційного суспільства, завдяки широкому розповсюдженню ІКТ, що зв'язують різні пристрої на основі цифрового формату обміну даними, інформаційне суспільство та мас-медіа отримали можливості для швидкого зростання, стала реальністю цифрова конвергенція інформаційного суспільства та ЗМІ.

У підготовленому документі було сформульовано три пріоритети політики ЄС у сфері інформаційного суспільства і мас-медіа: завершення формування єдиного європейського інформаційного простору; збільшення інновацій та інвестицій у дослідження ІКТ; формування всеосяжного європейського інформаційного суспільства. До завдань включався розвиток цифрового телебачення, широкосмугового та бездротового доступу в інтернет [15]. Тому розвиток цифрової економіки є очевидним пріоритетом для ЄС.

Для створення стабільно функціонуючого Єдиного цифрового ринку однією із ключових умов є забезпечення кібербезпеки. Найважливішими сферами регулювання, яким ЄС приділяє особливу увагу, є захист персональних даних і забезпечення безпеки об'єктів критичної інфраструктури. Забезпечити реалізацію фундаментального права на захист персональних даних покликана масштабна реформа, спрямована на уніфікацію правового регулювання цієї галузі. У рамках цієї реформи передбачено оновлення ключових законодавчих актів ЄС. Для зміцнення безпеки об'єктів критичної інфраструктури ЄС використовує тактику гармонізації, приймаючи директиви, що встановлюють мінімальні загальні стандарти [15].

Загальна концепція інформаційної безпеки ЄС полягає у: 1) плані реагування на широкомасштабні кібератаки; 2) зміцненні глобальної стабільності через міжнародне співробітництво; 3) усуненні загроз онлайн-платформам і наданні їм можливості здійснювати позитивний внесок у суспільство; 4) підтримці малих і середніх підприємств у конкурентній боротьбі в цифровій економіці; 5) інвестуванні у використання штучного інтелекту.

Щодо свободи преси, то в ЄС ЗМІ самостійно вирішують, яку інформацію надати суспільству. Згідно з доповідями Міжнародного інституту преси, ФРН значиться як держава, яка підтримує сильну позицію вільної преси. Найважливішим принципом виголошено повагу до правди і об'єктивне інформування громадськості. Варто зазначити, що у ФРН виключається монополне право на інформацію, а також забороняється укладати договори на виняткове право на отримання інформації про ту чи іншу подію.

Проголошення свободи слова не означає, що у ФРН відсутні обмеження в цій сфері. Вони закріплені законом і носять обов'язковий характер. Згідно з п. 2 ст. 5 Основного закону, свобода думок, інформації та друку може бути обмежена нормами загальних законів згідно з правовими нормами про охорону молоді та правом, що гарантує охорону особистої честі. Рішення про те, чи діють ЗМІ в рамках закону, знаходиться в компетенції незалежного Конституційного Суду. Порушенням законодавства є розголошення державної таємниці, заклик до насильницького захоплення влади і повалення державного ладу, розпалювання нетерпимості або національної ворожнечі, пропаганда війни. У випадках доведення провини журналістам і органам ЗМІ загрожує кримінальна, адміністративна або інша відповідальність [4, с. 294].

Щодо впливу ЄС і міжнародного співтовариства на розвиток німецьких ЗМІ, то правові основи їх діяльності насамперед базуються на таких міжнародних актах: Загальна декларація прав людини, прийнята ГА ООН 10 грудня 1948 року [20], Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950 рік) [10], Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 рік) [17], який набрав чинності 23 березня 1976 року, Гельсінський заключний акт (1975 рік) [16] та інші.

У цій сфері є і певні проблеми. Так, Європарламент розробив директиви для телебачення, які часом не стикуються з правовими нормами ФРН. «Проблеми виникають у зв'язку з тим, що ЄК розглядає радіо і телебачення насамперед із позицій економіки і з точки зору створення умов для вільного ринку послуг, у той час як згідно з німецьким правовим розумінням на перший план повинні висуватися соціальна і культурна функції ЗМІ в державі і суспільстві» [1; 2, с. 15–17].

Для усунення прогалів у наднаціональному регулюванні протидії атакам на об'єкти критичної інфраструктури в 2016 року була прийнята Директива про мережеву та інформаційну безпеку «The Directive on security of network and information systems» («Директива про безпеку мережевих та інформаційних систем» (NIS Directive) (далі – Директива). Так, Директива передбачає створення «Групи співпраці» для сприяння стратегічній співпраці

та обміну інформацією між державами-членами, в тому числі шляхом підготовки керівних документів для полегшення імплементації та реалізації положень Директиви, що стосуються операторів послуг життєзабезпечення [6, с. 267–268].

Найважливішим координуючим становищем Директиви можна вважати створення Мережі груп реагування на інциденти комп'ютерної безпеки (далі – CSIRTs). У мережу повинні входити відповідні підрозділи в кожній із держав-членів ЄС. Головними завданнями Європейського агентства з мережевої та інформаційної безпеки (далі – ENISA) [19], яке було створено у 2004 році, є: 1) збір інформації з метою аналізу потенційних інформаційних ризиків і повідомлення про них держав-учасниць; 2) покращення співробітництва на усіх рівнях з метою ознайомлення з досвідом у сфері мережевої та інформаційної безпеки; 3) відстеження розвитку стандартів у сфері безпеки послуг і продуктів, ознайомлення з ними країн-учасниць [3, с. 37–42].

Директива NIS повинна стати основою для загальноєвропейської співпраці з протидії серйозним інцидентам у цифровому просторі і сприяти поліпшенню умов для розвитку взаємодій у цифровому середовищі. Проектом Директиви, зокрема, передбачається, що країни-члени ЄС повинні будуть розробляти і затверджувати національні стратегії мережевої та інформаційної безпеки, створювати національні органи в цій сфері з відповідними фінансовими ресурсами для забезпечення їх роботи. Крім того, документ передбачає створення механізму співпраці між країнами-членами ЄС і ЄК для раннього попередження можливих ризиків у сфері кібербезпеки та забезпечення надійності інфраструктури [15].

Більш доцільно аналізувати результати реалізації більшості ініціатив варто тільки після вступу в силу регламентів і повної імплементації директив. Багато положень директив були сформульовані максимально компромісно. Тому можна очікувати, що практичне примирення положень європейського законодавства в галузі мережевої та інформаційної безпеки виявиться в державах-членах ЄС дуже різним. Створена в ЄС мережа органів і агентств може дозволити мінімізувати негативні наслідки суперечок, які виникають в силу наявних відмінностей, у тому числі і в технічних можливостях.

Одним зі складників безпеки інформації є кібербезпека, яку також досліджують європейські служби. Так, у 2017 році в ЄС підготували доповідь, у якій визначається рівень захищеності кіберпростору країн Європи, і зазначається, що його правове та технічне регулювання знаходиться на дуже високому рівні. Але рівень захищеності в інформаційній сфері у всіх країн різний [15]. Наприклад, Італія та Іспанія є представниками південної частини ЄС і не потрапляють за звітами до найбільш захищених країн (в інформаційній сфері), але в той же час за різними критеріями захищеності вони знаходяться у різних групах [7, с. 76].

ЄС має на меті посилити рівень інформаційної безпеки в тих країнах, де він на більш низькому рівні, але документи для реалізації та посилення інформаційної безпеки, вдосконалення механізмів забезпечення безпеки приймаються на загальноєвропейському рівні. Так, у ЄС 25 травня 2018 року набув чинності Закон про захист персональних даних – “General Data Protection Regulation” (далі – GDPR). GDPR встановлює принципи і вимоги до захисту персональних даних. Мета прийнятого закону – зміцнити права суб'єктів персональних даних. GDPR має на меті більш серйозну відповідальність за недотримання правил зберігання і обробки персональної інформації, встановлює глобальні стандарти захисту даних і регламентує їх транскордонну передачу [15].

Під дію нового регламенту потрапили усі європейські й іноземні компанії, які надають послуги на території ЄС або займаються обробкою великої кількості персональних даних суб'єктів, які перебувають на території ЄС (наприклад, інтернет-магазини, авіаком-

панії, банки). Основна вимога GDPR – забезпечення прозорості процесу обробки персональних даних.

Відповідно до закону вводяться два терміни – організація-контролер і організація-обробник. Контролер – це організація, яка сама ініціює процес обробки персональних даних своїх співробітників або клієнтів, відповідає за його належне виконання, забезпечує права суб'єктів і звітує перед наглядовим органом. Оброблювач – організація, яка обробляє особисті дані від імені контролера. При цьому контролер буде нести відповідальність за безпеку обробки персональних даних, у тому числі і за дії обробника. Організації одночасно можуть виконувати роль і контролера, і обробника. Наприклад, організація може бути оброблювачем персональних даних клієнтів і бути контролером персональних даних власних співробітників.

Новий закон покликаний підвищити захищеність персональної інформації суб'єктів, які перебувають на території ЄС. Для юридичних осіб відповідність із новим регламентом означає можливість розширення бізнесу і роботи з європейськими клієнтами, оскільки до організацій, які виконують вимоги нового закону, підвищується рівень довіри з боку клієнтів і контрагентів. Крім того, нині на всій території ЄС діє один регламент, а не кілька регіональних, як це було раніше, що більш зручно для закордонних компаній, які мають філії на території ЄС, оскільки вони можуть привести усі філії у відповідність до вимог одного законодавства, а не щодо положень у кожній окремій країні. Це стосується і тих випадків, коли філій немає у ЄС, але все одно ведеться обробка персональних даних суб'єктів європейських країн (наприклад, продаж авіаквитків) [15].

Цей закон передбачає величезні штрафи для компаній-порушників. Так, за порушення базових принципів обробки даних, порушення правил передачі персональних даних, ігнорування заборони наглядового органу на обробку даних, порушення прав суб'єкта та інших на компанію буде накладено штраф у розмірі 4% від загального річного обороту підприємства або 20 млн євро (залежно від того, яка сума виявиться більшою). Нині процедура накладення штрафів на неєвропейські компанії не регламентована.

Для підвищення довіри до цифрового середовища необхідно забезпечити захист персональних даних і захист об'єктів критичної інфраструктури. Зрозуміло, що збій у роботі об'єктів критичної інфраструктури може відбитися на безпеці і добробуті не тільки окремих держав, а й самого Європейського Союзу. Серйозні наслідки може мати втрата контролю над персональними даними. Нині уже сформувалася «тіньова» цифрова економіка, у якій ключовим товаром є дані.

Набирає обертів і інша тенденція. Суспільство переходить від використання окремих підключених до загальної мережі пристроїв до Інтернету речей, у якому об'єкти і люди будуть пов'язані між собою через постійний обмін інформацією (даними) про статус кожного елемента і стан навколишнього середовища. В подальшому цінність даних буде збільшуватися, а їх вразливість підвищуватися. Відбувається помітне зближення інтересів кіберзлочинності і організованої злочинності, які спираються на можливості тіньової цифрової економіки, з чого випливає висновок про те, що атаки на персональні дані будуть ставати все більш витонченими.

GDPR захищає такі типи конфіденційних даних: основна інформація про особу (ім'я, адреса, ідентифікаційні номери); веб-дані (місцезнаходження, IP-адреса, дані cookie, теги); дані про стан здоров'я, генетичні дані; біометричні дані; расові чи етнічні дані; політичні думки; сексуальна орієнтація. Діяльність GDPR впливає на будь-які компанії, які зберігають або обробляють особисту інформацію про громадян ЄС у межах держав ЄС, навіть якщо вони не мають ділової присутності в межах ЄС. Конкретними критеріями для

компаній, яких потрібно дотримуватися, є присутність у країні ЄС або відсутність в ЄС, але обробка персональних даних жителів ЄС [14].

Одним з елементів реалізації регламенту стало створення посади працівника служби захисту даних (далі – DPO) GDPR. Вирішальним для юридичного обов'язку призначення посадової особи з питань захисту даних є не розмір компанії, а основні заходи з обробки, які визначаються як такі, що є важливими для досягнення цілей компанії. Якщо ці основні види діяльності складаються з обробки чутливих персональних даних у великих масштабах або такої форми обробки даних, яка є особливо далекосяжною для прав суб'єктів даних, то компанія повинна призначити DPO. Державні органи завжди повинні призначити DPO, за винятком судів, які діють у своїй судовій якості.

Законодавча норма про призначення посадової особи з питань захисту даних передбачає гнучкість для держав-членів. Вони можуть вільно вирішувати, чи повинна компанія призначити DPO відповідно до більш жорстких вимог (наприклад, Розділ 38 Федерального закону про захист даних Німеччини). Якщо таке зобов'язання існує згідно із Загальним розпорядженням про захист даних або більш конкретним національним законодавством, то група підприємств може призначити одну посадову особу з питань захисту даних. У такому випадку така особа повинна бути легко доступною для контролюючих органів, працівників і зовнішніх суб'єктів даних. Якщо жодного юридичного зобов'язання не існує, компанії можуть призначити DPO на добровільних засадах для сприяння дотриманню вимог щодо захисту даних (що, наприклад, рекомендується французьким органом із захисту даних CNIL).

Групи та компанії мають дві можливості виконати свій обов'язок призначити особу, яка займається захистом даних. Або вони називають працівника внутрішнім працівником з питань захисту даних, або призначають зовнішнього співробітника з питань захисту даних. Вибираючи таку особу, вони повинні переконатися, що внутрішня посадова особа з питань захисту даних не зазнає конфлікту інтересів через свою роботу в IT-відділі, департаменті кадрів або вищому керівництві, де їй доведеться контролювати себе [13].

До обов'язків DPO належить робота над дотриманням усіх відповідних законів про захист даних, моніторинг конкретних процесів, таких як оцінка впливу на захист даних, підвищення обізнаності працівників щодо захисту даних та їх відповідне навчання, співпраця із наглядовими органами. Працівник, який виконує обов'язки з питань захисту даних, не повинен бути звільнений або покараний через виконання ним своїх завдань. Незважаючи на його функції моніторингу, компанія залишається відповідальною за дотримання законів про захист даних. Тому вона зобов'язана залучати DPO до усіх питань щодо захисту персональних даних «належним чином і своєчасно». Умисне або необережне невизначення DPO, незважаючи на юридичне зобов'язання, є порушенням, що підлягає штрафуванню.

Висновки. Отже, у найближчі кілька років буде продовжена дискусія щодо Регламенту про повагу до приватного життя та захист персональних даних. Нині можна зазначити, що ЄС продовжує тенденцію на зближення норм щодо захисту персональних даних, фактично перейшовши до уніфікації правового регулювання в цій сфері. Пряма дія Загального регламенту щодо захисту даних має забезпечити високий рівень координації усіх держав. Не деталізованою поки залишається відповідь на питання про зовнішню реакцію на нове європейське законодавство в сфері захисту персональних даних. Цілком можливо, що саме підхід ЄС послугує основою для загальносвітової практики.

Одним із ключових завдань у розвитку цифрових відносин є захист персональних даних. У 2016 році в рамках масштабної зміни правового регулювання цієї сфери був при-

йнятий «Загальний регламент щодо захисту даних» (“General Data Protection Regulation”, GDPR), який замінив Директиву ЄС щодо захисту даних 95/46/ЄС. Цей регламент покликаний захистити права фізичних осіб щодо обробки персональних даних усіма компаніями, які пропонують свої послуги на європейському ринку. У 2017 році ЄК внесено проект Регламенту про повагу до приватного життя та захист персональних даних в електронних комунікаціях. Ці документи повинні закласти основи для регулювання захисту персональних даних у ЄС. При цьому за загальним правилом регламенти матимуть пряму дію в державах-членах ЄС без необхідності імплементації їхніх положень на рівні національного законодавства.

Очевидним стає прагнення до уніфікації правового регулювання цієї сфери на всій території ЄС. Беручи до уваги транскордонний характер передачі даних, частина положень Загального регламенту поширюється на осіб, компанії яких засновані за межами ЄС. Нині не зрозуміло, чи будуть провідні торгові партнери ЄС адаптувати своє законодавство з урахуванням цих змін, але можливо Загальний регламент вплине на загальносвітовий порядок обробки персональних даних.

Важливим складником захисту інформації є захист персональних даних, який за Регламентом 2016 року реалізується, зокрема, і шляхом створення посади працівника служби захисту даних, до функцій якого входить робота над дотриманням усіх відповідних законів про захист даних, моніторинг конкретних процесів, таких як оцінка впливу на захист даних, підвищення обізнаності працівників щодо захисту даних та їх відповідне навчання, співпраця із наглядовими органами.

Список використаної літератури

1. Андреева М.В. К вопросу о правовой основе информационной политики ФРГ. «Студенческий научный форум – 2016». 2016. URL: <http://www.scienceforum.ru/2016/1833/22938>.
2. Бангеманн А. Европа и мировое информационное общество. Рост, конкуренция, занятость, цели и пути в XXI веке. *Бюллетень Европейской комиссии. Приложение*. 1993. № 6. С. 5–32.
3. Куренда Л.Д. Окремі аспекти забезпечення інформаційної безпеки Європейського Союзу. «Правова інформатика». 2011. №№ 3-4(31). С. 37–42.
4. Лабенська М. Інформаційна політика Європейського Союзу. *Південна Україна в міжнародних відносинах: історія та сучасність* : збірка тез. Миколаїв, 2013. С. 294–296.
5. Макаренко Є.А. Європейська інформаційна політика. К. : Наша культура і наука, 2000. 368 с.
6. Макаренко С.И. Информационное противоборство и радиоэлектронная борьба в сетевых войнах начала XXI. СПб : Научное издание, 2017. 546 с.
7. Хмель А., Біляев Д. Порівняння кібербезпекових можливостей Іспанії та Італії на сучасному етапі. *European Political and Law Discourse*. Volume 5. Issue 2. 2018. P. 75–81.
8. Шапранова К. Інформаційна політика як фактор реінтеграції суспільства. *Глобалізаційні виклики і багатостороння дипломатія* : збірник тез доповідей (18 березня 2015 року). К. : ДАУ при МЗС України, 2015. С. 256–258.
9. Юдін О.К. Інформаційна безпека держави : навчальний посібник. Х. : Консум, 2005. 576 с.
10. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms as amended by Protocols №№ 11, 14. URL: <https://rm.coe.int/1680063765>.
11. Europe 2005: an information society for all // EUR-Lex. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2002:0263:FIN:EN:PDF>.

12. Europe 2020. A European strategy for smart, sustainable and inclusive growth // European Union official web-site. URL: <https://ec.europa.eu/eu2020/pdf/COMPLET%20EN%20BARROSO%20%20%20007%20-%20Europe%202020%20-%20EN%20version.pdf>.
13. GDPR. Data Protection Officer. URL: <https://gdpr-info.eu/issues/data-protection-officer/>.
14. General Data Protection Regulation GDPR (EU) 2016/679. The European Data Protection Regulation is applicable as of May 25th, 2018. URL: <https://gdpr-info.eu/>.
15. Global Cyber security Index, year 2017 (International Telecommunication Union). 2018, March, 29. The Official website of the International Telecommunication Union. URL: <http://handle.itu.int/11.1002/pub/80f875fa-en>.
16. Helsinki Final Act // Organization for Security and Cooperation in Europe. URL: <https://www.osce.org/helsinki-final-act>.
17. International Covenant Civil and Political Rights. URL: <http://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx>.
18. Presidency Conclusions. Lisbon European Council // European Council. URL: https://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/00100-r1.en0.htm.
19. The European Union Agency for Cybersecurity (ENISA). URL: <https://www.enisa.europa.eu/>.
20. Universal Declaration of Human Rights. URL: <http://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/>.

MECHANISMS AND LEGAL PROTECTION OF INFORMATION IN THE EU

Anastasiia Khmel

*Petro Mohyla Black Sea National University,
Faculty of Political Science,
International Relations and of Foreign Policy Department
68 Desantnykiv str., 10, 54003, Mykolaiv, Ukraine*

Mykyta Bilousov

*Petro Mohyla Black Sea National University,
Faculty of Political Science,
International Relations and of Foreign Policy Department
68 Desantnykiv str., 10, 54003, Mykolaiv, Ukraine*

The European Union is an influential integration entity whose economic base and political impact can not be challenged. At the same time, the 21st century brought with it new challenges, including in the sphere of relations that took place only at the end of the 20th century – information sphere. Despite its power, the EU was not quite ready for challenges in the information sphere, so the issue of legal support and mechanisms for protecting information arose on the agenda.

The legal protection of information in the EU is one of the components of EU security and its successful planning and implementation can subsequently lead to the formation of the EU information society. Therefore, the topic is relevant, important and difficult at times, as it is sometimes difficult to draw a line between the information that should be accessible to the general public and that which must be kept confidential. At the same time, even when information is recognized as confidential and classified, it may become known to a wider range of persons than it was intended.

In order to protect the cyber space from fraud, theft and illegal dissemination of data, the European Union, at the organization level, has introduced several rules and regulations, the implementation of which has led to the creation of appropriate mechanisms to ensure the security of information. Examining the existing documentary base, the authors concluded that despite the pan-European norms of governing the security of information, all EU countries are indifferent security groups and all have different levels of security. The

EU continues the trend towards convergence of personal data protection standards, effectively moving to the unification of legal regulation in this area.

With regard to mechanisms for ensuring the security of information, including the protection of personal data, the “General Regulation on Data Protection” was adopted in 2016, which is directly applicable and replaces the EU Directive on Data Protection 95/46/EU. It is designed to protect the rights of individuals in the processing of personal data by all companies offering their services in the European market. In 2017, the European Commission also introduced a draft Regulation on respect for privacy and the protection of personal data in electronic communications. These documents form the basis of the legal regulation of information protection in the EU.

Key words: EU, information and personal data protection, information protection mechanisms, confidentiality, DPO.